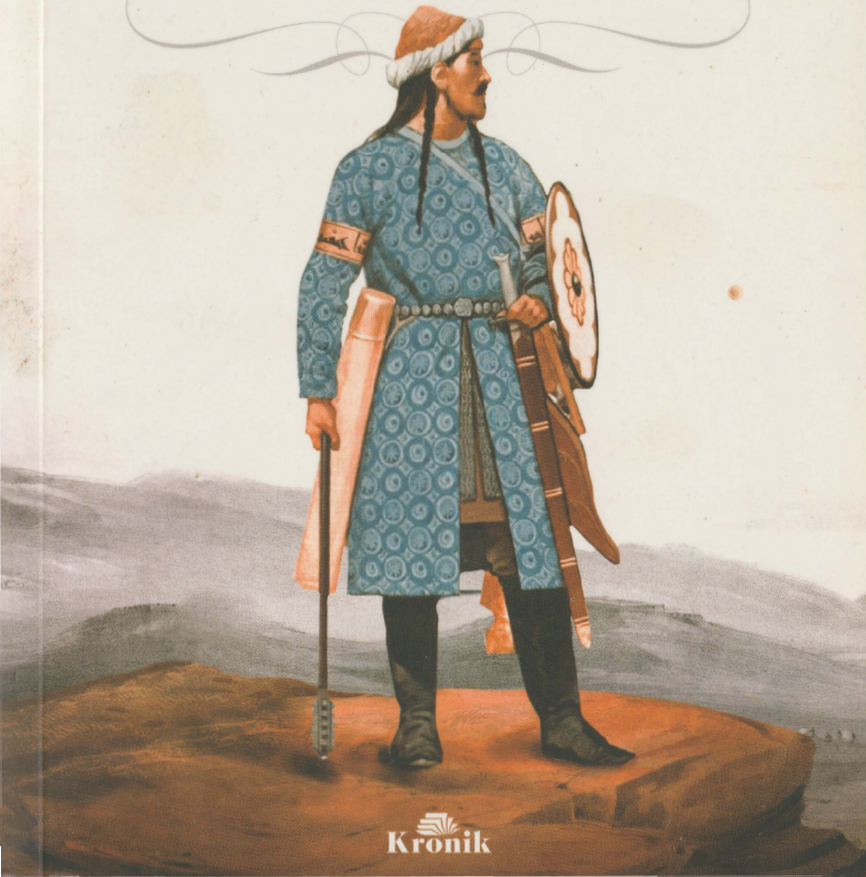
SELÇUKLU'NUN MİRASI

GULÂM VE IKTÂ

(KÖLELİK Mİ, EFENDİLİK Mİ?)

ERKAN GÖKSU

Kronik

GELENEKTEN GELECEĞE İKİ SELÇUKLU EFSANESİ...

Her kabile, boy, imparatorluk, devlet, kısacası topluluk, mutlaka ardından takip edilebilecek bir yol bırakmıştır. Ancak bazı topluluklar, onlardan sonra gelenler için en doğru yolu, istikameti çizmişlerdir. Selçuklular işte bu istikametin sahibi, "rehber devlet"lerden biridir...

Selçuklu çağının bütün siyasî, askerî ve ekonomik başarılarının arka planında gulâm sistemi ve ıktâ uygulamaları vardır. Osmanlı tarihinin en önemli ama aynı zamanda da en tartışılan kurumlarından biri olan yeniçerilik (kapıkulu ya da kul sistemi), Selçukluların kullandığı gulâm sisteminin devamından ibarettir. Yine Osmanlı tarihini anlama noktasında en önemli konularından biri olan timar sistemi de Selçuklular çağında en işlevsel hâline kavuşmuş olan ıktânın devamından başka bir şey değildir.

Bu bakımdan gerek gulâm sistemi, gerekse ıktâ, sadece Selçukluları değil, başta Osmanlılar olmak üzere Selçuklu mirasını devralan bütün Türk-İslâm devletlerini anlama konusunda son derece önemlidir.

Başta Selçuklu tarihi olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümesi ve makalesi olan Erkan Göksu; **Selçuklu'nun Mirası: Gulâm ve Iktâ** kitabıyla bir devrin "rehber devleti" olan Selçukluların en önemli uygulamalarını derinlemesine analiz ediyor.

Bu kitapta bir yandan devlet geleneği bakımından Selçuklularla Osmanlılar arasındaki bağa ilişkin örnekler bulurken, bir yandan da "Gulâmlar/yeniçeriler köle mi?", "Iktâ/timar sahipleri feodal bey ya da efendi mi?" gibi sorulara cevap bulacaksınız.

Kronik
₺17,50
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-975-2430-23-5
9 789752 430235

ERKAN GÖKSU

SELÇUKLU'NUN MİRASI

Kronik

SELÇUKLU'NUN MİRASI
Gulâm ve Iktâ

—

ERKAN GÖKSU

KRONİK KİTAP: 35
Selçuklu Tarihi Dizisi: 5

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
CUMBA.CO

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı Kasım 2017, İstanbul

ISBN
978-975-2430-23-5

KRONİK KİTAP
Balçık Sk. N°6, Gümüşsuyu
İstanbul - 34327 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Pasifik Ofset Ltd. Şti.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
A Blok Kat: 2 Haramidere/İstanbul
Telefon: (0212) 412 17 77
Matbaa Sertifika No: 12027

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

SELÇUKLU'NUN MİRASI

GULÂM VE IKTÂ

(KÖLELİK Mİ, EFENDİLİK Mİ?)

ERKAN GÖKSU

Kronik

ERKAN GÖKSU

1976'da Malatya'nın Yeşilyurt ilçesinde doğdu. İlkokulu Yeşilyurt Atatürk İlkokulu, ortaokulu Malatya Atatürk Ortaokulu ve Liseyi Malatya Ş.K.Ö. Endüstri Meslek Lisesi'nde okudu. 1994 yılında girdiği Erciyes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1998'de mezun oldu. 1999'da Kırıkkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı, bir yıl sonra ise aynı üniversitenin Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2004 yılında Karakkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Türk Kültüründe Silah* konulu tezle Yüksek Lisans'ını tamamladı. Aynı yıl, Gazi Üniversitesi Sosylal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora yapmak üzere görevlendirildi. 2008 yılında Prof. Dr. Reşat Genç danışmanlığında hazırladığı *Türkiye Selçuklularında Ordu* konulu tezle doktorasını tamamladı. 2009 yılında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalına Yardımcı Doçent olarak atandı. 2013 yılında Ortaçağ Doçenti unvanını aldı. 2015 yılı içerisinde 6 ay süre ile Ardahan Üniversitesi İnsani İlimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde görev yaptı. Aynı yıl içerisinde Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde çalışmaya başladı. Hâlen aynı görevde bulunan Göksu, evli ve iki çocuk babasıdır.

2011 yılında *Türk Tarih Kurumu 80. Yıl Bilim ve Teşvik Ödülü*'ne, 2012 yılında ise *Türk Oçağı 100. Yıl Ziya Gökalp İlim Teşvik Armağanı*'na lâyık görülen Erkan Göksu'nun, başta Selçuklu tarihi olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları hakkında yazılmış birçok kitabı, tercümeleri ve bilimsel dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Selçuklu tarihçiliğinin kutbu
Osman Turan'a...

Eserlerimiz bize delâlet etmektedir.
Öyleyse bizden sonra eserlerimize bakın...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

GULÂM SİSTEMİ 11
Gulâm Kelimesinin Anlamı 13
Gulâm Sistemi Nedir, Ne Değildir? 14
Gulâmlar Köle mi, Efendi mi? 15
Gulâm Sistemi ve Ücretli/Kiralık Askerler 17
İslam Öncesi Türk Devletlerinde Gulâm Sistemi Var mıydı? 18
Gulâm Sisteminin Doğuşu ve Gelişimi 20
İbn Haldûn'a Göre Gulâm Sistemini Ortaya Çıkaran Sebepler 25
Nizâmü'l-mülk'e Göre Gulâm Sistemini Ortaya Çıkaran Sebepler 27
Türkiye Selçuklu Gulâmları 32
Sarây Gulâmları (Gulâmân-ı Dergâh) 43
Sultân'ın Şahsına Bağlı Gulâmlar (Gulâmân-ı Hâss) 46
Müfredler (Mefâride) 49
Halka-i Hâs Müfredleri (Mefâride-i Halka-i Hâss) 57
Mülâzımân-ı Yatak 62
Gulâmların Temin ve Tedâriki 68
Gulâmların Etnik Kökenleri 80
Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler 82
Gulâmların Azâd Edilmesi ve Azâdnâme Sûreti 97
Gulâmlara Ödenen Maaş ve Ücretler 98
Gulâmların Özel Hayatına Dair Bazı Mülâhazalar 102
Bir Gulâmın Serencâmı: Köle Pazarından Gazne Tahtına Alptegin 105

IKTÂ' SİSTEMİ 127
Iktâ' ve Muadili Uygulamalar 129
İslâm Hukukunda Iktâ' 132
Iktâ' Sisteminin Tekâmülü ve Selçukluların Rolü 137
Nizâmü'l-mülk'ün Iktâ' Düzenlemesi 137
Askerî Iktâ' 139
Selçuklu Iktâ' Nizamının Temel Özellikleri 141
Merkezî Devlet Anlayışı ve Iktâ' 142
Iktâ' Sistemi ve Türkmenler 145
Iktâ' Sisteminin Büyük Selçuklu Devleti'ne Katkısı 147
Türkiye Selçuklularında Iktâ' 148
Anadolu'daki İlk Iktâ' Tevcihleri 150
Türkiye Selçuklu Iktâ'ının Temel Özellikleri 154
Claude Cahen'in Yanılgısı: Türkiye Selçuklu Iktâ'ının Askerî Vasfı 155
Leşker-i Kadîm: Iktâ' Askerleri 157
İbn Bîbî'nin Iktâ Askerleriyle İlgili Kayıtları 160
Iktâ' Nizamının Bozulması ve Askerî Yapıya Etkisi 168

KAYNAKLAR 171
İNDEKS 189

ÖNSÖZ

Selçuklular, Türkistan'da doğan Türk devlet geleneğini, Horâsân, İran ve Orta Doğu tecrübesiyle zenginleştirerek Anadolu'ya kadar taşımak ve bu geleneği, bütün bu coğrafyalarda icra etmek gibi önemli bir tarihî misyona sahiptir. Bu süreçte bir yandan kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinden miras aldıkları "eski" Türk devlet geleneği ve müesseselerini, hüküm sürdükleri "yeni" coğrafyalarda hâkim kılarken, diğer yandan da karşılaştıkları "yeni" imkân ve şartlara hızlı bir şekilde intibak edebilmiş ve bu suretle son derece başarılı ve düzenli bir devlet mekanizması oluşturmuşlardır.

Selçukluların oluşturduğu bu yapının izlerini, onları takip eden bütün Türk-İslâm devletlerinde görmek mümkündür. Sadece siyasî, askerî ve idarî sahalarda değil, sosyal ve kültürel alanlarda da tesadüf edilen bu etki, Selçukluları Türk tarihi içerisinde özel bir konuma yükseltmektedir. İbrahim Kafesoğlu bu konuda şunları söylemiştir: "Tarihte topluluklara yüzyıllar boyunca takip edecekleri istikametler çizmeğe muvaffak olmuş 'büyük devir'ler vardır. İnsanlar, bu 'devir'lerin oluşları sırasında elde ettikleri, eskisinden farklı düşünce, telâkki ve hayat görüşü ile kadrolanan değer hükümlerinin izinde yürümekte ve günlük hayatlarını bile ona göre düzenlemektedirler. İşte Selçuklu çağı, bu 'büyük devir'lerden biridir."

Türk tarihinin büyük devirlerinden birini teşkil eden Selçuklu çağının bütün siyasî ve askerî başarılarının geri planında yatan ve Selçukluları takip eden bütün Türk-İslâm devletlerine model teşkil

eden teşkilat ve müesseselerin başında gulâm sistemi ve ıktâ' gelir. Esasen her iki sistem de Selçuklular öncesinde bilinen, muhtelif devletler tarafından daha önce uygulanmış sistemlerdir. Fakat Selçuklular, sözkonusu uygulamaların aksayan yönlerini tadil etmek ve siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlara göre yeniden tanzim etmek suretiyle her iki sistemi de o zamana kadar görülmemiş derece işlevsel bir hâle getirmişler ve bu mütekâmil hâliyle kendilerinden sonraki Türk-İslâm devletlerine miras bırakmışlardır.

Gerek gulâm sistemi, gerekse ıktâ', sadece Selçuklu tarihini değil, bütün Ortaçağ Türk-İslâm tarihini anlama konusunda son derece önemli iki müessesedir. Bununla beraber her iki sistemin de hâlâ layıkıyla izah edildiği söylenemez. Bu konuda birkaç ciddi araştırma yapılmış ise de meselenin çözümü tam anlamıyla mümkün olmamıştır. Bu ciddi araştırmalar dışında bir de bunların özeti, hatta kötü birer taklidi niteliğinde olan bazı çalışmalar mevcuttur ki, bunlar da mevcut bilgileri çok sathî bir biçimde tekrardan veya sınırlı veriler üzerinden hareketle yapılan genellemelerden ibarettir.

Her ne kadar bu durum, döneme ait kaynakların ya da mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerin yetersizliğine bağlansa da bu değerlendirmeye tamamen katılmak mümkün değildir. Zira gerek Selçuklu tarihinin gerekse Ortaçağ Türk tarihinin en girift meseleleri hakkında bilhassa son yıllarda ortaya koyulan bazı ciddi çalışmalar, yetersiz olduğu düşünülen kaynaklardan hareketle bile tahminlerin çok ötesinde verilere ulaşılabileceğini, tahlil ve değerlendirmeler yapılabileceğini ortaya koymaktadır.

Daha önce de kısmen veya üzerinde çalıştığımız konular çerçevesinde temas ettiğimiz Selçuklu ıktâ'ı ve gulâm sistemini, yeni bilgi, bulgu ve değerlendirmelerle ele aldığımız bu çalışmamızın, hem Selçuklu devlet mekanizmasının hem de başta Osmanlılar olmak üzere Selçuklu mirasını devralan diğer Türk-İslâm devletlerinin siyasî, idarî ve askerî yapılarının anlaşılmasına katkıda bulunmasını temenni ediyorum.

Erkan Göksu
İzmir, 2017

GULÂM SİSTEMİ

Gulâm Kelimesinin Anlamı

Ortaçağ İslâm devletlerinin dayandığı en önemli askerî ve idarî teşkilatlarından birine adını veren gulâm (غلام) kelimesi, "ergenlik çağına gelmemiş erkek çocuk; hizmetçi, köle" anlamlarına gelir. Ancak muhtelif kaynaklarda abd (عبد), rakîk (رقيق), memlûk (مملوك), mevlâ (مولا), vasîf (وصيف), hâdim (خادم), uşak (اوشاق), vuşâk (وشاق) veya kul (قول) tabirleriyle de karşımıza çıkan gulâm kelimesinin Ortaçağ İslâm tarihine damgasını vuran ıstılahî anlamı, bundan çok daha geniş ve karmaşık bir sisteme işaret eder[1]. Bu manada gulâm sistemini, "esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde istihdam edilmesi suretiyle işleyen mekanizma" olarak tarif etmek mümkündür.

---

1 Gulam sistemi hakkında farklı yaklaşımlar ve değerlendirmeler için Bkz., Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, London 1981; David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XV/2 (1953), s. 203-228; Aynı yazar, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XV/3 (1953), s. 448-476; Aynı yazar, "Studies on the Structure of the Mamluk Army III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XVI/1 (1954), s. 57-90; Aynı yazar, "Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam", *War Technology and Society in the Middle East*, (Ed. V J. Parry-E.Yapp), London 1975, s. 44-58; Aynı yazar, "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part I: The Importance of the Mamluk Institution", *Der Islam*, LIII/2 (1976), s. 196-225; Aynı yazar, Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part II: Ayyubids, Kurds, and Turks",

Gulâm Sistemi Nedir, Ne Değildir?

Bu tanımdan hareketle gulâm sisteminin, Bizans ve Sâsânî devletleri ile sair doğulu ve batılı devletlerde görülen "kölelerin orduda kullanılması (arming slaves)" veya "köle askerler (slave soldiers)" uygulamasından tamamen farklı bir müessese olduğunu vurgulamak gerekir. Şüphesiz kölelerin askerî hizmetlerde kullanılması, kölelik sisteminin ortaya çıkışından beri muhtelif coğrafyalarda ve muhtelif toplumlarda sıkça rastlanan bir durumdur. Fakat bizim ele aldığımız gulâm sisteminde kölelerin, sistematik bir askerî eğitime tâbi tutulmak suretiyle profesyonel asker veya idareci olarak yetiştirilmesi ve liyâkat ve kabiliyetleri doğrultusunda daimî ve maaşlı olarak muhtelif devlet hizmetlerinde görevlendirilmeleri söz konusudur. Dolayısıyla bu sisteme dâhil olan bir gulâm, profesyonel asker veya idareci niteliği taşımakta, devlet erkânı sınıfına girmekte ve bu hâliyle sıradan kölelerden farklı bir konumda bulunmaktadır[2]. Üstelik bu sisteme dâhil

Der Islam, LIV/1 (1977), s. 1-32; Aynı yazar, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Terc, Samira Kortantamer), *Tarih İncemeleri Dergisi*, IV (1988), s. 211-248; Amelia Leavoni, "The Mamluk Conception of the Sultânate", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 373-392, R. Stephen Humphreys, "The Mamluks", *Dictionary of the Middle Ages*, (Ed. Joseph R. Strayer), (Charles Scribners' Sons), New York 1987, s. 68-69; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultânate*, 1250-1382, (Southern Illionis Univesty Press), Carbondale 1986, s. 1-25; C. E. Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", *Der Islam*, XXXVI (1960), s. 37-77; Kâzım Yaşar Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 1 vd; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2002; Speros Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Çev. Tuncay Birkan), *Cogito*, 29, (2001), s. 94; Süleyman Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi ve Memlûk Devletinin Kuruluşu*, Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü), İstanbul 1997; Aynı yazar, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 327; aynı yazar, "Memluk," *DİA*, XXIX, s. 87-90.

2 Pipes, *a.g.e.*, s. 12-23; Çetin, a.g.t, s. 1-3; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst. Yay, Sayı.18 (Güz 2005), s. 211-230.

olan gulâmların, bilhassa emîr rütbesine kadar yükselmiş olanlarının, isimlerine yazılmış bir azâdnâme ile azâd edilmiş, yani hür bırakılmış oldukları düşünülecek olursa[3], gulâm sistemiyle "kölelik" veya "köle askerlik" uygulaması arasındaki fark daha iyi anlaşılır.

Gulâmlar Köle mi, Efendi mi?

Bu noktada "gulâm"ı "köle", "gulâm sistemi"ni de "kölelik sistemi" olarak nitelendirmenin, sözkonusu sistemi ve bu sistemin tarihî misyonunu kavrama konusunda büyük hatalara sebep olacağına işaret etmek yerinde olur. Zira her ne kadar "gulâm" ve "köle" kelimeleri teorik olarak birbiriyle alakalı görünse de uygulama sahasında böyle bir aynîlikten söz etmek mümkün değildir. Nitekim ev ve temizlik işleri, üretim faaliyetleri veya buna mümasil müteferrik hizmetlerde kullanılan "köle"lerle, küçük yaştan itibaren sistemli bir eğitime tâbi tutulduktan sonra başta ordu olmak üzere muhtelif devlet hizmetlerinde görev alan, liyâkat ve sadakatleri oranında yüksek makamlara ulaşabilen "gulâm"lar arasında hem ekonomik ve toplumsal yaşam koşulları bakımından, hem de hukukî statüleri bakımından çok belirgin bir ayrım mevcuttur.

Sözgelimi gulâmhâne veya askerî okula alınan gulâmlar, diğer köleler gibi olumsuz barınma ve beslenme şartlarıyla karşılaşmazlardı. Kendilerinden mükemmel bir asker olmaları beklenen memlûk

3 Türkiye Selçukluları dönemine ait bir münşeat mecmuası olan Rüsûmu'r-Resâil'de bir azâdnâme örneği mevcuttur. Bu azâdnâmede emîr unvanı taşıyan Rûm asıllı bir gulâmın, güzel ahlâkının, iyi ve kötü zamanlarda göstermiş olduğu hizmetlerinin sabit olduğu, bu sebeple Allah rızası için onun boynundan esaret düğümünün kaldırılarak hürriyetinin verildiği beyân edilmekte, gulâmın sahibi olan kişinin, hayatı müddetince ve ölümünden sonra evlât ve taallukatından kimsenin bu hususta bir söz ve müdahaleye hakkı olmadığı, "bunu işittikten sonra değiştiren olursa günahı değiştirenlere olsun" âyetiyle teyit edilmekte ve bu vesikanın şahidler huzurunda yazıldığı kaydolunmaktadır. Bu vesikaya aşağıda ayrıca temas edilecektir. Bkz., Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, *Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963, s. 43-44. Belgenin değerlendirmesi için ayrıca Bkz., Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, TTK Yay, Ankara 1988, s. 183-184.

adayları, idareciler ve bu işte ihtisaslaşmış eğitimciler tarafından dönemin şartları çerçevesinde en iyi eğitimi alırlar ve yine aynı şekilde, döneme göre son derece müreffeh sayılabilecek, bu bakımdan toplumu oluşturan avam tabakasında, hatta orta sınıfta bile tesadüf edilemeyen üst düzey yaşam standartlarına sahip olarak hayat sürerlerdi[4].

Köleler, özgürlükten yoksun olarak her türlü ağır işlerde çalıştırılıp hayatları boyunca köle pazarlarında satışa sunulabilirken, sisteme dâhil olan gulâmlar, belirli bir zaman sonra azâd edilir ve hayatlarını hür bireyler olarak devam ettirirlerdi. Her ne kadar memlûk adayları köle olarak satın alınmış olsalar da hem kendileri hem de onları satan veya satın alanlar, o an için bir "köle" olan kişinin askerî okul eğitiminden sonra kölelik statüsünün değişeceğini bilirlerdi[5]. Oysa diğer kölelerin özgürlüklerini elde etme konusunda kesin bir şansları yoktu. Onların özgürlüklerini kazanmaları için efendilerinin ya onları azâd etmesi ya da yakınlarının onları bularak fidyesini ödemesi ile mümkündü. Bir diğer çıkar yol da kaçmalarıydı. Fakat bu şıkların hepsi çok zor ve nadir görülen olaylardı[6].

Gulâmlardan bilhassa emîr sınıfına yükselenler, sadece statü ve ekonomik bakımdan toplumun en üst sınıfında yer almakla kalmazlar, devlet hazinesinden yüksek maaşlar alır, tıpkı diğer hür bireyler gibi istedikleri kadınla evlenebilme, çocuk sahibi olabilme, mal mülk edinme, mahkemelerde şahitlik yapma ve sair toplumsal, ekonomik ve hukukî haklara da sahip olurlardı. Oysa sıradan köleler, toplumda hor ve hakir görülen ikinci sınıf, hatta en alt tabaka olarak görülür, çarşı ve pazarlarda bir ticaret metaı gibi sürekli alınıp satılabilirlerdi. Ancak efendilerinin izniyle veya onların belir-

4 Bkz., Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s. 321.

5 "Memlûkler açısından askerî okul mezuniyetinden sonra, özgürlük kazanma imkânı kesine yakın bir olgu olarak biliniyordu. Böylece, onlar bir anlamda kendi kaderlerini kendileri tayin etme şansını, en azından hayatlarının ilerideki dönemlerinde yakalayabiliyorlardı." Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s. 321.

6 Kızıltoprak, aynı yer. Ayrıca bkz., İlyas Gökhan, "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku", *Nevşehir Barosu Dergisi*, I/1 (Mart 2014), s. 141, 149-151.

lerdiği kadınlarla evlenebilirler, köle ana babadan doğan çocuk da köle sayılırdı. Hizmetleri karşılığında herhangi bir ücret alamayan kölelerin mal mülk edinme imkânları da hakları da yoktu. Ancak efendilerinin müsaadesiyle, kendi bedellerini ödemek suretiyle özgürlüklerini kazanmak amacıyla birikim yapabilirlerdi. Mahkemelerde bile kölelerin şahitliği muteber değildi[7].

Bu hususlar göz önüne alındığında "gulâm"la "köle" arasında hem hukukî statüleri hem de sosyal ve ekonomik durumları bakımdan ciddi farklılıkların mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bunlara ilave olarak gulâmların en düşük seviyede olanlarının bile, o dönemlerde toplumun geneliyle kıyaslandığında çok az kişiyle sınırlı kalan -bugünkü ifadeyle- devlet memuru vasfını taşıdıkları unutulmamalıdır. Zira kariyerlerinin belli bir aşamasında devlet hizmetine giren gulâmlar, sahip oldukları mevki ve unvanları nisbetinde devleti temsil etmişler, bilhassa üst düzey askerî ve idarî makamlara yükselenler, devletin emretme hak ve yetkisini kullanmaları, güç ve otoritesini temsil etmeleri münasebetiyle kelimenin tam anlamıyla "devletlü"[8] olmuşlardır. Bu durumda onlar, her ne kadar Sultan'ın ve devletin nazarında sadık birer "hizmetkâr" olarak kalsalar da aslında devletin askerî ve idarî işlerini yöneten birer efendiden farksızdırlar.

Gulâm Sistemi ve Ücretli/Kiralık Askerler

Gulâm sistemiyle karıştırılan diğer bir uygulama da ücretli (mercenaries) ya da kiralık askerlik (hired soldiers) kurumudur. Hizmetleri mukabilinde belli bir maaş veya ücret alan gulâmlara, bugün

7 Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s. 321-322; Gökhan, a.g.m, s. 144-145.

8 "Devlet" kelimesinin esas anlamı "baht, talih, şans, saadet" olup Türkçe "kut" kelimesinin tam karşılığıdır. Bu bakımdan eski metinlerde sıkça ratlanan ve başta hükümdar olmak üzere devlet büyükleri, mevki ve makam sahipleri için kullanılan "kutlu/kutluğ" kelimesi ile "devletlü" kelimesi aynı anlamda olup "Tanrı'dan kut/devlet bulmuş", yani "kendisine baht, talih, şans, saadet verilmiş" kişi anlamına gelir. Bu manada gulâmlar, özellikle de yüksek makamlarda bulunanlar, tam anlamıyla kut'un yani devletin isabet ettiği kutlu, devletlü kimselerdir.

de kullanılan şekilde "ücretli asker" denmesi, ilk bakışta makul görünmekle beraber ciddi hatalara veya yanlış anlamalara sebep olmaktadır. Zira ücretli askerlik (mercenary), erken çağlardan itibaren muhtelif devletlerde mevcut olduğu bilinen bir sistem olup "belli dönemlerde veya ihtiyaç halinde orduda istihdam edilen ve bunun için belli bir ücret ödenen geçici, kiralık askerleri" ifade etmek üzere kullanılır[9]. Buna karşılık gulâmlar, yukarıda da zikrettiğimiz üzere sistematik bir askerî eğitime tabi tutulmak suretiyle yetiştirilen daimî ve maaşlı askerlerdir. Özellikle batılı araştırmacılar, gulâm sisteminin bu özelliğine ve ücretli askerlikten farkına işaret etmekle beraber, Doğu'ya özgü birçok kavram ve ıstılahı olduğu gibi gulâm tabirini de Batı literatüründe mevcut "mercenary (ücretli asker)" kelimesiyle ifade etmişler ve bu durum, Batı dillerinden yapılan araştırmaların dilimize tercüme edilmesi sırasında yapılan dikkatsizlikler neticesinde bizim de literatürümüze girmiştir. Dolayısıyla bilhassa Avrupa'da kendine hâs özellikler taşıyan köklü bir kurum olan ücretli askerlik ile, bunlardan tamamen farklı ve yine kendine özgü bir sistemin ürünü olan gulâm sisteminin birbirine karıştırılması son derece yanlıştır.

İslam Öncesi Türk Devletlerinde Gulâm Sistemi Var mıydı?

Daha önce de belirttiğimiz gibi gulâm sistemini andıran ya da bazı özellikleri itibarıyla ona benzeyen birtakım uygulamalara, Bizans ve Sâsânî devletleri ile sair doğulu ve batılı devletlerinde tesadüf edilmektedir. Bu cümleden olmak üzere -her ne kadar şimdiye kadar aksi düşünülmüş olsa da- İslam öncesi Türk tarihinde de bazı ipuçlarına rastlandığı görülmektedir. Bu konudaki sayılı kayıtların biri, Emevîlerin Mâverâü'n-nehr'e yönelik askerî harekâtı esnasında karşımıza çıkar. Bu dönemki gelişmelere ait son deree önemli

9 Ücretli askerlik hakkında bkz., Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010, s. 113 vd.

bilgiler veren en-Narşahî, kaleme aldığı *Tarih-i Buhârâ* isimli eserinde sözkonusu döneme tekabül eden 670'li yıllarla 680'li yıllar arasında Buhârâ Melikesi bulunan Kabac Hatun[10] hakkında verdiği bilgilerde şu ifadelere yer vermiştir:

"...Hâtûn, her gün atına binerek Buhârâ hisârının kapısından çıkar ve Alef Furûşân Kapısı da denilen Rîgistân Kapısı'na giderdi. Orada tahta oturur, gulâmlar (غلامان) ve hâce-i sarâyân (خواجه سرايان), yani hasîler/iğdişler (خصيان) ve hâceler (خواجگان) onun önünde dururlardı. Köy halkına, dihkânlardan ve melikzâdelerden, kemer-i zerrîn bağlamış ve kılıçlarını hamâyıl yapmış (omzundan bağlamış) iki yüz gencin (burnâ) kendisine hizmete gelmelerini ve saflar hâlinde dizilmelerini kanun (kâ'ide) yapmış idi. Hâtûn dışarı çıkınca hepsi hizmete gelir ve saflar hâlinde karşısında sıralanırlardı.

O ise mülk (yönetim) işleriyle meşgul olur, şikâyetleri dinler, emir ve yasakları koyar ve istediğini ödüllendirir ve istediğini cezalandırırdı. Bu şekilde sabahtan kuşluk vaktine kadar oturur, ondan sonra hisâra girerdi. Sofralar ister ve bütün maiyetine (haşem) yemek verirdi. Akşamüzeri de aynı şekilde dışarı çıkar ve önünde sıralanmış olan dihkânlar ve melikzâdelerin önünde tahta otururdu. Orada güneşin batışına kadar durur ve sonra atına binip sarâyına (kâh) gider; hizmetinde bulunanlar da kendi yer ve yurtlarına dönerlerdi. Ertesi gün başka bir topluluk (kavim) gelir, ona hizmet eder ve bu hâl böylece devam ederdi. Her topluluk, senede dört gün bu şekilde gelmek zorundaydı."[11]

Buhârâ'da mevcut olan bu yapının, bölgede daha önce hâkimiyet tesis etmiş olan Türk devletlerinden, özellikle de Göktürklerden mi tevarüs ettiği, yoksa mahalli unsurların etkisiyle mi ortaya çıktığı, kayıtta tasvir edilen yapının, yukarıda çerçevesini çizdiğimiz sistemle ne derece örtüşüp örtüşmediği tartışılabilir. Bununla beraber en-Narşahî'nin bu kaydının, yaygın kanaatin aksine Eski

10 Kabac Hatun hakkında bkz., Erkan Göksu, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", S.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (Bahar 2011), s. 261-283.

11 en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Türkçe terc, Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2013, s. 14.

Türk devletlerinde gulâm sisteminin ya da daha doğru bir ifade ile söz konusu sisteme benzer bir yapının mevcut olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekici olduğu muhakkaktır[12].

Gulâm Sisteminin Doğuşu ve Gelişimi

Gulâm sisteminin ortaya çıkışı ve ilk defa kimler tarafından uygulandığı konusu tartışılmakla beraber, sistemin tekâmülünün ve kurumsallaştırılmasının İslam tarihiyle birlikte başladığı söylenebilir. Bu bakımdan gulâm sistemini İslâm medeniyetine hâs bir kurum olarak nitelendirmek mümkündür.

Bazı araştırmacılar, sistemin İslâm tarihindeki ilk izlerini, Hz. Ömer döneminde kadar götürmüşlerdir[13]. Ancak bu dönemki uygulamanın, yukarıda ana hatlarını çizdiğimiz gulâm sisteminin nüvesini oluşturacak tarzda bir organizasyona işaret ettiğini söylemek bile oldukça zordur. Zira burada sözkonusu olan, Hz. Ömer

12 Gulâm sisteminin İslâm öncesi Türk geçmişi hakkında ayrıca bkz., Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu*, İstanbul 2015, s. 86.

13 Esasen İslâm ordularında, Hz. Ömer döneminden önce de kölelerin yer aldığı bilinmektedir (Pipes, *a.g.e.*, s. 107-113; John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Terc, Füsun Doruker), İstanbul 1995, s. 304). Ancak bunların gulâm sistemine göre yetiştirilmiş köleler olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Ömer devrinde ise dîvânü'l-ceyşin kurulup muhariblerin kayda alınması (at-Tabari, *The History of Al-Tabari*, XII, s. 199-200; el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2002, s. 654 vd); el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994, s. 374, Aynı Yazar, *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996, s. 310; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971, s. 222-223; Mehmet Aykaç, *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay, Ankara 1997, s. 71) ve bu cümleden olmak üzere Kadisiye Savaşı'ndan sonra, Sâsânî ordusunda bulunan bazı birliklerin kayda alınması (el-Belâzurî, Türkçe terc, s. 401-402), araştırmacılar tarafından gulâm sistemin ilk örneği olarak değerlendirilmiştir (David Ayalon, "Preliminary Remarks", s. 44-46; Pipes, *a.g.e.*, s. 159-160; Hugh *Kennedy, The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001, s. 62; Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi*, s. 6.

döneminde kurulan dîvânü'l-ceyşin, İslâm ordusunda daha önce de mevcut olduğu bilinen kölelerin, gönüllülerin ve başta Kadisiye Savaşı olmak üzere muhtelif harplerde esir alınan veya belli bir ücret mukabilinde İslâm ordusunda istihdam edilen askerlerin kayda alması hâdisesidir. Dolayısıyla İslâm ordusunda görev yapan esir veya köleleri, ücretli savaşçıları, resmen "asker" statüsüne kavuşmuş olmalarından hareketle "gulâm" olarak nitelendirmek yanıltıcı olacaktır.

Aynı durum, Emevîler dönemi için de geçerlidir. Bu dönemde de esir edilerek orduya dâhil edilen, kendilerine ücret tahsis etmek veya maaş bağlamak suretiyle hizmete alınan farklı etnik kökenlere mensup şahıslara veya askerlerî birliklere dair bilgilerimiz mevcut olmakla beraber[14], bunların belirttiğimiz tarzda işleyen bir sisteme, eğitim ve nizama dâhil oldukları söylenemez. Üstelik Emevî ordusunda yer alan bu askerlerin, dönemin "mevâlî politikası" gereği devletin üst düzey makamlarından özellikle uzak tutuldukları düşünülecek olursa Emevîler döneminde mevcut olan uygulamanın, bir yönüyle "köle askerlik", bir yönüyle de "ücretli askerlik" sistemlerine benzediği söylenebilir.

Abbâsîler çağına gelindiğinde ise durum biraz farklılaşır[15]. Zira bu dönemde, Abbâsîleri hilafet makamına taşıyan ihtilali

14 Emevî ordularında kendilerine maaş bağlanan başta Türkler olmak üzere farklı etnik kökenlerden askerlerin mevcut olduğuna dair birçok kayıt bulunmaktadır. Toplu bilgi için bkz. Ayalon, "Preliminary Remarks", s. 47; Aynı yazar, "The Importance of the Mamluk Institution", s. 205; Pipes, *a.g.e.*, s. 129-131; Çetin, *a.g.t.*, s. 20; Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi*, s. 7-8; Gökhan, a.g.m, s. 138; V. J. Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", (Terc, Erdoğan Merçil ve Salih Özbaran), *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı. 28-29 (1974-1975), s. 195; Aynı yazar, "Savaşçılık", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, II, (Ed. P. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), İstanbul 1997, s. 401; Mustafa Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 178.

15 Pipes, *a.g.e.*, s. 131-139; Bosworth, a.g.m, s. 41 vd; Matthew S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E)*, (State University of New York Press), Albany 2001, Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, (Cambridge University Press), New York 1980, s. 74-vd; Terzi, a.g.m, s. 178-179; Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", s. 196; Aynı yazar, "Savaşçılık", s. 401-403; Gökhan, a.g.m, s. 139.

gerçekleştiren askerî gücün büyük bir bölümü Horâsân'dan gelmiştir. Şüphesiz bu kuvvetler arasında Türk ve İranlı unsurlar kadar pek çok Arap askeri de mevcuttur. Ancak Abbâsî ihtilalinin sevk ve idaresinde büyük rolleri bulunan bilhassa Türk ve Acem emîrler, Emevîler döneminde görülmedik şekilde sivil ve askerî bürokraside yükselmişler ve buna bağlı olarak Abbâsî ordusu ve sivil bürokrasisi içerisinde Horâsânlılar olarak nitelendirilen bu grupların sayısı hızla artmıştır[16]. Emevîler döneminde mevâlî yani en genel anlamıyla köle statüsünde görülen bu Türk ve Acemler, orduda ve devlet kademelerinde hem sayıca hem de nüfuz bakımından etkin bir konuma gelmeleri, onlarla ilgili yeni ve planlı bir düzenlemeyi gerekli kılmıştır. Devletten ücret ve maaş alan muntazam, dinamik ve profesyonel kuvvetler durumuna gelen bu unsurlar, artık sıradan mevâlî yani köle statüsünden farklı şekillerde ifade edilmeye başlanmıştır. Bu noktada mevâlî kelimesi ve bilhassa memlûk ve gulâm tabirleri adeta anlam değiştirerek ya da ıstılahî bir anlam kazanarak "ücret veya maaş karşılığı devlete hizmet veren daimî, düzenli ve profesyonel askerleri" ifade eder hâle gelmiştir.

Bu noktanın, kölelerin orduda istihdamı, köle askerlik veya ücretli askerlik uygulamalarından "gulâm sistemi"ne geçiş konusunda önemli bir aşama olduğu şüphesizdir. Bununla beraber Abbâsîler çağında da gulâm sisteminin tam ve mütekâmil uygulaması için gerekli olan ve esasen sistemin esas karakteristik özelliği olan küçük yaşta alınan esir veya kölelerin sistemli bir eğitime tâbi tutulmak suretiyle yetiştirilmesi ve bu hâliyle devlet hizmetine dâhil edilmesi muamelatına dair malumat neredeyse yok gibidir. Bu durum, Abbâsîler dönemini, hem sıradan köle ile gulâm ya da memlûk ayrımının net bir şekilde ortaya çıktığı, hem de gulâm kökenli devlet adamlarının orduda ve muhtelif devlet kademelerinde etkin

16 Kızıltoprak, *Memlûk Sistemi*, s. 8-9; Reuven Amitai, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), (Yale University Press), New Haven 2006, s. 40-50; D. Sourdel, "Ghulâm- The Caliphate", *EI²*, II, s. 1079-1081.

bir konuma ulaştıkları dönem olarak gulâm sisteminin gelişimi içerisinde çok önem bir aşama olarak nitelendirmek mümkündür.

Abbâsîler çağında önemli bir gelişme kaydeden gulâm sisteminin ilk defa hangi dönemde veya hangi devlet zamanında tam ve mütekâmil bir sistem hâline geldiğini tespit etmek ise bir hayli zordur. Zira artık bu çağdan itibaren hemen her devletin, hatta büyük emîrlerin, valiler ve kumandanlar gibi sair devlet erkânının dahi gulâmlardan müteşekkil hâssa birlikleri ve hizmet erbâbının mevcut bulunduğu görülmektedir. Ancak bunların hangisinin ilk defa bir gulâm mektebi kurup bilhassa küçük yaştaki gulâmları sistemli bir eğitime tâbi tuttuktan sonra devlet kademelerinde görevlendirmeye başladığı ve bu suretle gerçek manada gulâm sistemine geçildiği meselesi tartışmaya açıktır.

Bize göre gulâm sisteminin, daha önce ana hatlarını ifade ettiğimiz tam manasıyla uygulanmaya başlandığı dönem -bizim görmediğimiz bir kayıtta veya yeni bir kaynakta aksi iddia edilmiyorsa- Sâmânîler devri olmalıdır. Zira Nizâmü'l-mülk meşhur eseri *Siyâsetnâme*'de "gulâmların satın alındıkları günden ihtiyarlamış ve yükselmiş oldukları zamana kadar yetiştirilmeleri ve derecelenmelerinin eski zamanlarda takdire şayan bir düzen içinde olduğunu, fakat şimdilerde bu sistemin temelinden yıkıldığını" söyledikten hemen sonra Selçuklu devlet teşkilatına bir örnek olması düşüncesiyle Sâmânîler zamanında uygulanan gulâm eğitimi hakkında bilgi vermekte ve şunları söylemektedir:

"Satın alınan gulâm, 'bir yıl' yaya olarak alayda (rikâb), zendenecî kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi. Bu gulâmın bu bir yıl içinde gizli veya açık ata binmesine emir (izin) yoktu. Bindiği öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı. Gulâm bir yıl çizme ile hizmet edince, 'visâkbaşı' 'hâcib'e söyler, 'hâcib' de padişaha bildirirdi. O zaman, ona ham deri kaplı eyerciği, sade deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi. Bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince 'ikinci yıl' ona beline bağladığı bir kılıç (karaçur) verirlerdi. 'Üçüncü yıl' ise atlanma vaktinde bağladığı yay kabı (kırbân) ve okluk (kîş) verirlerdi.

'Dördüncü yıl' daha iyi bir eyer, yıldızlı (kevkeb) bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olduğu bir çomak; 'beşinci yıl', bir 'sâkî' ve beline bir kadeh asmış olan bir 'abdâr' olurdu. 'Altıncı yıl' 'câmedârlık' yapardı. 'Yedinci yıl', ona tek tepeli ve 14 kazıklı bir çadırcık verilirdi. Üç yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıtası (hayl) yaparlardı. Kendisine de 'visâkbaşı' lakabı verirlerdi. Gümüş iplik çekilmiş siyah külahçık ile gence kaftanı giydirirlerdi. Mevkiini, haşmetini, (atlı) maiyyetini (hayl), rütbesini arttırırlardı ki, nihayet 'haylbaşı' olurdu. Böylece liyâkatleri, hünerleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu. Elinden büyük işler gelirdi. İnsan tutucu ve hüdâvendigâr sevici idi. O vakit, 30-40 yaşına varmadıkça, kendisine 'emîrlik' ve 'valilik' rütbesi vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerdi."[17]

Görüldüğü üzere kayıtlar, kölelerin orduda kullanılması veya köle askerlik şeklinde başlayan, ardından ücretli askerlik ve kölelerin ordu veya devlet hizmetine alınarak maaşa bağlanmaları şeklinde devam gulâm sisteminin gelişim evrelerinin son aşamasına yani gulâm sistemi denilen yapının bizatihi kendisine işaret etmektedir.

Sâmânîler dönemindeki uygulama, gerek onlarla çağdaş olan, gerekse onlardan sonra kurulan devletler tarafından da takip edilmiş, zamanın ve mekânın farklılıklarına göre geliştirilerek daha sistemli ve işlevsel hâle getirilmiştir. Nitekim esasen Sâmânî devletinin bir gulâmı olan Alptegin tarafından kurulan Gazneliler Devleti ve Nizâmü'l-mülk'ün eserinden de anlaşıldığı üzere Sâmânî devlet teşkilatı ve müesseselerinden etkilenen Selçukluların gulâm sistemini uygulama konusunda ne derece başarılı oldukları malumdur. Bu şekliyle gulâm sisteminin, sadece Gazneli ve Selçuklularda değil, Afrika'dan Asya'ya, Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan geniş sahada kurulan bütün Ortaçağ İslâm devletlerinde idarî ve askerî yapısının temel ve vazgeçilmez bir unsuru hâline geldiğini söylemek mümkündür.

17 Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), s. 140-141, (Türkçe terc, Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982), s. 133-134.

İbn Haldûn'a Göre Gulâm Sistemini Ortaya Çıkaran Sebepler

Gulâm sisteminin ortaya çıkışının sebepleri hakkında muasır kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber İbn Haldûn ve Nizâmü'l-mülk gibi bazı müelliflerin muhtelif vesilelerle dile getirdikleri bazı görüşlerinin, gulâm sisteminin doğuşunun sebeplerini veya söz konusu sistemin doğuşuna zemin hazırlayan fikrî altyapıyı açık bir şekilde ortaya koyduğu söylenebilir.

İbn Haldûn'un, gulâm sisteminin doğuşuna ilişkin görüşlerine, meşhur devlet nazariyesinde tesadüf edilmektedir. Müellifin yaşadığı devir ve öncesine ait uygulamalardan hareketle kaleme aldığı şüphesiz olan nazariyesine göre devleti idare edenler, "zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hükümet sürmüş olanların elinden devleti çekerek alma" çağı olan birinci devrede asabiyyet duygusunu ön planda tutar ve hâkimiyetin icrası, vergi ve para toplama, devletin sınırlarını koruma gibi icraatlarını kendi kavmine dayandırıp, onların fikir ve oylarını almadan hareket etmezler.

İkinci devrede ise asabiyet duygusunu devam ettirmekle beraber kendi kavmini devlet idaresinden uzaklaştırmaya, devleti kendi başına idare etmeye başlar. İşte bu aşamada hükümdar, "köleler (mevâlî) edinmeye, ihsanıyla adamlar beslemeye ve onları kendisine yardımcı yapmaya önem verir. Böylece onların sayısını çoğaltır. Bundan maksadı, aynı boy veya kabileden gelen, dolayısıyla devlette kendi hissesi nispetinde payları bulunan soydaşlarını dışlamaktır. Hükümdar, bu devirde onları hükümetin idaresinden, servet ve nimetlerinden uzaklaştırmak, onları arkaya sürmek ve hükümdarlık kendi sülâlesinde kararlaşsın diye, onları kendisine boyun eğdirmek, ululuğu kendi sülâlesine tahsis etmek için çalışır. Bu suretle onlara galebe çalmak ve onları devletin nimetlerinden uzaklaştırmak hususunda devleti ilk kuranların katlanmış oldukları ve belki de ondan daha şiddetli hallere katlanır. Çünkü ilk önce hükümet sürenler yabancıları kovmuşlar, kudret ve kuvvet sâhibi olan uruğları

onlara arka olmuşlardı, hepsi de düşmanlara karşı birlikte çalışmış ve çarpışmışlardı. Hükümdar bu ikinci devrede ise akrabalarını uzaklaştırmakla uğraşmaktadır ve bu şekilde akrabalarını devletin nimetlerinden uzaklaştırırken, yardımcısı azdır, bunlar da yabancılardır. Bundan dolayı birtakım zorluklarla karşılaşır."[18]

Görüldüğü üzere İbn Haldûn, devlet idaresi ve orduda gulâm kökenli kişilerin yerleştirilmesini, hükümdarın konumunu kuvvetlendirmek veya otoriteyi tek elde toplamak amacına bağlamaktadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında, köle (mevâlî) veya gulâm kökenli kişilerin, hükümdarın "merkeziyetçi devlet" siyasetine en iyi şekilde hizmet edecekleri şüphesizdir. Nitekim sistem için elverişli olan şey, gulâmların çoğunlukla küçük yaşta yabancı bir kültürel ortamdan ya da uzak bir coğrafi bölgeden devşiriliyor olmalarıdır. Küçük köleler saraya alındıktan sonra verilen eğitim ve terbiyeyle istenen kalıba dökülebilir. Üstelik yeni girdikleri bu yabancı muhitte, efendileri yani Sultân sayesinde sadece hayatlarını değil, istikballerini de garantiye almış olarak, bir yandan refah içinde yaşamak diğer yandan ise devletin idarî veya askerî teşkilâtında önemli mevkilere gelebilmek şansına kavuşmuşlardır. Konumlarının muhafazası, parçası oldukları sistemin ve efendileri olan Sultân'ın muhafazasına bağlıdır. İşte bunun için gulâmlar, efendilerine karşı kendi kavminden veya yerli tebaadan daha fazla sadakat gösterirler[19]. "İtaatkâr bir köle (bende) 300 evlattan iyidir. Zira çocuklar babanın ölmesini, köle ise

18 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, (Çev. Zakir Kadirî Urgan), MEB Yay, İstanbul 1997, s. 445, 460-461.

19 el-Mâverdî, *Nasîhatü'l-Mülûk*'ta, meliklerin yakınları hakkında bilgi verirken hizmetçi ve gulâmları, öz evlatlarından hemen sonra zikretmiştir (s. 225). '*Atebetü'l-Ketebe*'de de Belh vâliliği ve şıhneliğine atanan Ebû'l-Feth b. Ebu Bekr b. Kumâc›a verilen menşûrda, onun "memlûklerden biri olmasına karşın, himmet-i mülûka sahip olduğu ve bundan dolayı mülk ve devlet hissesinde/payında hakkı bulunduğu zikredilmiştir.
("اگرچه از عداد مماليک بود همت ملوک داشت و از اين جهت قسيم و سهيم ملک و دولت گشت و نهالی بود)
Bkz. *Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultân Sencer*, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329, s. 75.)

uzun yaşamasını ister" darb-ı meseli, bu durumu çok manidar bir şekilde özetlemektedir.[20]

Nizâmü'l-mülk'e Göre Gulâm Sistemini Ortaya Çıkaran Sebepler

Bazı yazarlar da gulâm sisteminin temelinde, "hükümdarın konumunu kuvvetlendirmek veya otoriteyi tek elde toplamak düşüncesi" yanında askerî sâiklerin de mevcut bulunduğuna işaret etmişlerdir. Bu konuya dikkat çeken Nizâmü'l-mülk, şunları söyler:

"Bütün ordu bir soydan olduğu zaman, bundan tehlikeler doğar; çok çalışmazlar. Ordunun her soydan olacak şekilde karışık bulunması gereklidir. Dergâhta ikamet eden 2000 Deylemli ve Horâsânlı lazımdır. Mevcut olanları muhafaza etsinler, geri kalanını (iki bine) tamamlasınlar. Eğer bunların bazıları Gürcü ve Fars Şebankârelerinden olursa, uygun olur. Zira bu soylar, hep iyi insanlar olurlar.

Türk, Horâsânlı, Arap, Hindu, Gurlu, Deylemli gibi her soydan askere sahip olmak, Sultân Mahmud'un âdeti idi. Seferde her gece her guruptan kaç kişinin muhafız nöbetçi (yatak) olarak gideceğini belli ederlerdi ve grubun yerini gösterirlerdi. Hiçbir grup birbirinin korkusundan kendi yerlerinden kımıldamaya cesaret edemezdi. Birbirlerini gözlerlerdi ve uyumazlardı. Eğer savaş günü idi ise her soy mensubu, kendi ad ve şerefini korumak için çalışırlardı, ne kadar şiddetli olursa olsun savaşırlardı. Öyle ki, kimse, 'filan soy mensupları savaşta gevşeklik gösterdiler' diyemezdi ve hepsi de birbirinden iyi olduklarını göstermeye çalışırlardı.

Savaş adamlarının prensibi böyle olduğundan hepsi sıkı çalışırlar, şöhret peşinde koşarlardı. Netice olarak, silâhı ellerine aldıkları zaman, düşman ordusunu mutlaka mağlup edinceye kadar, geri ayak basmazlardı. Bir ordu, iki defa veya bir defa yiğitlik gösterip düşmana zafer kazandıktan sonra, 100 atlı; düşmanın 1.000 atlısını

20 (یك بنده مطیع به کی سیصد فرزند \ کین مرگ پدر خواهد و آن عز خداوند) Nizâmü'l-mülk, s. 158, (Türkçe terc, s. 151). Ayrıca bkz. Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s. 40-41; Vryonis, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", s. 94.

yener. Artık hiç kimse, bu galip orduya mukavemet edemez. Bütün etraf orduları, bu galip padişahtan korkarlar ve itaatli ve emre amâde olurlar."[21]

Görüldüğü gibi Nizamü'l-mülk, "orduyu oluşturan askerlerin hepsinin bir soydan olması halinde bunların çok çalışmayacaklarını, bunun önüne geçmek için muhtelif etnik kökenlere mensup askerlerden oluşan, muhtelit bir ordu kurulması gerektiğini" söylemektedir. Müellife göre, herhangi bir etnik kökene mensup askerler, diğerlerinden daha çok çalışarak göze girmek isteyecekler ve aralarında doğacak rekabet sebebiyle hizmet yarışına gireceklerdir. Aynı hususa işaret eden es-Seâlibî de her milletin farklı bir askerî kabiliyete sahip olduğuna dikkat çekerek, iyi bir ordu oluşturmak isteyen hükümdarların, çeşitli milletlere mensup askerlerden faydalanması gerektiğini kaydetmiştir[22].

Görüldüğü üzere bilhassa İbn Haldûn ve Nizâmü'l-mülk'ün görüşleri, gulâm sisteminin ortaya çıkışının ana sebeplerini veya bu sisteminin fikrî temellerini ortaya koyma bakımından son derece önemlidir. Ancak gulâm sisteminin gelişim aşamaları da dikkate alındığında bu siyasî ve askerî sâiklere şu hususları da ilave etmek yerinde olacaktır:

1. Arap birliklerinin gerekli ölçüde düzenli ve etkili savaş gücüne sahip olmamaları.

2. Savaşçı unsur sıkıntısı[23].

3. Emevî ve Abbasî halifelerinin cihad anlayışından uzaklaşarak devleti bir imparatorluk haline dönüştürmelerinden sonra bu değişime karşı direnen gaziler yerine, efendilerine kesin itaat edecek askerî birlikler kurma isteği[24].

---

21 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 129-130).

22 Ebu Mansur es-Seâlibî, *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, (Çev. Sait Aykut), İstanbul 1997, s. 179.

23 V. Xylyfly/Huluflu, *Səlcyk Devlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir*, (ADETI Nəşrijatь), Baqь 1930, s. 6; Pipes, *a.g.e.*, s. 167-170; Ayalon, "Preliminary Remarks", s. 44.

24 Crone, *Slaves on Horses*, s. 57, 62-63; Pipes, *a.g.e.*, s. 64-70, 75, 99.

4. Orduda daimî ve profesyonel asker istihdamına duyulan ihtiyaç.

5. Bu istihdamı yapabilmek için gereken iktisadî kalkınma[25].

6. Askerî teknolojide meydana gelen gelişmeler[26].

Hükümdarın, devletin siyasî, idarî ve askerî kadrolarına farklı etnik kökenlerden gelen gulâmları ikame etmesi, günümüzün devlet ve siyaset anlayışı çerçevesinde anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir durum değildir. Ancak sözkonusu sistemi, o günün şartları, devlet ve siyaset teamülleri çerçevesinde ele aldığımızda son derece makul ve işlevsel bir uygulama olarak değerlendirmek mümkündür.

Şöyle ki, Ortaçağ İslâm dünyasında soy, nesep, hatta vatan ve millet mefhumları mevcut olsa da bugünkü anlamda bir millet ve milliyetçilik anlayışı, hele de ulus devlet yapısına ilişkin bir tasavvur ve tasarruf mevcut değildir. Esasen farklı etnik kökenlerden gelen devlet memuru, asker ve idarecilerin devlet hizmetinde görevlendirilmesi, sadece Selçuklular ve diğer Türk devletlerinde değil, Abbasîler, Bizans ve sair Ortaçağ devletlerinde de cari bir uygulamadır. Çok farklı milletlerden, farklı dinlerden, farklı dilleri konuşan, farklı etnik kökenlerden gelen insanların yaşadığı geniş coğrafyalara hükmeden bu devletlerin, devlet mekanizmasını işletmek üzere ihtiyaç duyduğu sivil veya askerî bürokrasiyi oluştururken farklı etnik

25 Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s. 41; Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, s. 302-305.

26 Gulâm sisteminin askerî teknolojiyle olan alâkası hakkında ortaya atılan görüşlerden biri "üzengi teorisi"dir. Bu teoriye göre ilk defa V. yy.'da Çin'de icat edilen üzengi (stirrup), süvarilerin harp meydanlarındaki etkinliğini artırmış ve bu güçten faydalanmak isteyen hükümdarlar, atlı göçebe kavimleri orduda istihdam etmeye başlamışlardır. Geniş bilgi için bkz. Lynn Townsend White, *Medieval Technology and Social Change*, (Oxford University Press), Oxford 1962, s. 15-38; Pipes, *a.g.e.*, s. 54-58; Amitai, "The Mamluk Institution or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s. 46; Bert Hall, "Lynn White's 'Medieval Technology and Social Change' after thirty years", *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology*, (Edited by Robert Fox), (Harwood Academic Publishers), Amsterdam 1998, s. 95-97; Elspeth Whitney, *Medieval Science and Technology*, (Greenwood Pub Group Publication), Westport 2004, s. 124.

kökenlerden gelen ve tebası durumunda olan insanlardan faydalanması gayet tabiidir. Bu durumda meseleyi günümüzün devlet ve siyaset anlayışıyla izah etmeye çalışarak gulâm sistemini, devletin yabancılaşması, kendi kavmine olarak görmek, tarihsel açıdan bir "anakronizm" olacaktır.

Buna ilave olarak Ortaçağ İslâm âleminin devlet ve siyaset anlayışı ve bu anlayışın ortaya çıkardığı teamülleri yansıtan döneme ait kaynaklar incelendiğinde, devlet idaresi ve orduda farklı etnik kökenlerden gelen gulâm kökenli kişilere yer verilmesinin bırakın sakıncalı görülmesini tam tersine devletin veya ordunun azametini gösteren bir husus olarak görüldüğünü söylemek mümkündür[27].

Ayrıca dergâha giren gulâmların, hizmetine girdikleri hanedanın temsil ettiği kültür ve medeniyet dairesi içinde uzun süre eğitildikleri, zaman içerisinde o kültür ve medeniyet dairesinin bir mensubu haline geldikleri unutulmamalıdır. Bu konuda İbn Haldûn'un şu değerlendirmesi son derece dikkat çekicidir:

---

27 Kaynaklar çoğu zaman ordunun büyüklüğünü ve devletin yayıldığı coğrafyanın sınırlarını anlatmak üzere bu etnik çeşitliliği özellikle vurgulamışlardır. ("Sürmarî (Sermarî), Gencevî, Gürcî, Ucî, Frank, Kaymerî ve Kıpçaklardan oluşan bir ordu" ya da "Etrâk, Frank, Gürcî, Ucî, Rûmî, Rus, Arab gibi muhtelif milletlerden meydana gelen ordu" gibi). Zira gulâmların büyük kısmının harp esirleri arasından seçildiği düşünülecek olursa bu çeşitliliğin vurgulanması, devletin ne kadar farklı coğrafyaları ve ne kadar farklı milleti hâkimiyet altına aldığına işaret etmektedir. Sadece Fahr-i Müdebbir'in bir kaydında toplama (حشر ی), yani muhtelit orduların büyük fayda vermeyeceğini, az ama mütecanis bir ordunun daha başarılı olacağını ifade etse de (Fahr-i Müdebbir, *Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî), Tahran 1346, s. 378-385). gulâmlardan müteşekkil hâssa ordularının, oradan buradan toplanmış unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun gayr-ı mütecanis bir ordu olmadığı, belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultân'a gerekse devlete bağlılıklarını türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan kuvvetler olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla saray ve ordudaki bu etnik çeşitlilik, zaman zaman hükümdarların bir övünç kaynağı, devlet ve ordunun azametinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

"Arkalarında kudretli uruğ ve akrabaları olan şeref ve asalet sahipleri kendi kavimlerinden olmayanları kendi terbiye ve hizmetlerine kabul eder veyahut onlara yardım etmeyi ve koruyup kollamayı üzerlerine alırlar. Yahut esir ederek ve satın alarak onlara sahip olurlar yahut da azat ederek bunları kendilerine intisab ettirirler. Bu vasıtalardan biriyle sahiplerine intisab edenlerin bu intisabları akrabalık yerini tutar, mensup oldukları kişilere yardım ve arka olmak hususunda, sahiplerinin neseplerine mensup olanlar gibi sayılırlar, o nesepten gelmiş gibi onların neseplerine intisab ederler. Bu nesebin dizisine girmekle, nesep sahiplerinin mensup oldukları kavim ve uruğun akrabalığı hakkını kazanmış olurlar. Tanrı elçisi: 'Bir kavmin köle ve azatlısı o kavimdendir' hadisi ile buna işaret etmiştir.

Bundan anlaşıldığına göre bir kimse bu sebep ve vasıtalardan biri ile diğer bir kavim ve uruğa intisab ederse, kendi kavimleri ne kadar asil olursa olsun, yeni sahiplerinin neseplerine intisab etmekle, eski nesep ve asaletlerini kaybederler. Hadiste kullanılan mevlâ tabiri kölelik, terbiye ve hizmetine girmekle husule gelen mevlâlık hak ve hukuku demektir. Bu bağlarla o nesebe intisap edene asıl nesebinin fayda ve tesiri yoktur. Çünkü onun asıl nesebi sâhibinin nesebinden ayrı ve bu nesebe intisapla o eski nesep bağını kaybetmiş sayılır. Bunlar artık o sülâlenin uyruk ve hademeleridir.

Bunlardan birinin ata ve babalarından birçok kimse köle veyahut hademe olarak o sülâlenin hizmetinde bulunmuş ise, onun şeref ve asaleti o nispette, diğer hademelerinkinden yüksek olur. Fakat herhalde o sülâlenin hademe ve yardımcılarının şeref ve itibarları eski nesebinin şeref ve asaletinden ileri gelmez, yeni bir sülâleye intisaplarından dolayı kazanmış oldukları derece ve şerefleri ne kadar yüksek olursa olsun, herhalde mensup oldukları bu hanedanın şeref ve mevkiinden her bakımdan aşağı olması muhakkaktır.

Bütün devletlerde köle ve hademelerin durumu böyledir. Onların ancak uzun müddet o devletin himaye, terbiye ve hizmetinde olması ve ata ve babalarının da o hanedanın hizmetinde bulunmasıyla derece ve şerefleri o nispette yükselmiştir... Kısacası yukarıda anlatılan vasıta ve bağlardan hangisiyle olursa olsun, sülâle ve şahıslara

intisab edenler ancak onlara nispet olunurlar, yalnız o devletin (ve şahsın) himaye ve terbiyesi ile şeref, asalet ve kudret kazanırlar. Bundan ötesi arzu ve heveslere tabi olan nefislerin katlandığı vehim ve hülyadan ibarettir ve aslı yoktur..."[28]

Bu durumda İbn Haldun'un ifadesiyle Ortaçağ İslâm âleminde "gerçek şeref ve asaletin ancak arkalarında kendilerine yardım edecek kuvvet ve şevket sâhibi uruğ ve akrabaları olanlara mahsus olduğu" unutulmamak kaydıyla, muhtelif yollarla bir kavmin veya kişinin hizmetine giren köle, azatlı veya hizmetçilerin, intisab ettikleri kişilerin neseplerinden gelmiş gibi kabul edildiği, o kavim veya kişinin akrabası sayıldığı anlaşılmaktadır ki, bu anlayış, devlet idaresi ve orduda farklı etnik kökenlere mensup kişilere yer verilmesinin, tabiî bir teâmül halinde asırlarca devam etmesine imkân tanımıştır.

Türkiye Selçuklu Gulâmları

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de gulâm sistemi uygulanmış ve bunun neticesinde Sultân'ın şahsına bağlı, her an savaşa hazır, maaşlı bir gulâm ordusu oluşturulmuştur[29]. Ancak söz konusu sistemin Türkiye Selçuklu Devleti'nde ne zamandan itibaren uygulanmaya başlandığına dair kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Bu konudaki yaygın kanaat, İbn Haldûn'un yukarıda zikrettiğimiz nazariyesine de uygun olarak, Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından, XII. yüzyılın sonlarına kadar süren "kuruluş

28 İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, s. 342-345.

29 Türkiye Selçuklularının, Büyük Selçuklu devlet tecrübesini taşıdıklarını gösteren en çarpıcı örneklerden biri, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Nizâmü'l-mülk'ün *Siyerü'l-Mülûk (Siyâset-nâme)*'unu okuduğuna dair kayıttır. Bkz. *İbn Bîbî, el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay, Ankara 1956, s. 228. İbn Bîbî, Keykubâd'ın örnek aldığı hükümdarlar arasında Emîr Şems'ül-Me'âlî Kâbûs b. Veşmgir'i de zikretmiştir ki, bu zat, İskender b. Keykâvus adıyla meşhur olup *Kâbûsnâme*'nin yazarıdır.

dönemi"nde devletin siyasî, idarî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret ananelerine dayandığı ve Türklerin Anadolu'da "yerleşme ve birleşme" devri olan bu süreçte diğer müesseseler gibi gulâm sisteminin de henüz tesis edilemediği şeklindedir. Buna göre gulâm sistemi, devletin klasik Ortaçağ İslâm devletlerine hâs bir şekil alıp sivil bir idare kadrosu ve aynı tarzda işleyen bir teşkilâta sahip olduğu XII. yüzyıl sonlarından yani kuruluş döneminden sonra uygulanmaya başlanmıştır[30].

Meseleye bu açıdan bakıldığında Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm kökenli devlet adamları ve hâssa ordusunun, kuruluş döneminden hemen sonra hatırı sayılır bir kuvvet haline gelmesi, İbn Haldûn'un meşhur nazariyesiyle benzerlik taşıması bakımından dikkat çekicidir. Nitekim kuruluş döneminde askerî kuvvet olarak tamamen Sultân'ın kavmine, Türkmen unsuruna dayanan Türkiye Selçuklu Devleti'nde büyük ölçüde aşiret ananeleri câri olup yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerlik teşkil etmiştir. Fakat zamanla, tıpkı Büyük Selçuklular gibi klasik Ortaçağ İslâm devletlerine hâs bir şekil alan, sivil bir idare kadrosuna ve aynı tarzda bir teşkilâta sahip olan devlet, bununla paralel olarak, klasik Ortaçağ-İslâm devletine hâs bir payitaht düzeni kurup, kuvvetli bir merkeziyet sistemi takip etmeye başlamıştır[31].

Türk hâkimiyet telakkisinde ciddi bir tekâmüle işaret eden bu değişikliğin Türk âmme hukukunun kendi içindeki bir tekâmülü mü, yoksa İslâm amme hukukundan veya başka bir yerden iktibas mı edildiği konusunda değişik yorumlar mevcuttur. Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde yer alan "kut" anlayışı, "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine, hükümdar olabilme ya da devleti idare etme hakkı tanıyordu. Bu durum,

30 Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü (I)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s. 91-155, s. 102.

31 Türkmen hayatı, Türkmenlerin Anadolu'yu il tutması, bu süreçte yaşanan değişimler ve yerli ahali ve merkezi otoriteyle ilişkileri hakkında bkz. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.

sonucuna katlanmak şartıyla her hanedan üyesinin Kağan'ın yerine geçmek için faaliyette bulunma hakkı doğuruyordu. Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması ise "ülüş" prensibini beraberinde getirmişti. Bu prensibe göre ülke topraklarının idaresi, kut'un yani devleti idare yetkisinin müşterek temsilcisi konumunda olan hanedan üyeleri arasında, hatta bazen boy begleri arasında taksim edilirdi. Bu uygulama Osman Turan'ın "Türk feodal devlet sistemi" adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devletlerinde taht kavgaları, boy beglerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmaları da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu "feodal hukuk"un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Selçuklular, daha Tuğrul Bey zamanından itibaren bu "feodal bünye"yi değiştirme ve merkeziyetçi bir devlet vücûda getirme gayretine girişmişlerdir. Selçuklu Devleti kurulurken ülkeler, hanedan azası ve boy begleri arasında, hukukî mevki ve derecelerine göre taksim edilmiş, melik ve begler "feodal" bağlar nispetinde Tuğrul Beye bağlanmıştır. Ancak bu taksimden itibaren Tuğrul Bey hanedan mensuplarının hâkimiyetlerini sınırlamaya ve aristokrat Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmağa çalışmıştır[32]. Ancak bu gayretler şiddetli mukavemetlere ve isyanlara sebep olmuş, "feodal nizâm"dan merkeziyetçi devlet sistemine geçmekte ciddî zorluklarla karşılaşılmıştır. Merkezileştirme gayretine en ciddi muhalefeti, "orijinal bir mesele" olarak kuruluşundan beri Selçuklu Devleti'ni meşgul eden Türkmenler göstermiştir[33].

---

32 Toplu bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064), *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 249-264.

33 Büyük Selçuklu Devleti döneminde Türkmenlerle merkezî otorite arasında yaşanan hadiseler hakkında toplu bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 158-167

Yeni rejim, gayesi bakımından sırf Türkmen unsuruna dayanan askerî nizâmın tamamen karşısında bulunduğundan, bunun yerine çeşitli unsurlardan ibaret bir muhtelit idare ve ordu sisteminin ve merkezde, muhtelif milletlere mensup kölelerden (gulâm) oluşan bir hâssa muhafız kuvvetinin teşkilini gerekli kılmıştır[34].

Malum olduğu üzere Anadolu'nun fethedildiği ve Selçuklu saltanatının kurulduğu XI. yüzyılın sonlarından XII. yüzyılın sonlarına kadar süren dönem hakkında bilgi veren kaynaklar pek mahduddur. Dolayısıyla sözkonusu kaynaklarda, birçok konuda olduğu gibi, gulâm sistemi konusunda da fazla bilgiye rastlanmaz. Bu durum, Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerine, devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki gelişimine başlangıç teşkil ettiği kabul edilen Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) itibaren değişmeye başlar. Sözgelimi Miryokefalon Savaşı sırasında sayısı 50.000'i bulan Türkiye Selçuklu kuvvetleri[35], ilk defa İbnü'l-Ezrak tarafından "Kılıç Arslan'ın askerleri" ve "Türkmenler" olarak tefrik edilmiştir[36] ki, burada sözü edilen "Kılıç Arslan'ın askerleri"nin, Kılıç Arslan'ın Kayseri'den hareket ettiği sırada yanında bulunan 1700 güzîde süvarisi[37] veya hâssa birliği olduğu tahmin edilebilir. Diğer yandan Türkiye Selçuklu tarihinin temel kaynağı konumunda olan İbn Bîbî de eserini 1192 yılından başlatmakta ve ilk bölümlerinden itibaren gulâmlarla ilgili bilgi vermektedir.

Tarihî hadiselerin, özellikle de teşkilât ve müesseselerle ilgili gelişmelerin, uzun veya kısa süren bir hazırlık devresinden sonra müşahhas hâle geldiği düşünülecek olursa, gerek Miryokefalon Savaşı'nda tesadüf ettiğimiz hâssa ordusunun, gerekse İbn Bîbî'nin ilk

34 Kaymaz, "İdare Mekanizmasının Rolü I", s. 102-103.

35 Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s. 254.

36 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*, (Türkçe terc, s. 183); M. Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17 (Bahar 2005), 17-53, s. 30.

37 *Anonim Selçuknâme, (Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu)*, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Yayınlayan ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952, s. 39, (Türkçe terc, s. 25).

kayıtlarından itibaren rastladığımız gulâmların, birdenbire ortaya çıkmış olamayacakları meydandadır. Bu durumda, gulâm sisteminin temellerinin söz konusu tarihten çok daha önce, muhtemelen kuruluş yıllarında atılmış olduğu muhakkaktır.

Üstelik Türkiye Selçuklularının, gerek gulâm sisteminin başarılı bir şekilde uygulandığını bildiğimiz Büyük Selçuklu geleneği, gerekse devletin kurulduğu muhitin siyasî ve askerî özellikleri gereği gulâm sistemine yabancı olmadıkları malumdur. Bunun yanında, bırakın hanedan azalarını, devlet ricâlinin bile mevkilerine göre az veya çok sayıda gulâma sahip oldukları bir dönemde, Türkiye Selçuklu sultanlarının gulâmlardan oluşan bir maiyyet kuvvetine ve sair görevlilere sahip olmadıkları düşünülemez. Nitekim kaynaklarda ilk Türkiye Selçuklu sultanlarının çok az da olsa şahıslarına bağlı gulâmları bulunduğuna işaret eden bazı kayıtlara rastlanmaktadır.

Sözgelimi Sultân I. Kılıç Arslan'ın Meyyâfârikîn'e tayin ettiği Humartaş'ın, Sultân'ın babasının, yani Süleymânşâh'ın gulâmı olduğu açıkça ifade edilmiştir [38]. Diğer yandan İznik'in Haçlılar tarafından işgali hakkında bilgi veren kaynaklarda, İznik'teki Selçuklu sarayına, saray memurlarına ve hazîneye dair bilgilere tesadüf edilmektedir[39] ki, buna göre daha Süleymânşâh'tan itibaren İznik'te ve daha sonra da Konya'da -tam anlamıyla klasik Ortaçağ devletlerine özgü bir karakter taşımasa da- bir saray ve payitaht düzeninin

38 "مملوك أبيه خمرتاش السليمان" İbnü'l-Ezrak, *Târîhü'l-Fârıkî*, (Neşr. Bedevî Abdullatîf Avad) Kahire 1379 (1959), s. 272.

39 Fulcher of Chartres, "The Chronicle of Fulcher of Chartres, Book I (1095-1100)" (Translated, with notes by Martha McGinty), *The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Material*, (Ed. Edward Peters), (University of Pennsylvania Press), Philadelphia 1971, s. 64-65; Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996, s. 328-330; Cenâbî Mustafa Efendi, *el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir*, (Haz. Muharrem Kesik), *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Evâ'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 4; Stephan Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1992, s. 138-141.

kurulduğu ve söz konusu saray memurları arasında gulâm kökenli devlet adamlarının bulunduğu şüphesizdir[40].

Ayrıca 1176 yılına gelene kadar yapılan savaşlarda ve Miryokefalon'da mağlup edilen ordu veya bölge halkından birçok esir alındığına dair bilgiler de mevcuttur[41] ki, bu esirlerin en azından bir kısmının dergâha alınıp gulâm eğitimine tâbi tutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1176'dan itibaren sık sık zikri geçen hâssa ordusu ve gulâm kökenli devlet adamlarının, söz konusu tarihten önce dergâha alınmış olmaları ve belli bir eğitime tâbi tutulduktan sonra devlet kademelerine yerleştirilmiş olmaları gerekir.

40 Kaynaklarda Süleymânşâh, I. Kılıç Arslan ve I. Mes'ûd dönemlerinde İznik ya da Konya'da Ortaçağ doğu ve batı dünyasının klasik payitaht düzenine benzer bir merkez ve saray teşkilâtının mevcut olduğuna dair çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Şüphesiz bu durum, devletin kuruluş yıllarında Türkmen karakterini muhafaza etmesi, uzun süren savaşlar gibi kuruluş devrine mahsus meselelerle olduğu kadar dönemi aydınlatan fazla kaynak olmamasıyla alakalıdır. Dolayısıyla bu durumu Runciman'ın İznik'i Haçlılara terk eden Kılıç Arslan'ın bundan fazla etkilenmediğini belirtmek için zikrettiği "... Sultânın gerçek payitahtı çadırından ibaretti." (Runciman, I, s. 141) cümlesinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularının bir payitaht düzenden tamamen yoksun oldukları şeklinde değerlendirmek isabetli bir yaklaşım değildir. Nitekim yukarıda işaret ettiğimiz kayıtlar bunu ortaya koyduğu gibi, Anonim Süryanî Vekayinâmesi'nin Konya'yı "Sultân'ın devleti yönettiği merkez" olarak ifade etmesi de (*Anonim Süryânî Vekayinâmesi*, (Türkçe terc, Vedii İlmen, I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi, İstanbul 2005, s. 31), bu konuda açık bir delilidir. Anna Komnena'da da buna benzer kayıtlar mevcuttur (Komnena, s. 124).

41 *Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195)*, II, (Türkçe terc, Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme), s. 60, 65, 113, 123, 155, 160, 246, 369; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçe terc, Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay, Ankara 2000, s. 108, 112, 115, 119, 121, 155-156 ve muhtelif yerler; Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay, Ankara 1999, s. 375; Smbat, *Chronicle*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2005, s. 73; Komnena, s. 514-515; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Türkçe terc, s. 183).

Bu durumda gulâm sisteminin temellerinin kuruluş döneminde atıldığı, ilk dönemlerden itibaren devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde az da olsa gulâm kökenli devlet adamlarına tesadüf edildiği, ancak yüz yıl boyunca devam eden aralıksız savaşlar, devletin yaşadığı siyasî çalkantılar ve siyasî, idarî ve askerî nizâmdaki Türkmen nüfuzu gibi kuruluş dönemine hâs genel vaziyet içerisinde tekâmülünü ancak XII. yüzyılın sonlarında gerçekleştirebildiği söylenebilir. Bu tarihten sonra devletin hem siyasî teşkilât hem de iktisadî ve ictimaî bakımdan klasik Ortaçağ İslâm devleti haline gelmiş olması, yani merkeziyetçi devlet anlayışına sahip, daha sistemli ve düzenli bir yapıya kavuşması da sistemin başarılı bir şekilde uygulanması için gerekli olan siyasî ve iktisadî zemini hazırlamıştır[42].

Türkmenlerin nüfuzunun azaltılması ve bunların yerine devlet idaresi ve orduda gulâm kökenli kişilerin ikame edilmesi suretiyle yeni bir yapılanmaya gidilmesinde siyasî sâiklerin yani Sultân'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi hususlarının etkili olduğu şüphesizdir. Zira görünüşte Sultân'a tâbi olmakla beraber kendi begleri idaresinde müstakil olarak yaşayan Türkmenlerin hem hayat tarzları hem de aşiret ananeleri icabı yeni yapılanmaya yani merkezî devlet düzenine ayak uyduramayacakları, hatta daha önce de olduğu gibi[43] karşı çıkacakları meydandaydı. Gerçekten de devletin anlayış, teşkilât ve müesseseleri itibarıyla klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline doğru ilerlemesi, Türkmenlerle merkezî otorite arasındaki bağın her geçen gün daha

42 Gulâm sisteminin gerçek anlamda uygulanabilirliğinin yerleşik devlet düzeni ve özellikle iktisadî durumla alakalı olduğu malumdur. Herşeyden önce devletin gulâm kökenli devlet adamları ve askerlere maaş ödeyebilecek seviyede güçlü bir maliyeye sahip olması gerekmektedir. Dolayısıyla gulâm sistemi, devletin mâlî ve iktisadî bakımdan gelişmiş bir seviyeye ulaştığı dönemden itibaren tam anlamıyla uygulanabilmiştir.

43 Büyük Selçuklu Devleti döneminde Türkmenlerle merkezî otorite arasında yaşanan hadiseler hakkında toplu bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 158-167.

da zayıflamasına sebep oluyordu. Zira onlar için "yerleşik" devlet nizâmının, sınır mefhumunun, devletlerarası antlaşmaların, vergi usulünün ve sair bürokratik kaidelerin fazla bir anlamı yoktu ve bu yüzden kendileri için gayet tabii olan müstakil hareketleri, merkezin hilafına gelişebiliyordu[44].

Sözgelimi Sultân'ın kontrol etmekte zorlandığı Türkmenlerin sınır ihlalleri, Bizansla siyasî krizlere sebep olabiliyordu[45]. Bu durum o derece ciddi bir boyuta ulaşmıştı ki, II. Kılıç Arslan, Manuel Komnenos'la yaptığı antlaşmada (1162) "kendisinin izni dâhilinde hiçbir Türkün onların topraklarına ayak basmayacağını, eğer başka Türk begliklerinden birisi Romalıların topraklarına zarar vermeye kalkışırsa, hemen onlara savaş açacağına ve nereden gelirse gelsin ihaneti durduracağına dair" söz vermek zorunda kalmıştı.

Ancak bu antlaşma da söz konusu akınları durdurmaya yetmemiş, sayılarının 100.000'i aştığı söylenen Türkmenler Bizans hudutlarında, akınlarına devam etmişlerdir. Mihail'in kayıtlarına göre bir yandan Denizli'ye, öte yandan da Kırkağaç (Khliara), Bergama ve Edremit'e kadar uzanan Türkmen akınları, kuzeye de yayılmış ve bütün bu akınlar sonrasında birçok esir alıp İslâm ülkelerine satmışlardır. Balkanlarda meşguliyetini bitiren Manuel, bir yandan bu istilâları durdurmak, öte yandan çok kudret kazanan Kılıç Arslan'ı sarsmak maksadıyla Anadolu'ya kuvvetler göndererek Türkmenlerin yıktığı Eskişehir tahkimatını yaptırmıştır. Buna karşılık Kılıç Arslan da İmparator'un hazırlıklarına karşı ihtiyatı elden bırakmamış ve

44 Türkmen hayatı, Türkmenlerin Anadolu'yu il tutması, bu süreçte yaşanan değişimler ve yerli ahali ve merkezi otoriteyle ilişkileri hakkında bkz. Said Polat, *a.g.t.*, s. 21-83.

45 Türkmenlerin müstakil hareketleri veya hayat tarzları ve aşiret ananeleri icabı merkezi otoriteyle ters düştüklerini gösteren örnekleri artırmak mümkündür. Bazı yazarlar bu akınların Sultân'ın bilgi ve kontorolünde yapıldığını kaydetmişler, Sultânların bu hareketlerden sorumlu olmadıklarını belirtmelerini samimi kabul etmeyerek onları yapılan antlaşmalara sadakatsizlikle suçlamışlardır. Bkz. Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1995, s. 8, 85, 121.

Süleymân adlı mahir bir elçiyi hediyelerle İmparator'a göndererek on iki yıldan beri mevcud bulunan sulh muâhedesine sadâkatini belirtmiş ve yenilenmesini teklif etmiştir. İmparator, Sultân'a Türkmenlerin işgal ettikleri yerleri geri vermeleri şartını ileri sürünce buna zahiren muvafakat eden Kılıç Arslan, Türkmenleri Bizanslılara karşı mukavemete teşvik etmiştir[46].

Türkmenler, aynı Sultân'ın Miryokefalon Savaşı sonrasında yaptığı antlaşmayı da büyük tepkiyle karşılamışlardır. Kaynakların ifadesine göre Sultân'a "küfrederek" "hain"likle suçlayan Türkmenlerin[47] en güçlü ve beceriklilerden oluşan çoğunluğu, ganimetleri yüklenerek yurtlarına dönmüşler[48], bir kısmı ise Honas ve Alaşehir yolu ile İstanbul'a dönen mağlup Bizans ordusunu takip ederek taarruza devam etmişlerdir[49]. Sultân tarafından Bizans ordusu ve İmparator'a refakat etmek üzere görevlendirilen begler, söz konusu topluluğu "kendilerine tâbi olmayan asî Türkler" olarak nitelemişlerdir[50]. Bu ifade, Türkmenlerin merkezî idare karşısındaki vaziyetlerini açık bir şekilde ortaya koymakta ve Türkmenlerin artık hem devlet nizâmı hem de ordu için "güvenilmez" bir unsur haline geldiklerini göstermektedir[51]

46 Bkz. Mihail, s. 369. Ayrıca bkz. Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-1176), (Yay. Haz. Işın Demirkent)*, TTK Yay, Ankara 2001, s. 146; Khoniates, s. 82-83; *Papaz Grigor'un Zeyli*, s. 334; Mihail, s. 189; Ebu'l-Ferec, II, s. 399; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002, s. 201-202.

47 Mihail, s. 249.

48 Khoniates, s. 132; Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s. 30-31.

49 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*, (Türkçe terc, s. 183). Khoniates, Türkmenlerin bu taarruzlarını daha önceki kayıtlarında da olduğu gibi Sultân'ın emriyle yaptıklarını söylemektedir. Ancak müellifin bu taarruzların küçük birlikler tarafından yapıldığını zikretmesi, bunların Sultân'ın hilafına hareket eden Türkmenler tarafından yapıldığını göstermektedir. Bkz. Khoniates, s. 132.

50 Mihail, s. 249; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 210-211; Polat, *a.g.t.*, s. 70.

51 Türkmenlerin merkezin hilafına hareketlerine dair örnekler artırılabilir. Bu hareketler ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Bizans ve İznik Rûm İmparatorluğu ile ilişkilerine etkisi hakkında toplu bilgi için bkz. Ralph-Johannes Lilie, "XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri", Çev. Yusuf Ayönü, *Tarih İncelemeleri*

ki, bu durum, klasik Ortaçağ İslâm devleti modeline uygun olarak doğrudan merkeze, hükümdarın şahsına bağlı, daimî ve maaşlı bir hâssa ordusunun teşkilini kaçınılmaz kılmıştır.

Bu değişimde, Sultân'ın konumunu kuvvetlendirme isteği veya merkezî otoritenin etkinleştirilmesi gibi hususlar yanında askerî sâiklerin de rolü olduğu unutulmamalıdır[52]. Nitekim Türkiye Selçuklu ordusunun, Türkmenlerin daimî ve düzenli ordu niteliği taşımaması dolayısıyla yaşadığı sıkıntılar yanında karşılaştığı diğer bir mesele de bölgede hızla gelişmekte olan savaş teknolojisine ayak uydurma düşüncesidir[53]. Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularının ilk dönem askerî faaliyetlerinden bahseden bütün kaynaklar, kendine özgü taktikleriyle savaşan, süratle hareket eden ve okçuluk konusunda misli görülmemiş bir maharet sergileyen Türkmen savaşçılardan bahsetmekle beraber[54], bu Türkmenlerin, şehir ve kalelerin, müstahkem mevkilerin ele geçirilmesi ve kuşatma savaşlarında, hatta zaman zaman ağır silâhlar ve zırhlarla donatılmış yerleşik ordular karşısında yetersiz kaldıkları görülmektedir[55].

Dergisi, XX/1, (Temmuz 2005), s. 197-209; Yusuf Ayönü, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 598-617; Şahin Kılıç, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 618-629.

52 Bütün askerlerin bir soydan olması halinde çok çalışmayacakları, orduda bulunan farklı soylardan askerlerin ise bir yandan birbirlerine üstün gelmek, diğer yandan ise birbirlerini kontrol edebilmek düşüncesiyle hareket edeceklerinden daha iyi çalışacakları konusunda Nizâmü'l-mülk'ün görüşlerini zikretmiştik. Bkz. Nizâmü'l-mülk, s. 136-137, (Türkçe terc, s. 129-130).

53 Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s. 46.

54 Khoniates, s. 22, 36, 122, 125, 126, 136; Kinnamos, s. 38, 45-46, 64, 146; Komnena, s. 306-307, 323, 487-488, 490-491; Fulcher, s. 57, 63, 65-67, 70; Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, (Ed. and Trans. Virginia Gingerich Berry), New York 1948, s. 111-112, 113-119, 127-129, 137-141; Toplu bilgi için bkz. W. E. Kaegi, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, XXXIX (1964), s. 96-108.

55 Khoniates, s. 13-14, 18-20, 47-48, 86; Komnena, s. 124, 166-168, 197, 198, 199, 325-329, 335, 338 ve muhtelif yerler; Fulcher, s. 63-65, 67-68, 71-72, 74, 180-181; Odo of Deuil, s. 111.

Bu hususta en çarpıcı örnek Dorylaeum (Eskişehir) ovasında rastladığı öncü Haçlı birliğine taarruz etmekle beraber asıl Haçlı ordusunun yetişmesi üzerine bu orduyla bir meydan muharebesine girişmek zorunda kalan Kılıç Arslan'ın durumudur (1097). Kalabalık ve zırhlarla donatılmış Haçlı birlikleri, Komnena'ya nazaran 80.000 kişiyi bulan ve Haçlılardan daha hırslı ve korkusuz "aslanlar gibi" savaşan Türkleri mağlup etmeyi başarmışlar, üstelik daha sonra karşılaştıkları Türk birliklerini de yenerek onları imha etmişlerdir[56]. Bu hadisenin ardından yardıma gelen 10.000 kişilik kuvvetin "Ey talihsiz! Neden korkuyorsun. Senin baban hiçbir savaştan kaçmamıştı. Cesur ol, senin yardımına geldik" demesi üzerine Kılıç Arslan şunları söylemiştir: "Siz deli misiniz? Siz henüz Frankların kuvvet ve cesaretlerini görmediniz. Biz onları mağlup ve birbirlerine bağlamayı düşünüyorduk. Fakat bu kadar sayısız, müdhiş silâhlara, parıldayan mızraklara, miğfer ve zırhlara sahip ve ölümden korkmadan ilerleyen insanları gördükten, kana susamış hayvanlar gibi saldırışlarını, esir almadan herkesi öldürdüklerini, dağ, tepe ve ovaları doldurduklarını müşahede ettikten sonra ne yapılabilirdi. Bütün milletler bizim oklarımızdan titrer. Fakat onlar zırhları içinde oklarımıza aldırış etmeden saflarımıza sokuluyorlar. Oklarımız onlara tesir etmiyor. İşte pek çok ölü verdikten sonra bu kadar kaldık. Kimse onlara mukavemet edemez ve zulümlerine dayanamaz."[57]

Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunda farklı savaş türleri ve özellikle ağır silâh teknolojisini bilen, ağır silâhlarla ve zırhlarla donatılmış orduların karşısında etkili olup kuşatma işlemlerini yürütebilecek yeni sınıflara ihtiyaç duyulması kaçınılmazdır[58]. İşte bu ihtiyaç -daha önce zikrettiğimiz siyasî sâikler yanında- bu şartları haiz askerî birlikler oluşturmak için gulâmların yetiştirilmesini ve hatta ileride göreceğimiz profesyonel savaşçı niteliği taşıyan ücretli

56 Komnena, s. 333.

57 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 102-103.

58 Cahen, *a.g.e.*, s. 229.

askerlerin[59] istihdam edilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Ancak ortaya çıkan yeni askerî nizâmda Türkmenlerin tamamen dışlanmadığı, Türkiye Selçuklu Tarihi boyunca hemen her askerî hadisede Türkmen unsurunun varlığının devam ettiği, hatta zaman zaman ücretli asker olarak celbedildikleri unutulmamalıdır[60].

Sarây Gulâmları (Gulâmân-ı Dergâh)

Daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nde gulâm sisteminin temellerinin ilk dönemlerde atılmış olması muhakkak olmakla beraber, söz konusu sistemin uygulanmasına dair müşahhas örneklere Selçuklu Türklerinin Türkiye'de kesin olarak yerleşmelerine ve devletin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki tekâmülüne başlangıç tarihi olarak kabul edilen Miryokefalon Savaşı'ndan (1176) itibaren rastlanır. Miryokefalon Savaşı'ndan bir müddet sonra eserine başlayan (1192) İbn Bîbî de ilk bölümlerden itibaren Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde bulunan gulâmlardan söz etmeye başlamıştır.

İbn Bîbî'nin kayıtlarının, Türkiye Selçuklu Devlet'indeki gulâmları ve gulâm sisteminin işleyişi hakkında kuruluş dönemine kıyasla daha fazla malzeme içerdiği şüphesizdir. Ancak diğer Müslüman Türk devletlerindeki gulâmlar ve bu devletlerde câri gulâm sistemi hakkındaki bilgilerimizle kıyaslandığında ise pek mahdud kaldığı dikkatten kaçmamaktadır. Üstelik mevcut kayıtlar, genellikle

59 Ücretli askerlik ve Türkiye Selçuklu ordusundaki ücretli askerler hakkında bkz. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 113 vd.

60 Türkmenlerin önceleri ordudaki etkinliklerinin azaltılmak istenmesine karşılık daha sonra doğan ihtiyaçtan ötürü ücretli asker olarak orduda istihdam edilmesi, Bizans İmparatorluğu'ndaki Germenlerin durumuna benzemektedir. Bizanslılar da devletin kuruluşu döneminden sonra "Barbar" olarak nitelendirdikleri Germenleri hem ordudan hem de idarî kadrolardan uzaklaştırmışlar, ancak bir müddet sonra bu defa ücretli asker olarak çok sayıda Germeni orduda istihdam etmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Germenlerin İmparatorluk topraklarından çekip gitmeleri karşısında Bizans, ücretli asker ihtiyacını karşılayamaz olmuştur. Bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1999, s. 50, 73; Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, II, (Çev. Haluk Şaman), Terc, 1001 Temel Eser, (yer ve tarih yok), s. 25-26.

bir kişi veya olay münasebetiyle zikredilen ve çoğu zaman açıklayıcı mahiyeti haiz olmayan dağınık bilgilerden ibarettir ki, bu durum Türkiye Selçuklu Devlet'inde câri gulâm sisteminin yapısı ve işleyişi hakkında etraflı malumat edinmeye imkân vermemektedir.

Aynı durum, gulâmların ordu içerisindeki durumları için de geçerlidir. Esasen aldıkları eğitim gereği hepsi de askerî vasfı haiz olan gulâmların gerek Sultân'ın maiyyetinde gerekse savaşçı unsur olarak harplere iştirak etmiş oldukları, kendilerine özgü kıyafetleri[61], sancak[62] ve muhtelif alâmetleriyle ordu içerisinde özel bir mevkide bulundukları şüphesizdir.

Bununla beraber Türkiye Selçuklu ordusundaki gulâmları, ordunun diğer savaşçı unsurlarından tefrîk etmemize yardımcı olacak kesin ifadelere rastlanmaması, hangi gulâm sınıflarının muharib, hangilerinin gayr-ı muharib oldukları, hangi harplerde hangi vazifeleri ifa ettikleri, ordu içerisindeki mevkileri ve sayıları gibi hususları tam anlamıyla açıklığa kavuşturmaya imkân vermemektedir. Mevcut kayıtlardan hareketle varabildiğimiz neticeler ise şunlardan ibarettir:

İbn Bîbî, aşağıda temas edeceğimiz saray görevlileri[63] ve emîr

61 Gaznelilerde "gulâmân-ı hâss'ın seklatûn, Bağdadî ve Isfahânî elbiseler giyip başlarında iki köşeli külah bulunduğu, altın kemer ve altın gürz taşıdıkları bilinmektedir. Aynı şekilde gulâmân-ı saray'ın da Şusterî ipeğinden yapılmış elbiseler giyip iki veya dört köşeli külah taktıkları ve 10 miskallik kemer ile gümüş veya daha değersiz madenlerden yapılan gürz, kılıç, okluk ve yaylık taşıdıkları anlaşılmaktadır (Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324, s. 288, 540; Güller Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gazneliler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995, s. 311). Kaynaklar Büyük Selçuklu Sultânı Melikşâh'ın orduyu teftiş ettiği sırada Türk kıyafeti giymiş olduklarını gördüğü 7000 Ermeni'yi ordudan çıkardığını kaydetmişlerdir (el-Bundârî, *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre*, (Terc, Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, s. 59, s. 70). Bu kayıt Büyük Selçuklu gulâmlarının da kendilerine hâs elbise ve teçhizâta sahip olduklarını göstermektedir.

62 Gaznelilerde gulâmân-ı saraydan oluşan birliklerin, üzerinde "alâmet-i şîr" bulunan sancakları vardı. Bkz. Beyhakî, s. 271, 623.

63 Malum olduğu üzere hâcibü'l-hüccâb, üstâdü'd-dâr, emîr-i çâşnıgîr, emîr-i cândâr, emîr-i silâh, emîr-i meclis, emîr-i şikâr, emîr-i âhûr, emîr-i âlem, emîr-i

unvanı taşıyan yüksek dereceli ricâl dışında Türkiye Selçuklu sarayındaki merkez ordusunu teşkil eden gulâmları, "gulâmân-ı dergâh (غلامان درگاه)", "gulâmân-ı hâss (غلامان خاص)", "mefâride (مفارده)"[64], "mefâride-i halka-i hâss (مفارده حلقه خاص)", "halka-i hâss (حلقه خاص)", "mülâzım (ملازم)", "mülâzımân-ı dergâh (ملازمان درگاه)", "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn (ملازمان يتاق)", "gulâmân-ı yatak-ı sultan (غلامان يتاق صلطان)" gibi tabirlerle zikretmiştir. Bunların dışında da "bendegân (بنده گان)", "hadem (خدم)", "haşem (حشم)", "havâşî (حواشی)", "mukarrebân (مقربان)" gibi ifadelere de tesadüf edilmektedir ki, bu ifadelerin de bazen saray hizmetlilerini, bazen gulâmlardan oluşan savaşçı unsuru, bazen ıktâ' askerlerini bazen de ordunun tamamını nitelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu tabirlerin hemen hepsinin Türkiye Selçuklu Devleti'nden önceki veya sonraki Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olması dikkat çekicidir. Sözgelimi "gulâmân-ı dergâh"a "gulâmân-ı saray" şeklinde Gazneli ve Büyük Selçuklularda, "mefâride"ye "müfredân" şeklinde Büyük Selçuklularda, Irak Selçuklularında, Hârezmşâh ve Memlûklerde, "halka-i hâss"a Eyyûbîlerde ve Memlûklerde, "gulâmân-ı yatak"a "yatak" ve "yatakçı" şeklinde Karahanlılarda ve Büyük Selçuklularda tesadüf edilmektedir ki, bu durum, Türkiye Selçuklu Devleti ile diğer Müslüman Türk devletlerinde uygulanan gulâm sistemi arasındaki benzerliği göstermesi bakımından önemlidir[65].

---

devât, emîr-i mahfil, emîr-i câmedâr, şarabdâr-ı hâss (şarab salâr), taştdâr (âbdâr), havâyic salâr, serheng (çavuş/dûrbâş) gibi devlet ricâli ve bunlara bağlı diğer saray görevlileri ile merkez, hükümet hatta taşra teşkilâtında görev yapan ümerânın hemen hepsi gulâm kökenli devlet ricâlinden müteşekkildir.

64 "Mefâride (مفارده)" kelimesi şimdiye kadar yapılan muhtelif araştırmalarda genellikle "müfârede" olarak okunmuştur. Ancak söz konusu kelime "müfred (مفرد)" kelimesinin çoğulu olup doğrusu "mefâride" olmalıdır. Bu konuda bkz. Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şâm*, Kahire, 1986, s. 439, 473-474; Amalia Levanoni, "The Mafarida in the Mamluk Army: Reconsidered", *Arabica*, LIII/3, (2006), s. 331-352.

65 Selçuklu, Eyyubî ve Memlûk devletlerinin askerî teşkilat bakımından benzerlikleri ve bu devletler arasındaki etkileşim hakkında bkz. Alptekin, a.g.m,

İbn Bîbî'nin kayıtlarında geçen "gulâmân-ı dergâh"ın, Gazneli, Büyük Selçuklu ve sair Müslüman Türk devletlerinde "gulâmân-ı saray" olarak adlandırılan[66] ve saraya alınan bütün gulâmlara teşmil edilen bir tabir olduğu söylenebilir.[67] Bununla beraber müellifin sadece birkaç yerde kullandığı "gulâmân-ı dergâh"ı, "mefâride-i halka-i hâss" ve "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn"dan tefrik ettiği görülmektedir[68] ki, buna göre "gulâmân-ı dergâh" ifadesinin, aşağıda bahsedeceğimiz "mefâride" ve "mülâzımân" sınıflarına ayrılmayan gulâmlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Mefâride" ve "mülâzımân"ın "gulâmân-ı hâss"dan yani doğrudan hükümdara bağlı gulâmlar arasından seçildikleri düşünülecek olursa İbn Bîbî'nin bu ifadeyle söz konusu iki sınıf dışında kalan "gulâmân-ı hâss"ı mı yoksa "gulâmân-ı hâss" dışındaki saray gulâmlarını mı kastettiği tam olarak anlaşılamamaktadır. Ancak "gulâmân-ı dergâh"ın saray gulâmları anlamına gelmesi münasebetiyle müellifin burada saraya alınan gulâmlar arasında, doğrudan hükümdara bağlı "gulâmân-ı hâss" dışında kalan ve saray ümerâsının (ümerâ-yı dergâh veya ser haylân-ı dergâh) emrinde bulunan gulâmları kasdetmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sultân'ın Şahsına Bağlı Gulâmlar (Gulâmân-ı Hâss)

Saray gulâmları içinden seçilen ve doğrudan Sultân'ın şahsına bağlı olan gulâmlara ise "gulâmân-ı hâss" denildiği[69] ve bunların muhtelif sınıflara ayrılarak Sultân'ın her türlü özel hizmeti ve muhafızlığı

s. 117-120; Altan Çetin, "SelçukluTeşkilatı'nın Memlûklere Tesiri", *Belleten*, LXIII/251, (2004), s. 105-130; Merçil, "Gulâm", s. 181-184.

66 Bosworth, "gulâmân-ı saray"la "gulâmân-ı hâss" ve "gulâmân-ı sultanî"nin aynı olduklarını söylemektedir. Bkz. Bosworth, "Ghaznavid Military Organization", s. 44; M. Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Ankara 2002, s. 206.

67 Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535, *a.g.e.*, s. 42.

68 İbn Bîbî, s. 419. Başka bir kayıtta da "huzurda ve dergâhta bulunan askerler" ifadesi kullanılmıştır. İbn Bîbî, s. 468.

69 Hasan Enverî, s. 32-33.

görevini yürüttükleri malumdur. Bu cümleden olmak üzere sadece seferlerde değil sulh zamanlarında[70] da hükümdarın sürekli yanında bulunan "gulâmân-ı hâss"ın, zaman zaman Sultân'ın iştirak etmediği askerî harekâta katıldığı da görülmektedir[71]. Ayrıca Sultân'ın emri üzerine bazı devlet adamlarının tevkifi[72], refakatçilik[73] ve bir kimsenin huzura çağrılması[74] gibi görevlerin ve gizlilik kesbeden vazifelerin yerine getirilmesinde de "gulâmân-ı hâss"ın kullanıldığı anlaşılmaktadır[75].

70 Alâü'd-dîn Keykubâd, büyük emîrleri tasfiye harekâtı sırasında "gulâmân-i hâss"ın, silâh kuşanarak resm-i me'lûf yani alışılmış usul ve "yatak kanununa" göre saray sofasında bulunmalarını emretmiştir ki bu kayıt "gulâmân-ı hâss"ın saray sofrasında muhafız olarak bulunmalarının rutin bir vazife olduğunu göstermektedir (İbn Bîbî, s. 267). II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, tahta oturduktan bir müddet sonra -Alâü'd-dîn Keykubâd'ın adet haline getirdiği üzere- kış mevsimini geçirmek için bazı devlet ricâli, yakınları ve "gulâmân-ı hâss"dan oluşan bir kafileyle Antalya kışlağına gitmişti. Bkz. İbn Bîbî, s. 470.

71 İbn Bîbî, s. 419, 468.

72 I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Suriye seferi sırasında rüşvet töhmetiyle karşı karşıya kalan emîrleri tevkif etmek için "mefâride" ve "gulâmân-ı hâss"ı görevlendirmişti (İbn Bîbî, s. 196). Yukarıda belirttiğimiz Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiye harekâtı da "gulâmân-ı hâss" eliyle yapılmıştır. Bkz. İbn Bîbî, s. 267-268.

73 Alâü'd-dîn Keykubâd, kendisine karşı giriştiği hareketlerden pişman olarak huzura gelen Melik Alâü'd-dîn Dâvudşah'ı affetmiş ve Akşehir-i Konya ve Âb-ı Germ (Ilgın)'i ona ıktâ' ederek "gulâmân-i hâss", cândârân ve sipahiyân-ı kadim ile Akşehir'e göndermişti (İbn Bîbî, s. 358). Ahlat'ın fethinden sonra da "dîvâna bağlanan" bölgenin imar ve tahriri gibi işlerle ilgilenmek üzere gönderilen Sâhib Ziyâü'd-dîn Kara Arslan, Müstevfî Sa'âdü'd-dîn Erdebilî ve Kadı Şerefü'd-dîn oğlu Pervâne Tâcüd-dîn ve diğer ashâb-ı dîvân'a da kendi maiyyetleri dışında "mefâride" ve "gulâmân-ı hâss" refakat etmişti. Bkz. İbn Bîbî, s. 428.

74 İbn Bîbî, müneccime olan annesi Bîbî Hatun'un bir kehânetinin doğru çıkması üzerine Sultân'ın "gulâmân-ı hâss" aracılığıyla huzura davet edildiğini kaydetmiştir (İbn Bîbî, s. 443). Alâü'd-dîn Keykubâd da vefatından hemen önce vasiyetini bildirmek üzere Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'ın huzuruna çağrılmasını istemiş, Sultân'ın bu isteği yine "gulâmân-ı hâss" aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bkz. İbn Bîbî, s. 462.

75 Bu tür vazifelerde "gulâmân-ı hâss"dan en sadık ve sır taşımasını bilirkişilerin görevlendirildiği görülmektedir. Sa'âdü'd-dîn Köpek'in hareketlerinden

Daha önce de belirttiğimiz üzere İbn Bîbî, "gulâmân-ı hâss"dan genellikle bir kişi[76], tayin[77] veya herhangi bir olay münasebetiyle bahsetmiştir. "Gulâmân-ı hâss"dan savaşçı unsur olarak bahsettiği kayıtlar ise pek fazla değildir. Bu kayıtlar içerisinde "mefâride" ve "mülâzımân" sınıfları dikkat çekmektedir ki, "mefâride"nin bir bölümünü "mefâride-i halka-i hâss", "mülâzımân"ın bir bölümünü de "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn" teşkil etmektedir.

---

rahatsız olan Sultân II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, "gulâmân-i hâss"dan sadık birini çağırarak, "Köpek'in, utanmazlığı ve yüzsüzlüğü ele alıp memleket erkânını ve saltanat büyüklerini birer birer ortadan kaldırdığını, bu da yetmez miş gibi yalnız olarak belinde kılıcıyla huzura geldiğini, onun bu küstahlığı ve saygısızlığı karşısında ne yapacağını bilemez olduğunu ve kimseye duyurmadan en kısa zamanda Sivas'a gidip oranın serleşkeri Emîr-i Cândâr Hüsamü'd-dîn Karaca'yı görerek kendisinden duyduklarını ona anlatmasını ve onu en kısa zamanda saltanat makamına getirmesini buyurmuştur (İbn Bîbî, s. 480). Moğol vesâyeti döneminde cereyan eden bir olayda da kardeşi II. İzzü'd-dîn Keykâvus'la yaptığı mücadeleyi kaybeden ve Konya sarayından gizlice kaçması icab eden IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan, Türkistan yolculuğu sırasında yanında bulunan havâ'ic salâr (kilerci başı) Kemâlü'd-dîn'in hazırladığı planı, "gulâmân-ı hâss"dan sır saklayabilecek 20 kişiye açıklamış ve "gulâmân-ı havaichane"nin elbiselerinden giyinmek suretiyle saraydan gizlice çıkabilmiştir. Bkz. İbn Bîbî, s. 611.

76 I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde Antalya'nın fethinden sonra (3 Şaban 603/ 5 Mart 1207) bölgeye serleşker olarak tayin edilen Mübârizü'd-dîn Ertokuş'un "gulâmân-ı hâss"dan olduğu vurgulanmıştır (İbn Bîbî, s. 99). Başka bir kayıtta da Emîr Şemsü'd-dîn Yavtaş (İbn Bîbî, s. 563), Celâlü'd-dîn Karatay (İbn Bîbî, s. 599) ve Şemsü'd-dîn Altunaba (İbn Bîbî, s. 605) için de aynı ifade kullanılmıştır. Bkz. İbn Bîbî, s. 599.

77 Kâhta Kalesinin ele geçirilmesinden sonra Sultân, kale muhafızlığını içi dışı devlete ve ülkeye bağlılıkla süslenip güzelleşmiş olan hâssa kölelerinden (gulâm-i hâss) birine bırakmıştı (İbn Bîbî, s. 282). Emîr Şemsü'd-dîn Yavtaş'ın Konya serleşkerliğine atanması münasebetiyle de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın "gulâmân-ı hâss"ından olduğu vurgulanmıştır. Bkz. İbn Bîbî, s. 563.

Müfredler (Mefâride)

"Gulâmân-ı hâss"ın bir cüzünü teşkil eden "mefâride"nin Büyük Selçuklu[78], Irak Selçuklu[79], Hârezmşâh[80], Eyyûbî ve Memlûk[81] dev-

78 Nizâmü'l-mülk, "müfredân" hakkında şunları söylemektedir: "Dergâhda müfredler dedikleri 200 kişinin bulunması lazımdır. Hem görünüş ve boyca, hem de yiğitlik bakımından seçkin, sefer ve hazerde hizmetde olan ve daima dergâhda bulunan, 100'ü Horâsânlı, diğer 100'ü Deylemli kişiler. Onlar iyi elbiselere sahiptirler. Onlar için 200 takım silâh yapsınlar, (gerektiği) zaman onlara versinler, (gerektiği) zaman geri alsınlar. Bu silâhlardan 20 (omuzdan geçen) kılıç kuşağı ve kalkanı altından, öteki 180 tane kuşak, kalkan ve delici mızrak ile birlikte gümüşten olmalıdır. Onların dolgun aylıkları ve kâfî ücretleri olmalıdır. Her 50 kişinin -onların durumlarını tanıyan ve onlara nasıl hizmet (edeceklerini) emreden- bir nâ'ibi bulunmalıdır. Hepsinin atlı ve (tam) teçhizâtlı olmaları gerekir. Ta ki eğer bir vakit mühim bir iş vuku bulursa, kendilerine düşeni yapmaktan geri kalmasınlar. Adları dîvânda kayıtlı olan 4000 yaya daima gereklidir. Padişahın her soydan 1000 hâss (seçkin) adamı olmalıdır. 3000 kişinin vaktinde kullanılmak üzere emîrlerin ve sipahsalarların maiyyetinde olmalıdır." Nizâmü'l-mülk, 126, (Türkçe terc, s. 118)

79 "Sultân III. Tuğrul, yıllardan beri devam eden öçleri emîr-i bârın oğlundan çıkardı, hâss ile beraber "bârbek"lik levazımını aldı. Emîr-i bâr'ın oğlu işkence tesiri ile ve gördüğü pek çok kahır yüzünden kendini muhafazaya memur olanlara sayısız mallar vermeği kabul etti. Onlar da kendisini Ervend Dağı eteğinde Calusgerd'de bir eve sakladılar. Biri yerini sultana söyledi. Atlı müfredân gönderdi ve onlar ansızın evin etrafını sardılar. Emîr-i bârın oğlu teslim olmuyor, ok atıyordu. Başına bir darbe indirildi ve öldü, devleti katlandı, ortadan kalktı. Köleleri ile sarayı sultana kaldı." er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, s. 365, (Türkçe terc, Ahmet Ateş), TTK Yay, Ankara 1999, II, s. 335-336.

80 Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, II, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1916, s. 143, 188; (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay, (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999, s. 344, 374.

81 Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, (Türkçe terc, Hüseyin Polat), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997. s. 67); Aşûr, *a.g.e.*, s. 473-474; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, *a.g.e.*, s. 231; Ayalon, "Memlûk Army II", s. 450; Tsugitaka Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultâns, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997, s. 63, 251; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansur Qalawun and the*

letlerinde de mevcut olduğu, hatta bu adı taşıyan bir dîvânın bulunduğu[82] görülmektedir. Bazı yazarlar "müfred"in kelime anlamından[83] hareketle "tek tek, yani ayrı ayrı hizmet gördükleri için bunlara müfred adı verildiğini ve devrin idare anlayışına göre, bir görevin iki veya üç müfred'e değil, daima tek müfred'e tevdi edildiğini ileri sürmüşlerdir[84]. Ancak söz konusu ifadenin kaynaklarda genellikle çoğul yani "müfredân" veya "mefâride" şeklinde kullanılmış olması, müfredlerin, muhtelif görevlere toplu bir şekilde gönderildiklerini göstermektedir. Bazı yazarlar ise "hükümdarın müteferrik hizmetlerinde kullanıldıkları için bu nâmı aldıkları" ve Osmanlılardaki

---

Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, s. 198-199; Levanoni, "The Mafarida in the Mamluk Army", s. 331-352.

82 1395 yılında Sultân Berkuk tarafından kurulan "dîvânü'l-müfred"in, Sultânın memlûklerinin maaşlarını, hayvanlarının yemlerini ve bazı saray ihtiyaçlarını tedarik etmek gibi vazifeleri vardı. Bu dîvânın başkanına "nâzıru dîvânü'l-müfred", "sâhibu dîvânü'l-müfred" ve "üstâdâr (üstâdü'd-dâr/üstadârü'l-kebîr" adı veriliyordu. Bkz. el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fi Sınâ'ati'l-İnşâ*, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988, III/524, 528, IV/14, VI/205, VII/220, XI/154; Aşûr, *a.g.e.*, s. 439, 473; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, *a.g.e.*, s. 214; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultânlığı, (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul 1961, s. 131, 138, 144-145, 152; Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, s. 92; Çetin, *a.g.t.*, s. 232-233; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay, Ankara 1988, s. 385; Amalia Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad b. Qalawun 1318-1341*, Leiden: E. J. Brill, 1995, s. 202; Jean-Claude Garcin, "The regime of the Circasian Mamlûks", *The Cambridge History of Egypt, İslâmic Egypt 640-1517*, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998, s. 291-293, 300, 306-307; Ulrich Haarmann, "Joseph's Law-the carers and activites of Mamluk descendants Before the Ottoman conquest of Egypt", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998, s. 68.

83 *Ferheng-i Fârisî-i Âmid*, II, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379, II, s. 1833.

84 er-Râvendî'nin tercümesini yapan Ahmet Ateş "müfredân" ifadesini "tek başına harp yapan askerler" olarak tercüme etmiştir (er-Râvendî, II, 335). Ayrıca bkz. Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005, s. 84.

"müteferrika"lara da bu teşkilâtın örnek teşkil ettiği görüşündedirler[85] ki, bize göre bu da tahminden öteye gitmemektedir.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Büyük Selçuklularda ve diğer Müslüman Türk devletlerinde tesadüf edilen "müfredân"ın fizikî özellikleri ve yiğitlikleriyle temayüz eden gulâmlar arasından seçildiği ve savaş zamanlarında bile sarayda bulunup, dergâhın muhafazasıyla görevli oldukları anlaşılmaktadır[86]. Bununla beraber bazı kayıtlarda da müfredlerin seferlerde de Sultân'ın yanında bulundukları ve onun muhafazasıyla görevli oldukları görülmektedir[87] ki, bu durumda müfredlerin ya farklı devletlerde farklı vazifelerle yükümlü oldukları ya da bir kısmının dergâhın muhafazası diğer bir kısmının da Sultân'ın muhafazasıyla veya her ikisiyle de görevli oldukları söylenebilir[88]. Çok özel kıyafet ve silâhlarla teçhiz edilen "müfredân"ın diğer bir görevi de sarayda yapılan resmi tören ve kabullerde hazır bulunmalarıdır. Nizâmü'l-mülk, müfredânın "mühim bir iş vukû'unda" hükümdar tarafından başka vazifelerin de tevdi edilebileceği ve bunun için at ve silâh gibi muhtelif teçhizâta sahip olmaları gerektiğini zikretmiştir[89] ki, bu kayıt da müfredlerin, dergâhın ve hükümdarın muhafazası ve resmî törenlerde hazır bulunma dışında Sultân tarafından verilen her türlü emri yerine getirmekle de yükümlü olduklarını göstermektedir[90].

İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu müfredlerini "mefâride" olarak kaydetmiştir[91]. İbn Bîbî'nin "mefâride" ile ilgili ilk kaydına I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ile Laskaris arasında yapılan Alaşehir Savaşı sırasında

85 Mehmet Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 133-134.

86 Nizâmü'l-mülk, s. 125, (Türkçe terc, s. 118).

87 Cüveynî, II, s. 143, 188.

88 Hârezmşâhlarda, "müfredân" ifadesi dışında bir de "müfredân-ı ebvâb" tabirine rastlanması bu hususa işaret ediyor olmalıdır. Bkz. Cüveynî, II, s. 176.

89 Nizâmü'l-mülk, s. 125, (Türkçe terc, s. 118).

90 er-Râvendî, 365, (Türkçe terc, II, s. 335); Cüveynî, II, s. 26.

91 Aksarayî'de "mefâride"yle ilgili sadece bir kayıt bulunmaktadır (Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yayınları Ankara 1999, s. 126).

tesadüf edilir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Rûm (Bizans) ordusunun bozguna uğradığını gören silâhdârân, cândârân ve mefâride, ganimet ve yağma elde etmek düşüncesiyle Sultân'ı yalnız bırakmışlar ve bu tedbirsizlikten istifade eden bir Frank askeri Sultân'ı şehit etmiştir[92]. Üstelik silâhlarını, eşyasını, elbiselerini hatta cesedini bile Laskaris'e götürmeye fırsat bulmuştur ki[93], bu kayıt, Türkiye Selçuklu müfredlerinin, silâhdâr ve cândârlarla birlikte hükümdarın muhafazasıyla görevli olduklarını göstermektedir. Bu kayıtta dikkat çeken diğer bir husus da silâhdâr, cândâr ve müfredlerin tedbirsizliğinden ileri gelen bir hatanın, Sultân'ın şehadetine sebep olabilecek dereceye varabilmiş olmasıdır. Zira bu münasebetle söz konusu görevlilerin devlet teşkilâtı içindeki önemleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Yüksek dereceli devlet memurları ve beglerin tutuklanması veya cezalandırılması sırasında da müfredâna rastlanmaktadır. Bazı Türkiye Selçuklu emîrlerinin, Suriye Seferi sırasında Haleb sarayının bir tertibi neticesinde ihanet töhmetiyle karşı karşıya kalmaları üzerine, I. İzzü'd-dîn Keykâvus, seferden arzulanan başarının da elde edilememiş olmasının verdiği hiddetle, bütün emîrlerini ve serverlerini yenilginin sebeplerini görüşmek üzere padişah çadırında (bârgâh) hazır bulunmalarını buyurmuş, bu arada gizlice olarak yakınlarına

92 İbn Bîbî, s. 110. *Anonim Selçuknâme*'de Sultân'ın yanında 200 gulâm bulunduğunu ve İmparator'u öldürdüğünü kaydedilmiştir. (*Anonim Selçuknâme*, s. 42, Türkçe terc, 28) Bizans kaynakları da I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in şehadetini farklı anlatmışlardır: Bizans kaynaklarına göre, Bizans İmparatoru Laskaris ile Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev bizzat karşılaşmış, ilk hamlede Bizans İmparatoru atından düşmesine rağmen hemen ayağa kalkarak Sultânın bindiği atın ayaklarını kesmiş ve bir kulenin devrilişi gibi atından düşen Gıyâsü'd-dîn Keyhusrev, Bizans İmparatoru tarafından öldürülmüştür (Alexes G. C. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultânate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)*, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981, s. 96; Tuncer Baykara, *I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, TTK Yay, Ankara 1997, s. 42; Selim Kaya, *I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve II. Süleymânşâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s. 143-164).

93 İbn Bîbî, s. 110.

(havâss), mefâride emîrlerine ve gulâmân-ı hâss'a silâh kuşanmalarını, beglerin hepsi toplantı yerine geldikten sonra otağın etrafını çepeçevre sarmalarını, kimseye oraya giriş izni vermemelerini ve içerden gelecek fermânı bekleyip, fermânın gereklerini yerine getirmelerini buyurmuştur. Emîrler toplu olarak gelip yerlerini aldıktan sonra gulâmân-ı hâss ve mefâride Sultân'ın otağının çevresini kuşatarak bazıları yılana benzeyen mızraklarını doğrultmuş bazıları da şimşek gibi parlayan kılıçlarını kınlarından çıkarmışlardır. Bir grup da atlarının üzerinde ve omuzlarındaki ağır gürzlerle içerden gelecek fermânı beklemeye koyulmuşlardır. Neticede içeri giren beglerin hepsi Sultân'ın hışmına uğramış ve Sultân'ın emri üzerine otağdan çıkar çıkmaz hepsinin boyunlarına ip takılıp ellerini bağlanarak bir eve hapsedilmişlerdir. Daha sonra da ev ateşe verilmek suretiyle söz konusu begler öldürülmüştür. Fırsatını bulup ateşten kurtulmayı başaranlar ise ucu sivri mızrakların hedefi olmuştur[94].

Müfredlerin aynı vazifeyi Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî'nin tevkifi sırasında da yaptıkları görülmektedir. İbn Bîbî'nin kaydına göre Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi için hazırlıklar yapıldığı sırada Za'îmü'd-dâr Tûsî oğlu Necmü'd-dîn, Konya Ahilerini (ihvân) çağırarak onlara fityânları ile birlikte silâh kuşanmalarını, "mefâride ve gulâmân-i yatak-i sultan"dan bir grubun da Sâhib'in evinin kapısını tutmalarını buyurmuştur[95].

Görüldüğü gibi "mefâride"nin Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi sırasında yaptıkları işle yukarıdaki kayıtta gördükleri vazife aynıdır. Ancak bu kayıtta dikkat çeken husus, "mefâride" ile "gulâmân-ı yatak-ı sultan"ın birbirinden tefrik edilmiş olmasıdır. Bu suretle daha önce de belirttiğimiz üzere "mefâride" ile "gulâmân-ı hâss" arasından

94 İbn Bîbî, s. 196-197; *Anonim Selçuknâme*, s. 44, (Türkçe terc, 29); Ayrıca bkz. Ebu'l-Ferec, II, s. 501; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, III, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin), Dâru'l-Maarif, Kahire (ty), s. 148-149; İbnü'l-Verdî, *Tetimmetü'l-Muhtasar (Târîhu İbni'l-Verdî)*, II, (Tahkîk: Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389 (1970), s. 200-201; Salim Koca, *Sultân I. İzzü'd-dîn Keykâvus (1211-1220)*, TTK Yay, Ankara 1997, s. 59.

95 İbn Bîbî, s. 585.

seçilen diğer bir sınıf olan "mülâzımân"ın bir cüzü olan "yatak-ı sultan"ın farklı sınıflar olduğu açıkça belirtilmiştir.

Mefâride ile ilgili diğer bir kayda da Alâ'ü'd-dîn Keykubâd döneminde Ahlat'ın fethinden (629/1231-1232) sonra rastlanır. Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr kumandasındaki Selçuklu kuvvetlerinin Ahlat'ı ele geçirmesinden sonra, Sâhib Ziyâü'd-dîn Kara Arslan, Müstevfî Sa'âdü'd-dîn Erdebilî ve Kadı Şerefü'd-dîn oğlu Pervâne Tâcü'd-dîn bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak, vergileri belirlemek, kayıpların, ölülerin ve kaçakların emlâkini kaleme almak üzere bölgeye gönderilmiş ve bu emîrler bölgeye hareketleri sırasında ashâb-ı dîvân ve "mefâride, gulâmân-ı hâss ve havâşî-yi hod (kendi maiyyetlerinden) dan 1000 yiğit süvari ile Ahlat bölgesine hareket etmişlerdir[96].

Kayıttan anlaşıldığı kadarıyla Ahlat, doğrudan dîvâna bağlanmış ve bu sebeple arazi ve vergi tahriri, şehrin onarımı gibi işlerin yapılması için ilgili görevliler bölgeye nakledilmiştir[97]. "Mefâride" ve "gulâmân-ı hâss"ın Sultân'ın olmadığı bu heyetle beraber bölgeye sevkedilmesi ise refakat ve muhafaza görevleriyle alakalı olmalıdır.

Mefâride ile ilgili diğer bir kayda da Ahmed Türk İsyanı sırasında rastlanmaktadır. Kösedağ bozgunu ardından Anadolu'nun muhtelif yerlerinde baş gösteren Türkmen hareketlerinden[98] birisi

96 "... با اصحاب دیوان با هزار سوار مرد کار زار از مفارده وغلامان خاص وحواشی خود..." İbn Bîbî, s. 428. (Eserin Türkçe tercümesinde "mefâride, gulâmân-i hâss ve havâşî-yi hod (kendi maiyyetlerinden) dan 1000 yiğit süvari" ifadesi yanlış olarak "...dîvân mensupları (ashâb-ı dîvân), mefârideden 10.000 savaşçı yiğit süvari, hâssa köleleri ve kendi adamlarıyla Ahlat bölgesine vararak..." şeklinde zikredilmiştir (s. 428).

97 İbn Bîbî, s. 428-429; İbn Nazîf, *et-Târîhu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Keşf ve'l-Beyânı fî Havâdis*, (Tahkîk: Ebu'l-'Iyd Dûdû) Dımaşk 1981., s. 259.

98 Sultân Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev, 1245 yılı sonunda (Ekim-Aralık arası) vukubulan ölümünden önce, Moğol İstilâsının getirdiği yeni şartların ictimaî bünye üzerindeki ilk belirtilerini de bizzat görmüştür. Devlet kuvvetlerinin düşman ordusu karşısında düştüğü acıklı durum, birkaç yıl önce Baba İshak hadisesinde (1240 Sonbaharı) güçlükle yatıştırılan Türkmen unsuruna yeniden başkaldırmak için imkân ve cesaret vermiştir. Daha Kösedağ Savaşı'na ait ilk haberlerin yayılması ile beraber bütün şehirler korku ve heyecan içinde

olan bu isyan, uc bölgesinde Sultân Alâü'd-dîn Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Ahmed adlı bir Türkmen tarafından başlatılmış ve kısa sürede Türkmenler arasında yayılmıştır. Bazı araştırmacıların Simon de Saint Quentin'in "Coterinus" adlı biri tarafından başlatıldığını kaydettiği[99] hareketle aynı olduğunu iddia

---

kaynamağa başlamış, ahali canını ve malını kurtarmak için kalelere kapanmaya veya komşu ülkelere göç etmeye başlamışlardır. İşte bu sırada, bilhassa Elbistan ve Malatya çevresinde bulunan Türkmenler, Kilikya ve Suriye hudutlarına kadar uzanan sahalarda, baskın ve yağmalarıyla halka büyük zarar vermişlerdir. Öte yandan, İçel yöresinde, çağdaş bir Batı kaynağının Coterinus şeklinde adlandırdığı bir Türkmen beyi, I. Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiası ile ortaya çıkmış ve etrafına 20.000 kişi toplayıp, liyakatsiz kardeşini (yani II. Keyhüsrev'i) bertaraf etmek gayesinde olduğunu ileri sürerek, doğrudan doğruya sultanın şahsını hedef tutan bir isyan hareketine girişmiştir. Konya ve Alâiye arasında üç ay kadar devam eden ve büyük tahribata sebep olan bu ayaklanma, başkent Konya'nın düşmesine ramak kaldığı bir sırada, Lampron (Namrun) hâkimi Konstantin'in yardımı ile bastırılabilmiştir. Keyhüsrev'in ölümünden biraz önce vukubulduğu anlaşılan bu hadiseyi, bundan sonra sık sık başkaları izleyecek ve bunlar arasında, Selçuk adını bayrak yapan düzme saltanat müddeîleri tarafından çıkarılmış olanlar mühim bir yer tutacaktır. Türk Ahmed İsyanı da bunlardan biridir. Bkz. Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înüd'd-dîn Süleyman*, DTCF Yay, Ankara 1970, s. 38-39.

99 Simon de Saint Quentin, "Coterinus" olayını şu şekilde kaydetmiştir: "Türkiye Tatarlar tarafından yok edildikten sonra, Coterinus adlı bir Türkmen, kimi emîrlerin (admiraldus) öğütleriyle kendini sultanlığa yükseltmek istedi. Teşvik edildiği ve önerildiği bu amaca ulaşmak için annesini herkesin içinde kimin oğlu olduğunu, onu kimin var ettiğini söylemesi için yerlere vurarak ve döverek azarlıyordu. Sonunda annesi, oğlu tarafından öğretildiği gibi, işittiklerine tanıklık yapmak için büyük bir çabayla bir araya toplanmış olan herkesin önünde şöyle söylüyordu: 'Oğlum, bil ki sana o sultanın babası vücut verdi.' Böyle dedikten sonra Coterinus yükses sesle bağırıyor ve şöyle diyordu: 'Annemin ne söylediğini işittiniz! Hepinizi bana tanıklık etmeye çağırıyorum.' Böylece uydurma bir hileyle halkın önünde kendini yüceltti ve şöyle dedi: 'Beceriksiz ve kadın kılıklı kardeşim (Sultân), Tatarlar tarafından yenildiğine göre bu toprağı (terra) yönetmeye lâyık değil. Bu yüzden, bu toprağın güçlü bir vârisi olarak sultan olmak istiyorum.' Böylece hükmetmek fırsatı buldu ve Konya civarında Hıristiyanların yaşadığı 300 çiftliği yok etti ve onlar Konya'nın üç gün içinde ona teslim edilmesini

ettikleri[100] bu isyan tehlikeli bir hal alınca Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî, bütün askerleri (kâffe-i mütecende) ile ülkenin serleşkerlerinin adamlarını (tevâif-i serleşkerân-ı memâlik) âsileri tenkil için yola çıkarmış, ancak bu kuvvetler âsilerin kuvvetini görünce Sâhib'e bir ulak göndererek yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî, Şâm tarafından Rûm'a gelip kendi alayına (mevkib) bağlanmış olan Hârezmî, Kürd ve Kıpçaklardan oluşan "mefâride" ve "ecrîhorân (ücretli askerler)" dan meydana gelen bir topluluğu Emîr-i Dâd Hatırü'd-dîn Zekeriya-yı Sucâsî komutasında yola çıkarmıştır.[101]

---

emretmişlerdi yoksa kısa sürede ele geçirilecekti. Ancak Alanya'ya (Candelour), yani Sultân'ın hazînesinin bulunduğu ünlü kaleye gitmek ve orada sultan gibi karşılanmak üzereyken, Namrun (Lambrus) Beyi'nin çabası ve gözetimiyle kurnazca ele geçirildi ve asıldı, onun kardeşi de. Onunla birlikte tam 10.000 kişi vardı ve çılgınlığı üç ay sürdü." Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tartares*, (Türkçe terc, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006, s. 59-60.

100 Nejat Kaymaz bu konuyu şu şekilde değerlendirmiştir: "Cahen, Simon de Saint Quentin'de Coterinus şeklinde adı geçen şahsın, İbn Bîbî'de, bu tarihten üç dört yıl sonra, yine I. Keykubâd'ın oğlu olduğu iddiası ile ortaya çıkıp, II. Keykâvus'a ve Sâhib Şemsü'd-Dîn'e isyan ettiği söylenen Ahmet adlı Türkmen ile aynı kimse olabileceğini ileri sürmüştür. Osman Turan ise bir yazısında Cahen'in fikrine katılmakta, bir başka yazısında -hadisede bilhassa Ermeni reislerinin bulunuşunu dikkate alarak- ilk fikrini değiştirip, Coterinus'un Karaman Bey olması gerektiğini iddia etmektedir. Hâlbuki Simon de Saint Quentin, bu Coterinus ile ilgili hadiseyi, doğrudan doğruya Kösedağ bozgunu sonunda doğan genel ictimaî bunalımın bir tepkisi olarak anlatır ve âsinin, bu savaşta liyâkatsizliği tamamen ortaya çıkmış bulunan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i bertaraf etmek gayesini gütmüş olduğunu bilhassa belirtir. Bu itibarla, biz, mekân bakımından Türk Ahmed hareketi ile (bu hareket batı uc'unda olmuştur) zaman bakımından ise Karaman Bey isyanı ile birleştirilmesi çok güç olan bu hadisenin, diğer kaynaklara intikal etmeyen ayrı bir Türkmen hareketi olduğu kanısındayız." Kaymaz, *Pervâne*, s. 39.

101 İbn Bîbî, s. 583-584. *Anonim Selçuknâme*'de Türkmenlerin Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî'nin makamına tama ettiklerinden ayaklandıkları ve isyancıların üzerine Sultân'ın kendi gulâmlarını (غلامان خود) gönderdiği kaydedilmekle beraber ücretli askerlerden söz edilmemiştir. Bkz. *Anonim Selçuknâme*, s. 51, (Türkçe terc, s. 33)

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, "mefâride"nin Moğol vesâyeti döneminde de varlığına işaret ediyor olmasıdır. Ancak müellifin ifadelerinden buradaki "mefâride"nin, Sultân'a değil, Sâhib Şemsü'd-dîn'in şahsına bağlı oldukları gibi bir anlam çıkmaktadır. Üstelik kaydın devamında Sâhib Şemsü'd-dîn'in, isyanın patlak vermesinden bir müddet önce mühim miktarda bir muhafız kuvvetini de Emîr-i Ârız Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî'yle beraber Elçigiday'a göndermiş olduğu[102] ve bu sebeple kendi sarayının himaye ve korumadan mahrum kaldığı[103] zikredilmiştir ki, bu ifadeler de söz konusu "mefâride" ve "ecrîhorân"ın Sâhib Şemsü'd-dîn'e bağlı askerler olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Esasen -aşağıda temas edileceği üzere- "gulâmân-ı saray" dışında devlet adamları ve emîrlerin de şahıslarına bağlı gulâmlara sahip olduğu bilinmekle beraber Türkiye Selçuklu tahtı için büyük tehlike arz ettiği anlaşılan böyle bir isyan hareketinde Sâhib Şemsü'd-dîn'in gulâm ve ücretli askerlerine müracaat edilmesi dikkat çekicidir. Bu durum, Moğol vesâyeti döneminde Türkiye Selçuklu ordusunun sayı ve etkinlik bakımından ne derece küçüldüğünü göstermektedir.

Halka-i Hâs Müfredleri (Mefâride-i Halka-i Hâss)

İlk defa Selâhü'd-dîn Eyyûbî döneminde, 1174 tarihli Yemen Seferi ve 1191 tarihli Akka Muhasarası'nda tesadüf edilen "halka" askerinin,

102 Güyük Han tahta çıktığı zaman, imparatorluğun uzak batı bölgesinde malî kontrolü sağlamak için, Elçigiday'ı İran'a göndermişti. Bundan böyle, özellikle Anadolu, Gürcistan, Haleb, Musul ve Diyarbekir bölgelerinin vergileri, Baycu Noyan'a veya başka birine değil, doğrudan doğruya Elçigiday Noyan'a teslim edilecekti. Sâhib Şemsü'd-dîn, yeni emre uygun olarak, Anadolu vergisini Emîr-i Ârız Reşîdü'd-dîn Ebû Bekir Cüveynî vasıtasıyla Elçigiday'a göndermiş ve bu vesileden istifade ederek doğrudan doğruya Güyük Han'dan bir yarlığ almayı ve mevkiine daha emin şekilde sahip olmayı düşünmüştü. Cüveynî, I, s. 211-212; II, s. 248-249; Ebu'l-Ferec, II, s. 548; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, (Türkçe terc, Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 22; İbn Bîbî, s. 584; Kaymaz, *Pervâne*, s. 44-45.

103 İbn Bîbî, s. 583-584.

başlangıçta seçilmiş özel bir muhafız kıtası için kullanıldığı[104], zamanla mahiyet değiştirerek Eyyûbî[105] ve özellikle Memlûk[106] ordusunu oluşturan en önemli unsurlardan biri haline geldiği anlaşılmaktadır[107]. Gerek Eyyûbî gerekse Memlûk dönemi kaynaklarında sıkça rastlanan "halka" tabirinin nereden geldiği konusu ise tartışmalıdır. Altan Çetin, "halka" hakkındaki görüşleri şu şekilde özetlemiştir:

---

104 David Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", s. 448-449; Yaacov Lev, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999, s. 78, 156; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Pres, 1977, s. 8, 18.

105 Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti: (Hicrî 569-589/Milâdî 1174-1193)*, İstanbul 1983, s. 146, Lev, *Saladin in Egypt*, s. 156; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 50-51, 63, 94, 121.

106 Memlûk askerî teşkilâtında mukaddem el-halka, ecnâd el-halka, ricâl el-halka, halka el-mansûra, el-halka es-sultânîyye, ecnâd el-halka el-mansûra, cünd el-halka gibi isimlerle tesadüf edilen birlikler için bkz. Ayalon, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", s. 449-476; Northrup, *From Slave to Sultân*, s. 197-199; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 14-15, 51-52, 91-104; Reuven Amitai- Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Pres, 1995, s. 71,73, 112, 154, 192, 212; Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History*, s. 8-9, 20-27, 43-48, 106-109; Aynı yazar, "Rank-and-file Mamluks Versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institution", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998, s. 26; Donald S. Richards, "Mamluk Amirs and Their Families and Households", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998, s. 33-42; Haarmann, "Joseph's Law-the carers and activites", s. 61-79; Çetin, *a.g.t.*, s. 30 vd, 109 vd; Aşûr, *a.g.e.*, s. 411; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, s. 200; Tekindağ, *a.g.e.*, s. 59, 152-153.

107 Esasen Eyyûbî askerî teşkilâtının, büyük ölçüde Büyük Selçuklu askerî teşkilâtından etkilendiği bilinmekle beraber (Çoşkun Alptekin, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Askerî Teşkilâtının Eyyûbî Devleti Askerî Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, LIV/209 (1990), s. 117-120), "halka" tabirine Büyük Selçuklularda rastlanılmaması, söz konusu birliğin ilk defa Eyyûbîler tarafından kurulduğu ve Memlûklere olduğu gibi Türkiye Selçuklularına da Eyyûbîler aracılıyla geçtiği fikrini akla getirmektedir.

"... Bunlara bu ismin verilme sebebiyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Görüşlerden birine göre bunlar sultanı çevrelediği için bu ismi almışlardır. Diğer bir fikir ise Türk askerî nizâmındaki süvari geleneğine göre askerlerin düşmanı kuşatmaları ile ilgili olduğu şeklindedir. Halka, Memlûk ordusundaki memlûk asıllı olmayan en büyük askerî birliği oluştururdu. Selâhü'd-dîn Eyyûbî tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Eyyûbîler ve ilk Memlûk sultanlarının yönetiminde hem ictimaî hem de askerî bakımdan oldukça yüksek ve hemen hemen 'el-Memâlik es-Sultâniyye'ye eşit bir mevkie sahiptiler; en-Nüveyrî'nin ifadelerine göre; halka ismi Eyyûbî sultanının hür ya da azad edilmiş (memlûk) askerlerini ifade ediyordu. Bu tabire Haçlı birlikleriyle Dimyat'a gelen Jean de Joinville'nin hatıralarında yer verilmiş ve o, sultanın askerlerinin hepsini halka olarak adlandırmıştır:

'Bu Bahrîler sultanın çadırında uyurlardı. Sultân ordugâhta olduğu sırada bu halka askerleri de orada ikâmet ederler ve sultanı korurlardı.' Marino Sanudo bu kelimeyi şöyle açıklar: 'Müslümanlar (Saraceni) çadırlarını büyük bir düzen içinde kurarlar. En ortada sultanın çadırı ve etrafında emîrler ve ileri gelenlerin 2000 kadar çadırı çevreler. Bu 'halka es-Sultân' (Circulus Soldani) adını alır. Geri kalanlar bu daireye uygun olarak yerleştirilir.'

Halka ismi Memlûk sultanlığının ilk zamanlarında da sultanın seçilmiş askeri anlamında kullanılmaktaydı. Sayıları çok fazla idi... Halka askerleri bugünkü nizâmî kuvvetlere benzetilmektedir. Bunun sebebi sultanın değişmesine bağlı olarak değişmeyen sabit kuvvetler olmalarıdır. Savaşta ordunun Kalp kısmını oluştururlardı. Bütün bu anlatılanlardan, son tahlilde, halka askerleri ilk zamanlarda ordu içinde seçilmiş belirli bir grubu ifade ederken, zamanla 'evlâd en-nâs' denilen sultanların ve emîrlerin çocuklarını, mahalli kuvvetleri ve 'vafidiyye' gibi haricî kuvvetleri içine alan bir yapı olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Yabancı kaynakların zikrettiği 'Sultânın çadırını çevreleyen daire şeklinde çadırlar'ın olması halka isminin verilmesinin bir sebebi olabileceği gibi bu dairevî

sıralamanın sultanın en seçkin askerlerinden başlayarak yapılması halka'nın seçilmiş asker tanımlamasını desteklemektedir."[108]

İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu ordusundaki "mefâride-i halka-i hâss"dan sadece bir yerde, 629/1231-1232 yılında Curmagon Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin, Sivas bölgesindeki bir kervansaraya saldırmaları üzerine, merkezden sevkedilen ordu hakkında bilgi verdiği sırada bahsetmiştir. Kayda göre Moğol taarruzundan haberdar olan Sultân Alâü'd-dîn Keykubâd, derhal Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a "mefâride-i halka-i hâss", "gulâmân-ı dergâh" ve "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn"dan meydana gelen "hazır" orduyla tam teçhizâtlı olarak yola çıkmasını, kifayeti, dirayeti, komutanlığı ve işbilirliğiyle bu yangını söndürmesini, karışıklığı durdurmasını emretmiştir[109].

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, Moğol kuvvetlerine karşı sevkedilen ordunun, tamamen "gulâmân-ı saray"dan teşkil edilmiş olmasıdır. Kaydın devamında Emîr Kemâlü'd-dîn'in Sivas'a varıp Moğolların çekildiği haberini aldıktan sonra bölgede birkaç gün geçirdiği ve sonra da bütün bölge askerlerinin iltihakı ile Erzurum'da büyük bir ordunun toplandığı zikredilmiştir. Emîr Kemâlü'd-dîn'e daha sonra iltihak eden bu kuvvetlerin bölge ve şehir kuvvetleri, ıktâ' askerleri olduğu şüphesizdir. Üstelik bu kuvvetler "Moğol ordusuna karşı askerin azlığı dolayısıyla ilk anda hücum edemediklerini" ifade etmişlerdir ki, bu durum, ani baskın karşısında ordunun toplanmasına fırsat kalmadığını ve bu sebeple Moğollar üzerine dergâhta hazır bulunan saray kuvvetlerinin sevk edildiğini göstermektedir. el-Melikü'l-Kâmil önderliğindeki Eyyûbî meliklerinin Türkiye Selçuklu ülkesine saldırması üzerine de yine Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr görevlendirilmiş ve dergâhta hazır bulunan askerlerle hiç vakit kaybetmeden Akçaderbend tarafına gitmesi ve mevâkib-i hümâyûnun savaş hazırlıklarını tamamlayıp bölgeye varıncaya kadar Eyyûbî taarruzuna karşı tedbir alması istenmiştir[110].

---

108 Çetin, *a.g.t.*, s. 109-111.

109 İbn Bîbî, s. 419.

110 İbn Bîbî, s. 437.

Bu kayıttan Sultân'ın iştirak etmediği bir harekâta, Emîr Kemâlü'd-dîn kumandasında sevkedilmiş bulunan "halka-i hâss" hakkında varabileceğimiz yegane hüküm ise "mefâride"nin bir cüz'ü olduğudur. Konuyla alâkalı başka bir kaydın bulunmaması[111], başka bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Bununla beraber bazı yazarlar, hem "halka" kelimesinin anlamı hem de Eyyûbî ve Memlûk örneklerinden hareketle Türkiye Selçuklularındaki "halka-i hâss"ın, "gulâmân-ı hâss"ın en seçkin birliğini teşkil ettiği, herhangi bir sefer veya gezinti sırasında Sultân'ın veya saltanat alayının etrafını halka gibi çevreledikleri için bu adla anıldıkları gibi fikirler ileri sürmüşlerdir[112]. Esasen İbn Bîbî'de bir yerde, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tahta oturmak üzere Konya'ya gittiği sırada, 50 silâhdâr, 500 serheng ve 120 cândârın dışında "gücü demiri eriten, silâh kullanmayı iyi bilen, her zaman savaş arayan erkek fil yapılı, kaplanın pençesinin gücüne ve timsahın saldırı kabiliyetine sahip olan 1000 adamın, üç fersah uzunluk ve genişlikte, bazıları yaya, bazıları süvari olarak padişah alayının (kevkebe-i hümâyûn) etrafını halkanın noktayı sardığı gibi sardıklarını ve büyük emîrlerin de Sultân'ın bulunduğu yere bir ok atımı mesafeden onu takip ettiklerini"[113] zikretmiştir ki, burada açıkça ifade edilmemiş ise de kayda konu olan birliğin "halka-i hâss" olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda "halka-i hâss"ın hem yaya ve hem de süvarilerden teşekkül ettiği, sayılarının 1000 civarında bulunduğu ve Sultân'ın etrafındaki üç fersahlık bir alanın tamamen onların kontrolü altında olduğunu söylemek mümkündür. Bununla beraber daha önce de zikrettiğimiz gibi "halka-i hâss"ın Sultân'ın iştirak etmediği bir harekâtta da görev almış olması, bunların vazifesinin, sadece Sultân'ın etrafını çevrelemek suretiyle onun muhafızlığını yapmaktan ibaret olmadığını göstermektedir.

111 Esasen İbn Bîbî, "halka" tabirini, "bir şeyin etrafını sarmak, çevirmek" veya "itaat, kulluk halkası" anlamında başka yerlerde de kullanmıştır (İbn Bîbî, s. 53, 90, 101, 121, 141, 203, 216, 218, 170, 291, 313, 458, 508, 719). Ancak müellifin bu ifadelerinin, "halka-i hâss"la ilgili olmadığı meydandadır.

112 Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, s. 85; İsmail Yiğit, "Halka", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 360-361.

113 İbn Bîbî, s. 215-216.

Mülâzımân-ı Yatak

"Gulâmân-ı hâss"ın diğer bir sınıfını da kelime olarak "birinin veya bir şeyin yanından hiç ayrılmayan, yoldaş, nöker"[114] anlamına gelen ve İbn Bîbî'de "mülâzım", "mülâzımân-ı bârgâh", "mülâzımân-ı halvet" ve "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn" şeklinde karşımıza çıkan "mülâzımân" teşkil etmektedir. Bazı kayıtlarda sarayın, bazı kayıtlarda hükümdarın, bazı kayıtlarda ise muhtelif devlet ricâlinin hizmetinde bulundukları anlaşılan "mülâzımân"ın, genel olarak hizmetkârları[115] ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar içerisinde bulunan "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn"un farklı bir yeri olduğu, hem Sultân'ın muhafazasında hem de merkez ordusu içinde önemli bir sınıfı teşkil ettikleri görülmektedir.

"Mülâzımân-ı yatak" hakkında iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki M. Fuad Köprülü'ye aittir. Müellif, "İbn Bîbî'de bir iki defa geçen bu ıstılahtaki 'yatak' kelimesinin, eskidenberi, hükümdara mahsus çadır manasında kullanılan 'otağ/otak' kelimesinden başka bir şey olmadığını ve Mısır Memlûklerine ait Arapça tarihî eserlerde 'vutak (وطاق)' şeklinde tesadüf edilen kelimenin de bu kelime olduğunun kuvvetle muhtemel olduğunu" ve "İbn Bîbî'de bu manada olarak 'serâ-perde' ve Memlûk tarihlerinde de daima kullanılan 'dehliz (دهليز)' kelimelerine tesadüf edilmesinin de 'mülâzımân-ı yatak'ın, hükümdarın çadırını muhafazaya memur gulâmlar olduğu" fikrini teyid ettiğini söylemektedir[116].

Diğer görüş ise Reşat Genç'e aittir. "Yatgak/yatak" ifadesinin *Dîvânu Lügâti't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Siyâsetnâme* gibi eserlerde mevcut olup hepsinde de hükümdarı, sarayı veya herhangi bir

114 *Ferheng-i Fârisî-i Amîd*, II, s. 1844.

115 Büyük Selçuklularda ve Hârezmşâhlarda da saray hizmetkârları için "mülâzımân", "mülâzımân-ı hazret", "ashâb-ı hazret", "azizân-ı dergâh", "bendegân", "hizmetkârân-ı dergâh", "mu'teberân-ı hazret" gibi umumî tabirler de kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, DTCF Tarih Araş. Ens, II/2-3 (1964), s. 314 n.

116 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 137-138.

kaleyi gece bekleyen, gece nöbeti tutan anlamına geldiğini söyleyen müellif, adı geçen eserlerdeki "yatgak/yatak" ifadesinin hatalı tercümelerine dikkat çekmiş ve aynı ifadenin, Türkiye Selçuklu ve biraz anlam değişikliği ile Osmanlı Devleti'nde de mevcut olup XVI. yüzyıl sonlarında "yatakçı" şeklinde çarşı ve pazarları beklemekle görevli gece bekçileri için kullanıldığını ortaya koymuştur[117].

Dîvânu Lügâti't-Türk, *Kutadgu Bilig* ve *Siyâsetnâme* gibi eserler incelendiğinde Reşat Genç'in haklılığı ortaya çıkmaktadır. Dîvân'da "yatgak yattı" şeklinde geçen ifade, Besim Atalay tarafından "koruyucu adam yattı" şeklinde açıklanmış ve aynı yazar "yatgak yattı" ifadesinin eksik olduğunu, "yatgak er yattı" şeklinde kaydedilmiş olsa idi daha "iyi" olacağını söylemiştir[118]. Hâlbuki "yatgak yattı" ifadesi, tam anlamıyla "muhafız, geceyi nöbet bekleyerek geçirdi, nöbet tuttu" anlamındadır[119].

Kutadgu Bilig'deki kayıtlar ise şu şekildedir:

"Gündüz kapıcılar (künün turdı turgak) ve gece muhafızlar (tünün yatgakın) ile birlikte bulundu; dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti."[120]

"O günden itibaren, gündüzleri oturmadan (kündüz örü) ve geceleri uyumadan (tünü yattı yatgakta), ona hizmette kusur etmedi."[121]

"Sabah akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık (tünün yattı yatgak) etti."[122]

"Gece olunca, daha yatmadan, saray nöbetçilerini (yatgak bu yatsa) lüzumlu yerlere dikmelidir."[123]

---

117 Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay, Ankara 2002, s. 194-196; Ayrıca bkz. Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları*, s. 127-128.

118 Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügâti't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay, Ankara 1988, III, s. 42.

119 Genç, *a.g.e.*, s. 194 n.

120 Yusuf Hâs Hacib, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay, İstanbul 1947, (*Kutadgu Bilig*, II, Tecüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay, Ankara 1959, b.608.

121 *KB*, b.952.

122 *KB*, b.1606.

123 *KB*, b.2533.

Görüldüğü üzere "yatgak" ifadesi ilk kayıtta "turgak"[124] yani "gündüz muhafızı/nöbetçisi"nin karşıtı olarak, ikinci ve üçüncü kayıtta Dîvân'daki kullanımının aynısı "yattı yatgak" ve son kayıtta da yine "yatgak yatsa" şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla "yatgak" ifadesi, hem Dîvân'da hem de *Kutadgu Bilig*'de "gece muhafızı/nöbetçisi" ve "yatgak yattı" ifadesi de "muhafız gece nöbet tuttu" anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin karşılığı olarak ise "turgak" yani "gündüz muhafızı/nöbetçisi" zikredilmiş ve görevleri de "turgak turdı" olarak belirtilmiş ki, bu durumda gece ve gündüz muhafızları/bekçileri için ayrı ayrı kelimelerin kullanıldığı ortaya çıkmaktadır[125].

Aynı şekilde Nizâmü'l-mülk de "her soydan ve kavimden ordu teşkil edilmesine dair" bilgi verdiği sırada, Gazneli Sultân Mahmûd dönemine ait bir hikâye münasebetiyle "seferde her gece her gürûhtan kaç kişinin 'yatak' olarak gideceğinin belirlenip yerlerinin gösterildiğini" kaydetmiş ve bu suretle "yatak" kelimesinin gece muhafızları/bekçileri için kullanılan bir ifade olduğunu göstermiştir.[126] Yine Reşîdü'd-dîn'in bir kaydı da aynı manayı içermektedir[127].

Türkiye Selçukluları döneminin kaynaklarında ise "yatak" ifadesine İbn Bîbî'de rastlanmaktadır[128]. Müellifin "gulâmân-ı yatak"la ilgili ilk kaydı, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Alâ'iye seferi öncesinde yapılan hazırlıklar münasebetiyle geçmektedir. Kayda göre söz konusu sefer

124 "Turgak" ifadesi yukarıki kayıt dışında bir yerde daha geçmektedir bkz. *KB*, b.2536.

125 Genç, aynı yer.

126 "... و هر شب در سفر از هر كروه معلوم كرده بدندى كه جند مرد يتاق رفتندى ..." Nizâmü'l-mülk, s. 136. (Türkçe terc, s. 129). *Siyâsetnâme*'nin Ch. Schefer tarafından yapılan Fransızca tercümesinde, "yatak" sözü "döşek" anlamında kullanılmış ve bu yüzden de söz konusu kayıt, askerin bir kısmının sefer esnasında sıra ile yatmaya, yani istirahata gittiği şeklinde tercüme edilmiştir ki bu hata tamamen "yatak" sözünün yanlış anlaşılmasından ileri gelmiştir. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 135 n; Genç, *a.g.e.*, s. 195 n.

127 "...غلامان كه آن شب بيتاق بودند..." Reşîdü'd-dîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II/5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay, Ankara 1999, s. 172.

128 Aksarayî'de de "yatak" ifadesi geçmekle beraber bu ifadeler, "yatak" kelimesinin günümüzdeki anlamı yani "yatılan yer" anlamındadır.

öncesinde, asker hazır etmeleri için tavâ'if-i uc'a yazılan fermânlar, ulaklıkla görevlendirilen "gulâmân-ı yatak" eliyle gönderilmiştir[129].

Curmagon Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin, Sivas bölgesindeki bir kervansaraya saldırmaları üzerine (629/1231-1232), merkezden sevkedilen ordu hakkında bilgi verilirken de "mülâzımân-ı yatak" ifadesine tesadüf edilmektedir[130]. Yukarıda da işaret edilen bu kayıtta, Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr komutasında Moğol kuvvetleri üzerine gönderilen merkez ordusu içerisinde "mefâride-i halka-i hâss" ve "gulâmân-ı dergâh"la beraber "mülâzımân-ı yatak-i hümâyûn" da zikredilmiştir ki, bu kayıt, "mülâzımân-ı yatak"ın, merkezde bulunan "hazır" ordunun unsurlarından biri olduğunu ve gerektiğinde Sultân'ın iştirak etmediği bir harekâtta da görevlendirildiklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İbn Bîbî, başka bir yerde de "yatakçı" ifadesini kullanmıştır. Kayda göre Sa'âdü'd-dîn Köpek, çevirdiği entrikaları tenkid eden Atabeg Şemsü'd-dîn Altunaba'nın ortadan kaldırılması konusunda Sultân II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i de ikna ettikten sonra "Dîvân-ı Saltanat'ta, erkân-ı devlet ve memleketin ileri gelenlerinin bulunduğu sırada Şemsü'd-dîn Altunaba'yı aksakalından tutarak onu büyüklerin sırasından aşağıya çekmiş ve Kürt bir "yatakçı" cândâr'a[131] teslim edilen Şemsü'd-dîn Altunaba, şehir dışına götürülerek öldürülmüştür"[132].

Bu kayıtta dikkat çeken husus, "yatakçı" ifadesinin "muhafız/nöbetçi" anlamında kullanılmış olmasıdır. "Cândâr"ların sultanın ve sarayın muhafazasına memur oldukları bilindiğinden, buradaki "yatakçı cândâr" ifadesinin "nöbette bulunan, nöbetçi cândâr" anlamında olduğu, "yatakçı" kelimesinin bir mansıb veya memuriyeti ifade etmediği söylenebilir. Üstelik söz konusu olayın gündüz

129 İbn Bîbî, s. 239.

130 İbn Bîbî, s. 419.

131 "... یاتقجی جاندار از کرد ..." Yatakçı kelimesinin imlâsındaki farklılık, yazım hatasından olsa gerektir.

132 İbn Bîbî, s. 471, Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsü'd-dîn Altun-Aba Vakfiyyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (Nisan 1947), s. 199-200; Feda Şamil Arık, Feda Şamil; "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl", *Belleten*, LXIII/236, (Nisan 1995), s. 59-60.

cereyan etmiş olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu durum, "yatakçı" ifadesinin artık sadece gece muhafızları/nöbetçileri için değil, aynı vazifeyi gündüz yapanlar için de kullanıldığını göstermektedir.

Moğol vesâyeti dönemine tesadüf eden bir tevkif olayında da "gulâmân-ı yatak-ı sultan"dan bahsedildiği görülmektedir. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Sâhib Şemsü'd-dîn'in tevkifi için hazırlıklar yapıldığı sırada Za'îmü'd-dâr Tûsî oğlu Necmü'd-dîn, Konya Ahilerini (ıhvân) çağırarak onlara fityânları ile birlikte silâh kuşanmalarını, "mefâride ve gulâmân-i yatak-i sultan"dan bir grubun da Sâhib'in evinin kapısını tutmalarını buyurmuştur[133] ki, burada "gulâmân-i yatak"ın, "gulâmân-ı hâss"ın bir cüzü olarak hâdiseye dâhil olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

İbn Bîbî'nin kayıtlarında bir de "kanun-ı yatak" ifadesine rastlanmaktadır. Alâü'd-dîn Keykubâd, büyük emîrleri tasfiye harekâtı sırasında "gulâmân-ı hâss"ın, silâh kuşanarak resm-i me'lûf yani alışılmış usul ve "kanun-ı yatak"a göre saray sofasında bulunmalarını emretmiştir[134]. Buna göre söz konusu kanunun -bazı yazarların iddia ettikleri gibi[135]- sadece "gulâmân-ı yatak" veya "mülâzımân-ı yatak"ı değil, Sultân'ın ve sarayın muhafazasıyla görevli bütün "yatgak/yatak"ları yani muhafız/nöbetçileri kapsadığı anlaşılmaktadır. Ancak sadece "yatak" ifadesinin veya "mülâzımân-ı yatak"ın mahiyetini tespit bakımından değil Türkiye Selçuklu teşkilât tarihi bakımından da oldukça önemli olan bu kaydın teferruatı, diğer bir ifadeyle söz konusu kanunun mahiyeti hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamamız, konu hakkında başka bir şey söylemeye imkân vermemektedir[136].

133 İbn Bîbî, s. 585.

134 İbn Bîbî, s. 267.

135 Alessio Bombaci, Alessio, "The Army of the Saljuqs of Rûm", *Annali*, 38/4 (1978), s. 349.

136 Kaydın devamında "Perdedârlar, emîrlerin girişinden sonra sarayın kapısını iyice kapatsınlar, hiçbir yaratığın giriş çıkışına izin vermesinler. Emîr-i Cândâr Emîr Mübârizü'd-dîn İsa adamlarıyla birlikte bezmhâne'ye girince kapının önünde silâhlı olarak beklesinler" gibi ifadeler bulunmakla beraber bunların söz konusu kanunla ilgili olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır.

İbn Bîbî'nin kayıtlarında, hepsi de aşağı yukarı aynı anlama gelen "hadem", "haşem", "havâşî", "bendegân" ve "mukarrebân" gibi tabirlere de tesadüf edilmektedir. Bu tabirlerin genellikle umûmî anlamda kullanılmış olması, ne zaman askerî ne zaman sivil bir maiyyet grubunu ifade ettiği konusunda kesin bir hükme varmayı zorlaştırmaktadır. Bununla beraber söz konusu tabirlerden "bendegân"ın umûmî olarak ordunun tamamını[137], "mukarrebân"ın, Emîrü'l-Meclis, Emîrü'l-Âhûrü'l-Memâlik, Emîrü's-Siyâb, Emîrü'd-Devât, Emîrü's-Sayd, Emîrü's-Silâh ve Emîrü'l-'Alem, Emîrü'z-Zevvâkîn gibi[138] Sultân'ın sürekli yakınında bulunan saray görevlilerini[139], "hadem"in sivil, "ha-

137 İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultân'ın bir mızrak darbesiyle Laskaris'i yere düşürmesi üzerine "bendegân-ı hâss-ı Sultân" İmparator'un üzerine hücum ederek öldürmek istemişler ancak Sultân buna izin vermemiştir. Kaydın devamında ise Sultân'ın yanında bulunup muhafazasıyla görevli olan "silâhdârân", "cândârân", "mefâride"nin görev yerlerini terk etmeleri üzerine bir Frank askerinin Sultân'ı şehit ettiği kaydedilmiştir (İbn Bîbî, s. 109-110) ki bu durumda "bendegân-ı hâss" ifadesinden, Sultân'ın yanında bulunan "silâhdârân", "cândârân", "mefâride"nin kasdedilmiş olduğu söylenebilir. Ancak bu kayıt dışında Antalya (s. 141), Sinop (s. 150), Hançin (s. 164), Alâiye (s. 237), Alara (s. 249), Kâhta (s. 280) ve Âmid (s. 495) kalelerini kuşatan, Babaîler (s. 497, 498) ve Cimri (s. 729) hadiselerini bastıran Selçuklu kuvvetleri için de "bendegân-ı Sultân" veya "bendegân-ı devlet" ifadeleri kullanılmıştır ki bu kayıtlarda söz konusu ifadelerle bütün Selçuklu ordusunun kastedildiği açıktır. *Anonim Selçuknâme*'de ise Sultân'ın yanında 200 gulâmın mevcut olup İmparator'u öldürdüğü kaydedilmiştir (*Anonim Selçuknâme*, s. 42, Türkçe terc, s. 28).

138 el-Hoyî, *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963, s. 6; Aynı yazar, *Rüsûmü'r-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963, s. 5.

139 Sinop'un fethi sırasında esir edilen Kyr Aleksios, Sultân'ın huzuruna çıkmadan önce havâss-ı mukarreb-i sultan'la görüşmüştür (İbn Bîbî, s. 151). Sultânların eğlenirken, dinlenirken veya devlet işleriyle meşgul olurken de yanlarında bulunanlar hep havâşî-yi mukarreb (s. 168), havâss-ı mukarreb-i nâmdâr (s. 220-221) veya havâss-ı mukarreb (s. 251) olarak zikredilmiştir. Ayrıca bir kayıtta da Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın Sultân Alâü'd-dîn Keykubâd'a değer verdiğini göstermek için babası Sultân Muhammed'in havâss-i mukarreb'inden taştdâr Melik Cemâlü'd-dîn Ferruh, Cemâlü'd-dîn Savecî, Necmü'd-dîn Ebu Bekir gibi önemli kişileri ve iki büyük Hârezmli emîri görevlendirdiği belirtilmiştir (s. 374).

şem" ve "havâşî"nin[140] ise askerî maiyyeti ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çoğu zaman birlikte kullanılan bu tabirlerin hemen her kayıtta "ümerâ" ve "küberâ"dan tefrik edilmiş oldukları da dikkat çekmektedir ki, buna göre söz konusu tabirlerle ümerâ ve serverâna bağlı olup herhangi bir rütbeye malik bulunmayan sıradan gulâmların kastedildiği söylenebilir. Bununla beraber özellikle "haşem" ve "havâşî"nin ıktâ' askeri için de kullanılmış olması, söz konusu tabirlerin umumî ifadeler olduğunu göstermektedir[141].

Gulâmların Temin ve Tedâriki

Aslî vazifeleri Sultân'ın hizmeti ve muhafazası olan gulâmlar, "velinimet"leri olan Sultân'a ve onun şahsında devlete tam sadakat esasına göre yetiştirildiklerinden, Sultân'ın dayandığı temel unsur oldukları şüphesizdir. Çok iyi yetiştirilmiş yaya ve atlı uzman savaşçı birliklerinden oluşan bu profesyonel ve daimî ordunun, Türkiye Selçuklu devleti için büyük önemi haiz olduğu muhakkaktır. Ancak bu birliklerin sayısı, savaşlarda Sultân'ın muhafazası dışında hangi görevleri ifa ettikleri hakkında kesin kayıtların mevcut bulunmaması, bilhassa savaşlarda askerî güç olarak ne derece etkili olduklarına dair müşahhas örnekler vermemize imkân tanımamaktadır.

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma ve hediye gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Bunlar içerisinde en yaygın olanı harp esirleri arasından seçmedir. Ortaçağ tarihi incelendiğinde savaş sonunda ele geçirilen

---

140 Köymen, "Selçuklu Devri Araştırmaları", s. 330, 354, 367, 372.

141 *Rüsûmü'r-Resâ'il*'deki bir vesikada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ' askerleri "kadîm ve havâşîden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قدیم و حواشی)" şeklinde zikredilmiştir (s. 26). Her iki tabir için ayrıca bkz. Ann K. S. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 374, 376, 379.

esirlere farklı muameleler uygulandığı görülmektedir. Bunlar arasında kurtuluş akçesi (fidye-i necât) almak veya esir mübadelesi yapmak suretiyle serbest bırakmak, esir pazarlarına göndermek, köle olarak muhtelif yerlerde kullanmak ve öldürmek gibi yöntemler bulunmaktadır[142]. Ancak diğer İslâm devletlerine olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'ne de model teşkil eden İslâm harp hukukunun, cihad, ganimet paylaşımı ve sair hususlarda olduğu gibi harb esirlerine muamele konusunda da hukukî ve vicdanî bir sorumluluk yüklediği görülür[143]. Bu cümleden olmak üzere İslâm hukunda harp esirleri, savaşta ele geçirilen toprak ve sair mallarla beraber "ganimet" olarak değerlendirilmiş ve bunların beşte birinin devlet hazînesine bırakılması, geri kalan beşte dördünün ise muhariblere dağıtılmak

142 Tuğrul Beg, Hasankale Savaşı'nda (1048) Selçuklu kuvvetlerine esir düşen Gürcü Prensi Liparit'i huzuruna getirdiklerinde kendisi hakkında ne yapılmasını istediğini sormuş ve Liparit de "Eğer tacirsen beni sat, cellâtsan öldür, eğer padişahsan bedelime mukabil serbest bırak" demiştir. Buna karşılık Tuğrul Beg "Ben ne seni satın alacak tacir ne de senin cellâtın olmak isterim. Ben bir padişahım, istediğin yere gitmek için serbestsin" demek suretiyle onu serbest bırakmıştır. Bkz. Vardan, *Compilation of History*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, (Türkçe terc, "Cihan Tarihi", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, III, İÜEF, (1937), s. 175.

143 İskender b. Keykâvus, esirleri muhtaçlar zümresinde sayarak onlara merhamet edilmesi gerektiğini zikretmiştir (Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender, Kâbûsnâme, (Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1362, s. 118). İslâm âlimlerinin, muhasara edilen bir kalede çocuk, kadın veya Müslüman esirler varsa mancınık kullanılıp kullanılamayacağını bile tartışmış olması, bu konuda ne derece hassas davranıldığının göstergesidir. Ebû Hanîfe ve İmam Şafiî doğrudan evler ve siviller hedef alınmadıkça mancınık kullanılmasını caiz görmüş ve Hz. Peygamber'in Tâif Muhasarasını örnek göstermişlerdir. Ancak buna rağmen bazı İslâm âlimleri bu uygulamaya cevaz vermemişlerdir. Tartışılan bir diğer konu da mancınığın kullanımı sırasında meydana gelen kazalarda ölenlerin diyetleriyle ilgilidir (el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 112-120, 121-136; Ayrıntılı bilgi için bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslâm Hukukunda Savaş*, (Çev. İsmail Bayer), İstanbul 1996; Yunus Macit, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/4 (2005), s. 95-110; Abdulbaki Güneş, "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/3 (2005), s. 7-28)

suretiyle taksim edilmesi esası benimsenmiştir[144]. Esirlere muamele konusunda ise genel olarak kurtuluş akçesi (fidye-i necât) almak veya esir mübadelesi yapmak suretiyle serbest bırakmak, fidyesiz salıvermek, köle edinmek ve öldürmek yolları caiz görülmüş[145], ancak her bir husus belli şartlara bağlanmak suretiyle keyfî uygulamaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır[146].

Türkiye Selçuklularının da yaptıkları savaşlar neticesinde ele geçirdikleri esirlere muamele konusunda -bazı münferid hadiseler dışında- İslâm hukukuna uygun hareket ettiklerini söylemek mümkündür[147]. Bu cümleden olmak üzere daha kuruluş döneminde muhtelif

144 Geniş bilgi için bkz. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 249-261.

145 Bu husus mezheb imamları arasında tartışmalıdır: İmam Şafiî'ye göre Halife veya harbe görevlendirdiği komutan onlar hakkında serbesttir. Esirler küfürlerinde devam ederlerse, komutanlar onlar hakkında dört şeyden birini yaparlar: Ya öldürürler ya köle edinirler, ya mal veya esir mübâdelesiyle (fidye) serbest bırakırlar veya fidyesiz salıverirler. Müslüman olurlarsa öldürülmezler, diğer üç muameleden biri yapılır. İmam Mâlik'e göre komutan üç şeyden birini yapmakta serbesttir. Bunlar öldürme, köle edinme, esirlerle mübadele suretiyle fidyeleşmedir. Ona göre karşılıksız salınmaları diye bir şey olamaz. Ebû Hanîfe'ye göre ise iki şeyden biri yapılır. Öldürme veya köle edinme. Mal ile veya esirle mübadele (fidyeleşme) diye bir şey olamaz. Bkz. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 249-250.

146 Bu konuda Hz. Peygamber'in uygulamaları hakkında toplu bilgi için bkz. Abdullah Reşid, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, İstanbul 1992, s. 147-152, 418-425.

147 İbn Bîbî, bu hususta şunları söylemektedir: Onlar, topraklarıyla sınırdaş olan ve ülkelerinin yakınında bulunan kâfirlerin göğüslerini bayraklarına merkez yaptılar. Onları kan içen kılıçlarının etkisiyle kendilerine köle ettiler. Her yıl 100 bin köleyi (برده) hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâmın devletinin aydınlığına çektiler. Onları samimi olarak ulu ve yüce olan Mutlak Varlık'ın birliğine inandırarak onlara iman elbisesi giydirdiler. Rûm kâfirlerini mazlum memurlar gibi hizaya getirdiler. Kadınlarını, çocuklarını, yakınlarını ve taraftarlarını mücahitlerin saldınlarının sebep olduğu sıkıntıdan kurtardılar ve onlar "Evlendikleri kadınları esir almak, doğurdukları çocuklarını öldürmek, toplayıp biriktirdiklerini yağmalamak ve ektiklerini ateşe vermek" hareketlerinden uzak durdular. Hudut muhafızı olan yiğitler ve halkın seçkinleri, başarılarının ve zaferlerinin sesini, "Hudut boylarından geri çekilmedik. Savaş alanında yiğitlikler gösterdik. Sâm zamanından beri ganimeti paylaşıyoruz. Hâm zamanından beri zorluklarla mücadele ediyoruz" manasını uzak yakın her yere duyurdular." İbn Bîbî, s. 26-27.

savaşlar sırasında ele geçirilen esirlerden bir kısmı fidye veya antlaşma yoluyla serbest bırakılmış, bir kısmı köle olarak kullanılmış, bir kısmı esir pazarlarına gönderilmiş, bazıları ise öldürülmüştür[148]. Bu esirlerin ganimet taksimi gereği beşte birinin "beytü'l-mâl"a ya da hazîneye kaldığı düşünülecek olursa bunlardan bir kısmının veya küçük yaşta olanların seçilerek dergâha alınmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1176 yılı ve sonrasında sık sık zikri geçen hâssa ordusu ve gulâm kökenli devlet adamlarının, söz konusu tarihten önce dergâha alınmış olmaları ve belli eğitime tabi tutulduktan sonra devlet kademelerine yerleştirilmiş olmaları gerekir.

1176 sonrası dönemde harp esirleriyle ilgili kayıtların arttığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde Türkiye Selçuklu ordusunun seferleri ve Uc begleri, Türkmenler tarafından yapılan baskınlar sonucunda Bizans, İznik ve Trabzon Rumları, Kilikya Ermenileri, Haçlılarla beraber gelen Franklar, Almanlar, Gürcüler, Suğdaklılar, Kıpçaklar, Ruslar, Hârezmliler, Eyyûbîler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Müslüman şehir ve bölge halkı ve Babaîler gibi "âsi" Türkmenlerden hayli esir alındığına dair kayıtlar mevcuttur. İbn Bîbî, eserinin hemen başlarında II. Kılıç Arslan'ın oğullarının komşu ülkelere yaptığı gazalardan bahsederken "Her yıl 100 bin 'berde' (بردہ) yi hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâm devletinin aydınlığına çektiler"[149] demektedir ki, müellifin kullandığı "berde" ifadesi, gulâm ve câriye (kenîz) anlamına gelmektedir[150].

Bunun dışında I. İzzü'd-dîn Keykâvus döneminde Antalya'nın ikinci defa fethi (1216)[151] sırasında şehre giren Selçuklu askerleri, "kâfirlerin çoluk çocuklarını ganimet olarak alıp kendilerine berde

148 Mateos, s. 108, 112, 115, 119, 121, 155-156 ve muhtelif yerler; Mihail, s. 65, 160, 246, 369; Komnena, s. 514-515; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*, (Türkçe terc, s. 183).

149 İbn Bîbî, s. 26-27.

150 *Ferheng-i Fârisî-i Amîd*, I, s. 336.

151 Ebul-Ferec, II, s. 497; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, III, (Tahkîk: Cemâlü'd-dîn eş-Şeyyâl), Kahire 1972; s. 233; ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer*, (ed-Durerü'l-Matlûb fî Ahbâri Mülûki Benî Eyyûb), VII, (Tahkîk. Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Aşûr) Kahire, 1391 (1972), s. 182.

(gulâm ve kenîz/câriye) yapmışlardır"[152]. Trabzon İmparatoru Kyr Aleksios (I. Aleksios), adamlarıyla beraber esir edilmiş, sonra serbest bırakılmıştır[153]. Kilikya Ermenileri üzerine düzenlenen seferlerde elde edilen ganimet arasında esirlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu seferde Çinçin Kalesinin zabtedilmesi sırasında o kadar fazla esir alınmıştır ki, güzel yüzlü bir Ermeni erkek veya kadın kölenin fiyatı, siyah 50 dirhem'e kadar düşmüştür[154].

Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde Suğdak Seferi sırasında Türkiye Selçuklu ordusunun karşısına çıkan Kıpçakların "çoğu öldürülmüş veya esir alınmış, bütün kadınları ve çocukları toplandıktan sonra evleri ateşe verilmiştir[155]. Aynı sefer sırasında Suğdaklılardan da birçok esir alınmıştır ki, bunlar arasında da kadın ve çocukların olması muhtemeldir[156]. Gürcüler üzerine yapılan sefer sırasında da birçok kale fethedilmiş, arasında çocukların da bulunduğu "sayıya, ölçüye ve tartıya sığmayacak mal ve esir" ele geçirilmiştir[157]. Eyyûbîler[158], Hârezmliler[159] ve Türkmenlerle meydana gelen muharebeler sonrasında esir alınanlar arasında da çocukların olduğu görülmektedir[160].

Bu esirlerin, -diğer ganimetle birlikte- beşte bir hazîne hissesinin (hums-i hâss, ahmâs-ı hâss)[161] ayrılmasından sonra muharibler

152 İbn Bîbî, s. 145.

153 İbn Bîbî, s. 149-150; George Finlay, *History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, Edinburg 1851, s. 380.

154 İbn Bîbî, s. 167, 168, 169.

155 İbn Bîbî, s. 319.

156 İbn Bîbî, s. 328.

157 İbn Bîbî, s. 420-421, 423.

158 İbn Bîbî, s. 441.

159 İbn Bîbî, s. 399, 413.

160 Babaî taifesinin mağlup edilmesinden sonra kadınları, çocukları, mal ve eşyalarının beşte bir hazîne hissesi (hums-i hâss) ayrıldıktan sonra muharibler arasında taksim edilmiştir (İbn Bîbî, s. 504). Cimri İsyanı sırasında da Selçuklu-Moğol birliklerinin Ermenek Türkmenlerinden birçok esir aldığı bilinmektedir (İbn Bîbî, s. 703).

161 İbn Bîbî, eserinin bir yerinde Türkiye Selçuklularının "Sâm zamanından beri ganimeti paylaştıklarını" ifade etse de (İbn Bîbî, s. 27), ganimetin beşte bir

arasında taksim edildiği şüphesizdir. Bu taksimden sonra ise bir kısmının köle pazarlarına gönderildiği[162], bazılarının serbest bırakılıp[163] bazılarının öldürüldüğü[164] bilinmekle beraber özellikle küçük yaşta olan veya belli özellikleriyle temayüz etmiş bulunanların seçilerek dergâha alındıkları ve gulâm sistemine uygun olarak yetiştirildikten sonra muhtelif devlet kademelerinde ve orduda istihdam edildikleri şüphesizdir. İbn Bîbî'nin II. Kılıç Arslan'ın oğullarının komşu ülkelerle yaptığı gazalardan bahsederken zikrettiği "Her yıl 100 bin 'berde'yi hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak İslâm devletinin aydınlığına çektiler. Onları samimi olarak ulu ve yüce olan Mutlak Varlık'ın birliğine inandırarak onlara iman elbisesi giydirdiler"[165] ifadesi de bu duruma işaret ediyor olmalıdır[166].

---

hissesinin (hums-ı hâss, ahmâs-ı hâss) hazîneye ayrıldığına dair sadece iki kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan ilki I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Antalya'yı fethinden (İbn Bîbî, s. 99), diğeri ise Babaî taifesinin mağlub edilmesinden sonradır (İbn Bîbî, s. 504). Bununla beraber kaynaklara yansımamış olsa da söz konusu usulün bütün harplerde uygulandığı tahmin edilebilir.

162 Mateos, s. 155-156; Mihail, s. 369; Komnena, s. 514-515; İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*, (Türkçe terc, s. 183).

163 Serbest bırakılan esirlerin bazılarından fidye-i necat alınmış bazıları ise karşılıksız olarak serbest bırakılmıştır. İbn Bîbî, s. 171, 446, 593, 613, 656, 699; *Anonim Selçuknâme*, s. 47, (Türkçe terc, s. 30).

164 Mesela Antalya'nın fethinden sonra, kuşatma sırasında Sultân'a küfreden Franklar öldürülmüştür (İbn Bîbî, s. 98) İbnü'l-Esîr, teslim olan Rumlarla anlaşma yapıldığını, savaşa devam eden Frankların ise öldürüldüğünü zikretmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, XII, s. 210). Yine Çinçin Kalesi'nin fethi sırasında esir edilen Franklar (İbn Bîbî, s. 339), Sinop'un fethi sırasında Kry Aleksios'la beraber esir edilen Rûm emîrleri (*Anonim Selçuknâme*, s. 44, Türkçe terc, s. 28-29) ve ittifak halinde Alâü'd-dîn Keykubâd'a karşı hareket eden Eyyûbî Meliklerinin yenilmesi üzerine esir alınan bazı emîrler (*Anonim Selçuknâme*, s. 47, Türkçe terc, s. 30) öldürülmüştür.

165 İbn Bîbî, s. 26-27.

166 Daha önce de belirttiğimiz üzere "berde" (بردہ) ifadesi, gulâm ve câriye (kenîz) anlamına gelmektedir. Bu kaydı, Türkiye Selçuklularının, gaza faaliyetleri sonucunda ele geçirdikleri esirlerden gulâm ve câriye edindikleri şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Gulâm tedarikinde başvurulan diğer bir yöntem de "satın alma"-dır[167]. Nitekim Aksarayî, "dirhemle satın alınan gulâmân"dan bahsetmiş ve bunların ordunun önemli unsurlarından biri olduğunu açıkça vurgulamıştır.[168] Ancak müellifin ifadeyi genel anlamda kullanmış olması, müşahhas bir örnek zikretmemize imkân vermemektedir.

İbn Bîbî'de ise bu hususa işaret eden herhangi bir kaydın olmaması dikkat çekicidir[169]. Müellif, eserinin bir yerinde "şimdiye kadar Rûm ülkelerindeki beglerin çoğunun, Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın köleleri veya çocukları olduğu" ifadesini kullanmıştır[170]. Bunun dışında bir yerde de yine aynı emîrleri kastederek "...pehlivan soylu ve gazi tabiatlı gulâmlarını her zaman Âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazanmaları ve sevap işlemeleri için gaza'ya gönderen, ... gulâmlarını dârü'l-harbden, konuşandan, konuşmayandan, maldan, eşyadan, gulâm ve câriye (kenîz) den getirdiklerinin hepsini eğer bir dinar da olsa misafirlerine ikram eden..."[171] ifadelerini kullanmıştır ki, burada da söz konusu olan uc bölgesindeki gaza faaliyetleridir. Gerçi Yazıcıoğlu bu pasajı -sadece Hüsâmü'd-dîn Çoban'ı kasdederek- "... Kayı ve Bayat boyundan kuvvetlü yiğitler devşirib, Kıbcak kullar

167 Selçuklu sultanları tarafından örnek alındığı bilinen (İbn Bîbî, s. 44, 228) Emîr Şemsü'l-Mealî Kâbûs b. Veşmgir (İskender b. Keykâvus), eserinin bir faslını "köle satın almak ve şartları"na ayırmıştır. Müellif köle satın alma işinin filozofluk bilgisi gerektiren önemli bir iş olduğunu, iyi köle almanın "anlama kabiliyetiyle kölenin görünür ve görünmez kusurlarını ortaya çıkarmak, görünür belirtilere göre iç ve dış hastalıklarını anlamak ve cinslerini tanıyarak olumlu ve olumsuz özelliklerini bilmek gibi üç şarta bağlı olduğunu zikretmiş ve kölelerin özellikleri, köle satın alınırken dikkat edilmesi gereken hususları uzun uzun anlatmıştır (İskender b. Keykâvus, *Kâbûsnâme*, 23. fasıl). Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 181-182.

168 Aksarayî, s. 5, 325.

169 İbn Bîbî'de, seferler sonrasında ele geçirilen esirlerin satıldığına dair bazı kayıtlar mevcutsa (İbn Bîbî, s. 168) da saraya gulâm temininin bu yolla yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

170 İbn Bîbî, s. 138.

171 İbn Bîbî, s. 304-305.

alub savaş ve harb ta'lîm etdirürdi..."[172] şeklinde kaydetmiş ve bu suretle Emîr Çoban'ın satın alma yoluyla da gulâm tedarik ettiğini belirtmişse de bu ifadelerin İbn Bîbî'de yer almaması, Yazıcıoğlu tarafından ilave edildiğini göstermektedir.

Esasen Orta Doğu'da hüküm süren birçok İslâm devletinin, gulâm/memlûk ihtiyacını satın almak suretiyle gerçekleştirdiği, buna bağlı olarak da köle ticaretinin Önasya'da oldukça yaygın olduğu malumdur. Dolayısıyla Türkiye Selçuklularının da gulâm temininde bu yola başvurmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Orta Asya ve Orta Asya'nın kuzeyinden gelen köle ticaretinin kafile yolları Ortaçağda bilinen en önemli ticaret yollarıydı. Maverâü'n-nehir bölgesindeki her türlü etnik grup köle ticaretinin ana kaynağını teşkil ediyordu. Bu bölgede, köle ticareti en önemli meslek haline geldi. Memlûk adayı olarak toplanan köleler, köle ticareti için ara merkez olan şehirlerde köle tüccarlarına satılıyorlardı. Devlet adına köle satın alacak görevliler ve tüccarlar bu ara merkezlerden köle temin ediyorlardı. Buralarda toplanan köleler alıcıların dikkat ettiği bazı hususlarda özel bir eğitime tabi tutuluyorlardı.

Sivas, Semerkant ve Horâsân böyle merkezlerdendi. Sivas'ta toplanan köleler, İslâm terbiyesine göre büyütülüp yetiştirilerek, İslâm âleminin bütün bölgelerine gönderiliyorlardı. Semerkant şehri de bu şekilde köle ticaretiyle meşhur olmuştu. Bu şehirlerin sakinleri köle yetiştiriciliğini bir meslek edinerek geçimlerini bu şekilde sağlar hale gelmişlerdi. Horâsân da köle ticaretinin resmen yapıldığı bir merkez idi. Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasındaki Bâbü'l-Ebvâb, Azerbaycan ve Kuzey ülkelerinden gelen köle tüccarlarının ana merkeziydi.

Toplanan köleler, ilk önce büyük şehirlerde yapılan köle pazarlarına getiriliyordu. Bu çarşıların en meşhuru Fustat'taki "Dârü'l-Bereke" ve Bereketü'l-Rakîk" ve Bağdat'taki "Dârü'l-Rakîk" pazarlarıydı. Şâm'da da bir köle çarşısı vardı. Samarra'daki köle çarşısı kare şeklinde

172 Yazıcıoğlu Âlî, *Tevârîh-i Âl-i Selçûk, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî*, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902, s. 320-321.

inşa edilmiş olup köleler için yapılan odaları ve hücreleriyle ün kazanmıştı. Anadolu'da ise milletlerarası bir fuar niteliği taşıyan "Yabanlu Pazarı", köle satışlarının da yapıldığı meşhur bir yerdi. Türkmenler tarafından savaş ve akınlarda elde edilen kadın ve erkek esirler, Suriye, Mısır, İran ve Irak'tan gelen alıcı ve köle tüccarlarına Sivas'ta ve Yabanlu Pazarı'nda satılıyordu. Burada satılan köleler arasında Karadeniz'in kuzeydoğusu ve doğusundan getirilenler de mevcuttu[173].

"Gulâmân-ı dergâh"dan bir kısmının da hediye edilmek suretiyle saraya girdikleri görülmektedir. Bu dönemde hükümdara hediye takdimi âdetinin belli esaslara bağlı olup bazı hediyelerin sadece iyi niyet göstergesi, bazılarının ise türlü diplomatik anlamlar taşıdığı malumdur. Bunun yanında hediye edilen eşyaların hem hükümdarın haşmet ve azametine hem de hediye edenin mevkiine uygun olması gerekiyordu. Bu bakımdan hükümdara takdim edilen hediyeler arasında mücevherler, elbiseler, atlar, silâhlar ve sair eşyaların yanında gulâmların da bulunması dikkat çekicidir[174]. Buradan hareketle hükümdara takdim edilen gulâmların, hükümdarın haşmet ve azametine uygun, iyi eğitim almış veya herhangi bir özelliğiyle temayüz etmiş olanlar arasından seçilmiş özel gulâmlar olduğu söylenebilir[175].

İbn Bîbî, Sultân'a hediye edilen gulâmları bazen doğrudan bazen de muhtelif özelliklerine işaret ederek kaydetmiştir. Sözgelimi kardeşi II. Süleymânşâh'la yaşadığı taht mücadelesi sonunda ülkeden ayrılmak zorunda kalan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev İstanbul'da bulunduğu sırada kendisine "gümüş tenli Kıpçak gulâmlar" hediye

173 Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", s. 327. Önasya'daki köle ticareti için ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, TDAV Yay, İstanbul 1985, s. 9-17.

174 Hükümdarlara sadece gulâm değil câriye de hediye edilmekteydi. Ermeni Kralı Leon, İzzü'd-dîn Keykâvus'a "güzel yüzlü soylu Frank kadın kölelerden" hediye etmişti (İbn Bîbî, s. 169, 219). Bazı İslâm hükümdarları da özellikle gayr-ı Müslimlerle yaptıkları savaşlar sonunda ele geçirdikleri esirleri Halifeye'ye gönderirlerdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, (Tahkîk: Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963, s. 98-99.

175 Xylyfly/Huluflu, *a.g.e.*, s. 21.

edilmiştir[176]. I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un tahta oturmasından hemen sonra verilen hediyeler arasında "ay yüzlü erkek gulâmlar" bulunmaktadır[177]. Ankara halkı da İzzü'd-dîn Kaykavus'a "selvi boylu, gümüş tenli, ay yüzlü ve parlak yanaklı gulâmlar" hediye etmiştir[178].

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın tahta oturmasından sonra diğer Konya emîrleri ve serverleriyle beraber Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın makam, mevki, güç ve kuvvetlerine göre Sultân'a takdim ettikleri hediyeler arasında "ay yüzlü gulâmlar" bulunmaktadır[179]. Âmid ve Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mes'ûd da itaatini bildirip af dilemek üzere Alâü'd-dîn Keykubâd'a gönderdiği elçi aracılığıyla sair hediyeler yanında "Çinli gulâmlar" takdim etmiştir[180].

Aynı şekilde Sultân'a itaatini bildiren Melik Rüknü'd-dîn Cihânşâh'ın da çok sayıda hediyeyle birlikte "Kıpçaklı, Hıtaylı ve Keşmirli erkek ve kadın köleler" gönderdiği görülmektedir[181]. Uc begleri ve Türkmenler tarafından yapılan gaza faaliyetleri neticesinde esir alınanlardan da Sultân'a hediye olarak gönderilenlerin olduğu anlaşılmaktadır[182].

---

176 İbn Bîbî, s. 56-57, 130. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e Melik Mugîsü'd-dîn ve Melik Sâlih tarafından da gulâm hediye edildiği görülmektedir. Bkz. İbn Bîbî, s. 42, 48.

177 İbn Bîbî, s. 113. (Bu gulâmlar, vuşâkhâneye teslim edilmiştir)

178 İbn Bîbî, s. 139.

179 İbn Bîbî, s. 219-220.

180 İbn Bîbî, s. 291.

181 İbn Bîbî, s. 360.

182 I. İzzü'd-dîn Keykâvus, Sivas'ta Sinop seferi için hazırlık yaparken, kuzeydeki uc begleri bir baskın hareketi sonucunda Trabzon İmparatoru Kyr Aleksios'u ele geçirmişlerdi (İbn Bîbî, s. 148-149). İbn Bîbî, Melikü'l-Ümerâ Hüsamü'd-dîn Çoban ve Seyfü'd-dîn Kızıl hakkında verdiği bilgide de yukarıda da işaret edildiği üzere "...pehlivan soylu ve gazi tabiatlı kölelerini her zaman âlemlerin Rabbi'nin rızasını kazanmaları ve sevap işlemeleri için gaza'ya gönderen, ... kölelerinin savaş alanından, konuşandan, konuşmayandan, maldan, eşyadan, köleden, câriyeden getirdiklerinin hepsini eğer bir dinar da olsa misafirlerine ikram eden..." (İbn Bîbî, s. 304-305) ifadelerini kullanmıştır ki bu kayıtlar, Türkmenlerin uc bölgesinde gaza faaliyetlerinde bulunup ele geçirdikleri ganimetler arasında kölelerin de bulunduğunu göstermektedir.

Türkiye Selçuklu sultanlarının da muhtelif hükümdarlara[183] ve devlet adamlarına[184] gulâm hediye ettikleri anlaşılmaktadır ki, bu hususa dair en önemli örnekler Halifeye gönderilen Rûm gulâmlardır[185].

Gulâm tedarikinin, Sultân'dan Sultân'a[186], emîrden emîre[187] hatta mağlup edilen düşman ordularında yer alan askerlerin bir kısmının saf değiştirmesi veya esir alınması[188] suretiyle de gerçekleştiği

183 Alâü'd-dîn Keykubâd, dostluk ve akrabalık tesisi için girişimde bulunduğu Melik Adil'in oğullarına (Şâm Melikleri) Emîr Şemsü'd-dîn Altunaba'yı göndermiş ve o da meliklere muhtelif hediyeler yanında gulâm ve câriyeler takdim etmişti. İbn Bîbî, s. 295.

184 İbn Bîbî, s. 370.

185 Sinop'un fethini bildirmek üzere Bağdat'a gönderilen Şeyh Mecdü'd-dîn İshak'ın Abbâsî Halifesi en-Nâsır Lidînillâh'a götürdüğü hediyeler arasında gulâmlar da bulunmaktaydı (İbn Bîbî, s. 155). Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde de Hilafet makamından gelen iki ayrı elçiye, Ömer b. Muhammed el-Sühreverdî ve Muhyid-dîn İbnü'l-Cevzî'ye Rûmî gulâm hediye edilmiştir İbn Bîbî, s. 261.

186 İbn Bîbî, s. 345.

187 Türkiye Selçukluları döneminde de efendisi ölen veya dergâhtan uzaklaştırılan emîrlerin gulâmlarının, saraya alındığı veya diğer emîrler arasında taksim edildiğine dair örnekler mevcuttur. Bu konuda en çarpıcı örnek muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiye hareketi sonrasında yaşanmıştır. Ancak bu tür durumlarda bilhassa zaâd edilmek üzereyken efendisi vefat eden gulâmların, yeni efendilerine itaatte zorlandıkları, hatta reddettikleri de vâkiydi. Bu durumda bu tür davranış sergileyen gulâmların cezalandırılması, hatta hapse atılması sözkonu olurdu. Bkz. Ayalon, "Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi, s. 239-240; Gökhan, a.g.m, s. 150.

188 İkinci Haçlı Seferi sırasında (1148), 3000 kadar Frank askeri Türkiye Selçuklu ordusuna geçmiştir (Odo of Deuil, s. 141). Ancak bunların akıbeti veya Türkiye Selçuklu ordusunda ücretli asker mi yoksa gulâm statüsüyle mi istihdam edildikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır (Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât", s. 29). Celâlü'd-dîn Hârezmşah'ın Yassıçemen'de mağlup edilmesinden sonra da Hârezm askerleri Türkiye Selçuklu hizmetine girmiştir (İbn Bîbî, 429-432). Bunlara ıktâ'lar tevcih edildiği bilinmekle beraber, daha sonraki kayıtlarda mefâride askeri içerisinde Hârezmlilerin de zikredilmiş olması (İbn Bîbî, s. 584), bunlardan bir kısmının da hâssa ordusuna alınmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Diyarbakır Eyyûbî meliki Salih'in sarayında mevcut olduğunu bildiğimiz "gulâmhâne" ve içerisindeki gulâmların (İbn Bîbî, s. 45) da bölgenin hâkimiyet altına alınmasıyla Türkiye Selçuklularına geçmiş olduğu şüphesizdir.

anlaşılmaktadır. Vryonis, bunların dışında "rehine alma" yöntemine de müracaat edildiğini belirtmiş ve buna delil olarak da Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde yapılan Suğdak Seferi sırasında Suğdak ileri gelenlerinin oğullarının rehine alınmasını göstermiştir[189]. Ancak tâbi hükümdarların, tâbiiyyet şart ve mükellefiyetlerinden biri olarak metbu hükümdarın sarayına rehine statüsüyle gönderdikleri oğul veya kardeşlerinin "gulâmân-ı dergâh"tan bir cüz olmadığı meydandadır. Nitekim Vryonis'in mehaz olarak gösterdiği kayıt da Selçuklu kuvvetlerine karşı duramayacaklarını anlayan Suğdaklıların, aman dileyip itaatlerini arz ettiklerini ve bu cümleden olmak üzere her yıl istenen miktarda haraç ve bac ödemek, tayin edilecek idarecilere bağlı kalmak, kendi öz çocuklarını rehin olarak padişahın dergâhına göndermek ve istendiği takdirde yardımcı kuvvet göndermek gibi klasik tabiiyet şartlarını kabul ettiklerini belirten bir sevgendnâme mahiyetindedir[190]. Esasen itaat altına alınan emîr veya hükümdarın kardeş veya oğullarının metbu hükümdarın sarayında rehine statüsüyle ikamete memur edilmesi, sarayda daimî suretde yakın akrabası bulunan söz konusu emîr veya hükümdarların muhalefet veya isyan teşebbüslerini önlemek amacıyla alınmış bir tedbir hükmündedir. Üstelik sarayda belli bir sayıya ulaşan bu rehinelerin, birer yıl müddetle sarayda bulundukları, bir yıl sonunda tâbi emîr veya hükümdarlar tarafından gönderilen yeni rehinelerle mübadele edildikleri anlaşılmaktadır ki, bütün bunlar söz konusu rehineler grubunun askerî değil siyasî bir mahiyeti haiz olduklarını göstermektedir.[191]

189 Vryonis, a.g.m, s. 96.

190 Kaydın tamamı şu şekildedir: "Her yıl buyurduğunuz miktarda haraç ödeyelim. Bize yükleyeceğiniz bac'ı verelim, bu diyarda alınan veya kaybolan tüccar mallarını araştırıp bulalım ve onları sahiplerine iade edelim. Askerlerin emîrlerinden, huzurun büyüklerinden bu ülkenin emîrliğine veya zeamete tayin edeceğiniz kimseye can u gönülden hizmet edelim. Kendi öz çocuklarımızı rehin olarak padişahın dergâhına gönderelim. Bizden görev istendiği zaman savaşçı yiğitlerle saltanat hizmetine katılalım. Bu sözlerin aksine davranırsak, kanımız, malımız, çoluk çocuklarımız size helal olur." İbn Bîbî, s. 328.

191 Nizâmü'l-mülk, sarayda rehine bulundurulmasıyla ilgili şunları söylemektedir: "Arap, Kürt, Deylemli, Rûm emîrlerine ve itaat altına girmeleri hususunda

Görüldüğü üzere Türkiye Selçuklularında gulâm tedarikinde klasik metotlar uygulanmıştır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki, özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne"de yetiştirilen bir gulâmla, esîr, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerde görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alındığına dair kayıtlar bulunmaktadır[192]. Bazı gulâm kökenli devlet adamlarının, yanında yetiştikleri kişilerin adıyla anılmalarının da bu durumdan ileri geldiği söylenebilir.

Gulâmların Etnik Kökenleri

Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki "gulâmân-ı dergâh"ın çok farklı etnik kökenlere mensup olmaları da dikkat çekici bir hususdur. Nitekim İbn Bîbî'nin kayıtlarından Türkiye Selçuklu sarayında Rûm, Ermeni, Gürcü, Rus, Frank, Deylemli, Kazvinli, Kürt, Tacik, Hıtay, Keşmirli, Kıpçak, Türk hatta Çinli gulâmların mevcut olduğu anlaşılmaktadır ki, bu kadar farklı unsurdan oluşan bir gulâm ordusuna başka bir devlette tesadüf etmek oldukça zordur.

Şüphesiz bu durumun en önemli sebebi, devletin kurulduğu ve hâkimiyet tesis ettiği coğrafya ve çevresinin, oldukça zengin bir etnik yapıya sahip oluşudur. Nitekim Türkiye Selçuklularının hâkimiyet tesis ettiği Anadolu, Suriye ve Kafkasya'da yaşayan toplumların çok

---

yeni anlaşma yapanlara, herkesin bir oğlunu veya kardeşini dergâhta ikamet ettirmeleri söylenmelidir. Öyle ki, (bunlar), 1.000 olmazlarsa, hiçbir zaman 500 kişiden az olmasınlar. Bir yıl geçince, onların yerine (başkasını) göndersinler ve bunlar geri gitsinler. Yerine gönderilen, oraya (dergâha) varmadıkça, onlar (eski rehineler) geri gitmesinler ki, hiç kimse padişaha isyan edemesin." Nizâmü'l-mülk, 138, (Türkçe terc, s. 131).

192 Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra onlardan geriye kalan gulâmların küçük yaşta olanları gulâmhâne ve taşthâneye alınmış, gulâmân-ı bozorg (غلامان بزرگ) yani büyük gulâmlar ise rızıklarını aramak üzere serbest bırakılmıştı. Bkz. İbn Bîbî, s. 273-274.

farklı etnik kökenlere sahip olmaları, bu ülkelerin fethi sırasında ele geçirilen ve gulâm olarak dergâha alınan harp esirlerine de yansımış, çok farklı etnik kökenlerden gelen bir "gulâmân-ı dergâh"ın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Esir pazarlarından alınan ve hediye edilmek suretiyle saraya giren gulâmlar da etnik çeşitliliğin artmasında etkili olmuşlardır.

Ordunun bu derece muhtelit bir yapıya sahip olmasının, ordu nizâmı ve amaç birliğinin sağlanması hususlarında menfi bir rol oynayacağı düşünülebilir. Nitekim Fahr-i Müdebbir, muhtelit orduların büyük fayda vermeyeceği, az ama mütecanis bir ordunun daha başarılı olacağını zikretmiştir[193]. Buna karşılık bazı müellifler de "bütün ordunun bir soydan olmasının tembelliğe ve buna bağlı olarak tehlikelere sebep olacağını" ileri sürmüşler ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için her soydan askerlerin bulunduğu muhtelit bir ordu kurulmasının gerekliliğini vurgulamışlardır[194].

Esasen her iki görüşü haklı çıkaran örnekler vermek mümkündür. Ancak Türkiye Selçukluları ve sair Müslüman Türk devletlerinde mevcut bulunan gulâm ordusunun, oradan buradan toplanmış muhtelit unsurlardan müteşekkil, ortak ruh ve hareket kabiliyetinden yoksun bir ordu olmadığı, belli bir eğitim sürecinden geçmiş, bu zaman zarfında sadece harp sanatında değil içerisinde bulunduğu devlet ve toplum hayatının temel esasları konusunda da yetiştirilmiş ve gerek Sultân'a gerekse devlete bağlılıklarını türlü vesilelerle ispatlamış gulâmlardan oluşan bir ordu olduğu unutulmamalıdır.

Gulâm kökenli devlet adamlarının gerek orduda gerekse devlet teşkilâtındaki vazifeleri yanında Türkiye Selçuklu kültür ve medeniyet tarihine katkılarını da unutmamak gerekir. Bunlardan bir kısmının ilim ve tasavvuf ehliyle yakın ilişkiler kurdukları bilindiği gibi Anadolu'nun birçok yerinde yaptırdıkları cami, medrese, han, kervansaray, çeşme ve vakıflarla da kendilerinden söz ettirmişlerdir.

193 Fahr-i Müdebbir, s. 378-385.

194 Nizâmü'l-mülk, s. 136-137, (Türkçe terc, s. 129-130).

Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler

Gerek saray ve hükümet teşkilâtında gerekse orduda önemli bir mevkie sahip olan gulâmların tedariki konusunda harp esirleri arasından seçme, satın alma, hediye ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal etme gibi klasik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak özellikle küçük yaşta dergâha alınan ve "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"da yetiştirilen bir gulâmla, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmlar arasında farklılık olduğu şüphesizdir. Nitekim herhangi bir şekilde saraya veya herhangi bir kişiye intikal eden yaşı ilerlemiş gulâmların genellikle önemsiz işlerle görevlendirildikleri, hatta bazen serbest bırakıldıkları, buna karşılık küçük yaşta olanların "gulâmhâne"lere alınarak efendileri veya "babayân" adı verilen kişiler tarafından eğitildiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır.

Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların çekirdekten yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimetleri olan efendilerine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olmalarıdır. Bu bakımdan sadece Türkiye Selçuklularında değil gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verildiği şüphesizdir.

Büyük Selçuklularda "kara gulâm" adı verilen "acemi gulâmlar"ın[195], sahipleri tarafından yetiştirildikleri ve buna bağlı olarak "saray"ın en büyük gulâm yetiştirme merkezi, bir mektep olduğu anlaşılmaktadır. Bu gulâmları yetiştirmek üzere hususî "öğretmen"ler tayin edildiği bilinmekle beraber[196], eğitimin ne şekilde verildiği, plan ve programları, müfredatları gibi konularda fazla bilgimiz yoktur. Nizâmü'l-mülk, eserinin bir yerinde "gulâmların satın alındıkları günden ihtiyarlamış ve yükselmiş oldukları zamana kadar

195 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamanı)*, TTK Yay, Ankara 2001, s. 241.

196 Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 70; er-Râvendî, s. 156, (Türkçe terc, II, s. 242). el-Mâverdî'nin, *Nasîhatü'l-Mülûk*'unda da saray hizmetçileri ve gulâmlar için özel öğretmenler tayin edilmesi gerektiği zikredilmiştir (s. 237).

yetiştirilmeleri ve derecelenmelerinin eski zamanlarda takdire şayan bir düzen içinde olduğunu, fakat şimdilerde bu sistemin temelinden yıkıldığını" söylemekte ve ardından Sâmânîler zamanında uygulanan gulâm eğitimini şu şekilde nakletmektedir:

"Satın alınan gulâm, 'bir yıl' yaya olarak alayda (rikâb), zendenecî kaftan ve hafif bir çizme ile hizmet ederdi. Bu gulâmın bu bir yıl içinde gizli veya açık ata binmesine emir (izin) yoktu. Bindiği öğrenilirse kendisini iyice cezalandırırlardı. Gulâm bir yıl çizme ile hizmet edince, 'visâkbaşı' 'hâcib'e söyler, 'hâcib' de padişaha bildirirdi. O zaman, ona ham deri kaplı eyerciği, sade deri yuları olan küçük bir Türk atı verirlerdi. Bir yıl at ve kamçı ile hizmet edince 'ikinci yıl' ona beline bağladığı bir kılıç (karaçur) verirlerdi. 'Üçüncü yıl' ise atlanma vaktinde bağladığı yay kabı (kırbân) ve okluk (kîş) verirlerdi. 'Dördüncü yıl' daha iyi bir eyer, yıldızlı (kevkeb) bir gem, bir kaftan, üstüne bir halka asmış olduğu bir çomak; 'beşinci yıl', bir 'sâkî' ve beline bir kadeh asmış olan bir 'abdâr' olurdu. 'Altıncı yıl' 'câmedârlık' yapardı. 'Yedinci yıl', ona tek tepeli ve 14 kazıklı bir çadırcık verilirdi. Üç yeni satın alınmış gulâmcığı, onun kıtası (hayl) yaparlardı. Kendisine de 'visâkbaşı' lakabı verirlerdi. Gümüş iplik çekilmiş siyah külahçık ile gence kaftanı giydirirlerdi. Mevkiini, haşmetini, (atlı) maiyyetini (hayl), rütbesini arttırırlardı ki, nihayet 'haylbaşı' olurdu. Böylece liyâkatleri, hünerleri, şecaatleri bütün herkese malum olurdu. Elinden büyük işler gelirdi. İnsan tutucu ve hüdâvendigâr sevici idi. O vakit, 30-40 yaşına varmadıkça, kendisine 'emîrlik' ve 'valilik' rütbesi vermezler ve hiçbir işe tayin etmezlerdi."[197]

Aynı müellif eserinin başka bir yerinde de devlete küskün Türkmenleri tekrar devlete bağlamak amacıyla sunduğu teklifte Türkmen çocuklarından alınan 1000 kişinin, saray gulâmları tarzında yetiştirilmesi, silâh ve hizmet terbiyesi almaları" gerektiğini ifade etmiştir[198]

197 Nizâmü'l-mülk, s. 140-141, (Türkçe terc, s. 133-134).

198 Nizâmü'l-mülk, s. 139, (Türkçe terc, s. 132). Bu kaydı değerlendiren M. Altay Köymen, "gulâm sıfatıyla daima Sultân'ın katında bulunacak olan Türkmen çocuklarının, bilhassa at üzerinde silah kullanmayı, bir de Sultân'a hizmet adabını öğreneceklerini ve Türkmen çocuklarına hususî yetiştirme sistemi

ki, bu durumda gulâm eğitimi konusunda yukarıda sayılan hususlara Sultân'a "hizmet adabının öğretilmesi" de ilave edilmelidir.

Nizâmü'l-mülk'ün, özellikle yukarıda zikrettiğimiz ilk kaydında "eski düzenin yıkıldığını" belirttikten sonra Sâmânîler devrine ait uygulamayı nakletmiş olması -vaktiyle M. Altay Köymen'in de dikkat çektiği gibi[199]- söz konusu uygulamanın Büyük Selçuklularda mevcut olmadığını, sadece bir model olarak gösterildiğini ortaya koymaktadır[200]. Bununla beraber Nizâmü'l-mülk'ün sunduğu model kadar düzenli olmasa da Büyük Selçuklu gulâmlarının da silâh kullanma, harp ve hükümdara hizmet adabı gibi konularda eğitim aldıkları şüphesizdir. Nitekim Büyük Selçuklu gulâmlarının 18 ila 20 yıl süren bir eğitim sonra önemli mevkilere gelebildikleri ve devlete sadakat ve liyâkatle hizmet ettikleri görülmektedir ki, bu durum aldıkları eğitim sayesinde olmalıdır[201].

Türkiye Selçuklularında da küçük yaştaki gulâmların[202] sahipleri tarafından yetiştirildiği şüphesizdir. Bununla beraber "gulâmhâne" adı verilen "gulâm mektepleri" veya "askerî kışlalar"ın da mevcut olduğu ve gulâmların bu "mektep"lerde "babayân (بابایان)" adı verilen kişiler tarafından yetiştirildikleri anlaşılmaktadır. Bunun

---

tatbik edilemeyeceğinden, bu eğitimin bütün saray gulâmları için de uygulandığını söylemektedir." Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 241-242.

199 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 241.

200 Hâlbuki birçok araştırmacı, bu hususu gözden kaçırarak Büyük Selçuklulardaki gulâm eğitimini de doğrudan doğruya bu bilgilerle izah etmişlerdir.

201 Köymen, bu hususa dair Tuğrul Bey'in hâciblerini örnek vermektedir. Ona göre söz konusu hâcibler, Tuğrul Bey'in saltanatının sonlarına doğru, yani 1058-60 yıllarında devlet ve ordu hayatında rol oynamaya başlamışlardır. Bu hâcibler'in Tuğrul Bey tahta çıkınca (1040) tedârik edildikleri kabul edilirse, şu halde onların ilk mesuliyet makamlarına gelebilmeleri için 18 veya 20 yıl süren bir eğitim, öğretim ve derece derece terfi devresi geçirdikleri söylenebilir. Zaten bu, Nizâmü'l-mülk'ün Sâmânoğulları devrinde bir gulâmın 35 yaşına gelmedikçe, emîrliğe yükseltilmediğine dair verdiği bilgiye de uymaktadır. Bkz. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 242.

202 Türkiye Selçuklularında saraya alınan küçük yaştaki gulâmlar için "kara gulâm" veya buna benzer bir ifade kullanıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

yanında bir de "vuşâkhâne (وشاقخانه)" ifadesine rastlanmaktadır ki, bu ifade üzerinde de ileride durulacaktır.

Farklı isimlerde olmakla beraber sair Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olan bu müesseselerin, gulâm eğitimini daha ciddi ve tertipli bir hale getirdiği şüphesizdir. Ancak konu hakkında etraflı malumata sahip olmamamız, Türkiye Selçuklu "gulâmhâne"lerinin mahiyetiyle ilgili fazla bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

"Gulâmhâne"yle ilgili ilk kayda kardeşi II. Rüknü'd-dîn Süleymânşâh'la yaptığı saltanat mücadelesini kaybederek ülke dışına çıkmak zorunda kalan I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, o dönemde Eyyûbî hâkimiyetinde bulunan Diyarbakır'a gittiği sırada tesadüf edilir. İbn Bîbî'nin Sultân'ın eniştesi olarak zikrettiği Diyarbekir yöneticisi Melik Salih, Sultân'ın gelişini haber alınca oğullarını hadem u haşem ile birlikte Sultân'ı karşılamaya göndermiş ve bir yandan da hazînenin her türlü giyecek ve kumaşlarla, altın ve gümüşten kıymetli ev aletleriyle, "gulâmhâne"nin ay yüzlü gulâmlarla, haremi ve yatak odasının (şebistân) da güzellikleri ve cazibeleriyle insanı hayrette bırakan, görene parmak ısırtan hurilere benzeyen câriyelerle doldurulmasını emretmiştir[203].

Bu kayıtta dikkat çeken ilk husus, "gulâmhâne"nin Diyarbakır Eyyûbî meliki Salih'in sarayının bir bölümü olarak zikredilmesidir. Buna göre "gulâmhâne"lerin Eyyûbîlerde de mevcut olduğu görüldüğü gibi sadece merkezde değil muhtelif melik ve emîrlerin bulunduğu bölgelerde de "gulâmhâne"ler teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar sözonusu kayıtta bir Eyyûbî gulâmhâne"sinden bahsedilse de aynı durumun Türkiye Selçuklu "gulâmhâne"leri için de geçerli olduğu, sadece merkezde değil muhtelif bölgelerde de "gulâmhâne"ler bulunduğu söylenebilir. Üstelik Diyarbakır'ın Türkiye Selçuklu hâkimiyetine alındığı dönemde, burada bulunan "gulâmhâne" ve içerisindeki gulâmların da Türkiye Selçuklularına geçmiş olduğu şüphesizdir.

203 İbn Bîbî, s. 45.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra da "gulâmhâne"yle ilgili bir kayda rastlanmaktadır. İbn Bîbî'nin kaydına göre Alâü'd-dîn Keykubâd'la görüşen Nâib Hokkabazoğlu Emîr Seyfü'd-dîn, "öldürülen emîrlerin adamları, köleleri ve askerlerinin çokluğuna işaret ederek "Onların karışıklık çıkarmalarının muhtemel olduğunu, bir fermân çıkarmak suretiyle hepsi cezalandırılırsa bunun önüne geçileceği gibi malları, hazîne ve eşyalarının da hazîneye kalacağını" söylemiştir. Hokkabazoğlu'nun teklifini kabul eden Sultân, hükmün imzalanması için yüzüğünü (انکشتر) ona vermiştir. O hükme göre gece olunca, öldürülen emîrlerin adamları da öldürülecek, geriye kimse bırakılmayacaktır.

Hadiseden haberdar olan Emîr Komnenos, hiç vakit kaybetmeden dergâha gitmiş ve Sultân'a "Siz cihan padişahımızın devleti binlerce yıl mutluluk içinde sürsün. Bugün bendeniz, saltanat sarayından çıkıp evime giderken yanımda çok sayıda adamım vardı. Eve vardığımda onlardan sadece bir köle ile bir seyisin kaldığını gördüm" demiştir. Sultân sebebini sorunca da "Duyduğuma göre Nâib Seyfü'd-dîn, emîrlerin adamlarını ve kölelerini öldürtmek için izin almış. Adamlarım, bu haberi duyunca hepsi telaşlanıp perişan oldu ve bana dediler ki, 'Eğer sen de yarın cezalandırılacak bir suç işlersen, bize de aynı ceza verilecek. Bir olay olmadan durumumuzu kurtaralım ve başımızın çaresine bakalım."

Komnenos'un bu sözleri üzerine verdiği kararın yanlış olduğunu anlayan Sultân, "destârçe-i aman" (دستارچه امان) vererek hükmün icrasından vazgeçilmesini, emîrlerin itibarlı (معتبران) yakınlarının kalelere götürülmesini, mallarının tamamını alınıp hazîneye koyduktan sonra rızklarını aramaları için "gulâmân-ı bozorg"a (غلامان بزرگ) yani büyük gulâmlara icazet verilmesini, taşthâneye uygun olan "gulâmân-ı hord"un (غلامان خرد) yani küçük gulâmların "taşthâne"ye, Emîr-i taştdâr Celâlü'd-dîn Karatay'a, diğerlerinin ise timar'a sahip olmaları için "gulâmhâneler (غلامخانها)" ve "babayân"a (بابایان) teslim edilmelerini buyurmuştur[204].

204 İbn Bîbî, s. 273-274.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın aralarında Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Bahâü'd-dîn Kutluca'nın da bulunduğu toplam 24 emîri[205] tasfiye harekâtının Türkiye Selçuklu tarihinde önemli bir yeri olduğu malumdur. Debdebeli yaşayışları ile hükümdardan aşağı kalmayan ve Sultân üzerinde büyük bir baskı oluşturan bu begler, muazzam servetlere sahip oldukları gibi, şahıslarına bağlı gulâmlardan müteşekkil kalabalık maiyyet kuvvetinin de mevcut olduğu bilinmektedir[206]. Hokkabazoğlu Seyfü'd-dîn endişelendiren de emîrlerin öldürülmesinden sonra başıboş kalan gulâmların sayısı olmalıdır. Buna göre Büyük Selçuklularda olduğu gibi[207] Türkiye Selçuklularında da bazı devlet ricâlinin sahip olduğu gulâm sayısının, Sultân'ı veya devlet nizâmını tehdit edecek boyuta ulaşabildiği anlaşılmaktadır.

Görüldüğü üzere söz konusu emîrlere bağlı gulâmlar ikiye ayrılmıştır. Birinci grubu, emîrlerin itibarlı yakınlarının da içinde bulunduğu yaşını almış gulâmlar yani "gulâmân-ı bozorg", diğeri ise henüz küçük yaşta bulunan "gulâmân-ı hord" oluşturmaktadır. Bu

205 *Anonim Selçuknâme*, s. 46, (Türkçe terc, s. 30).

206 İbn-i Bîbî'nin anlattığına göre, Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Behâü'd-dîn Kutluca, Sultân'ın üzerinde, cülus ettiği günden beri dayanılmaz bir baskı kurmuşlardı. Bilhassa Beglerbegi Ay-Aba, gerek hususi hayatındaki ihtişam ve debdebesi, gerekse devlet işlerindeki nüfuzu ve kudreti ile Sultânı tam manasıyla gölgede bırakmıştı. Saltanat sarayının günlük sarfiyatı otuz koyun, iken, Ay-Aba'nın sarayında günde seksen, başka bir kayıtta da yüz koyun kesiliyordu. Bütün resmî meselelerde dizginler Beglerbeginin elinde bulunuyor, ümerâ ve devlet erkânı baş olarak onu tanıyor ve mühim hususlar için Sultân'a değil ona müracaat ediyorlardı. Sultân'ın mabeyninde (Hicâbet-i Sultân) dahi onun emrinden dışarı çıkmak mümkün olmuyordu. Emîrlerin ortadan kaldırılmasından sonra ise onlara bağlı gulâmların ne olacağı meselesi ortaya çıkmıştı. Bkz. İbn Bîbî, s. 203, 265.

207 Büyük Selçuklu devlet ricalinin de çok sayıda gulâma sahip olduğu malumdur. Nizâmü'l-mülk'ün ise 20.000 gulâmı vardı ki bu durum, Melikşâh gibi bir hükümdarın bile ondan çekinmesine sebep olmuştu. Bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc, Necati Lügal), TTK Yay, Ankara 1999, s. 46).

gulâmlardan birinci grubun mal ve mülklerine el koyulduktan sonra serbest bırakılmasında -daha önce de belirttiğimiz üzere- sadakatle bağlı oldukları efendilerini ortadan kaldıran Sultân'a gerçek anlamda hizmet edemeyecekleri, ona karşı her zaman bir husumet taşıyacakları düşüncesinden olmalıdır. Üstelik yaşları ilerlemiş olan bu gulâmları, "gulâmhâne"lerde eğitmek suretiyle istenen tarzda yetiştirmek de mümkün olmayacağından bu tür bir yola başvurulmuştur. Yaşı küçük gulâmlardan oluşan diğer grubun ise bir kısmı "taşthâne"ye diğer bir kısmı ise "gulâmhâne"lere gönderilmiştir ki, bu ayrımda söz konusu gulâmların kişisel özelliklerinin etkili olduğu şüphesizdir.

Kayıtta "gulâmhâne" ifadesinin çoğul olarak kullanılmış olması da dikkat çekicidir. Buna göre -yukarıda da belirttiğimiz üzere- sadece sarayda değil, muhtelif yerlerde de "gulâmhâneler" olduğu anlaşılmaktadır. Esasen tasfiye edilen emîrlerden kalan gulâmların bir bölümünün küçük yaşta olduğu göz önüne alınacak olursa bu gulâmların, daha önce de söz konusu emîrlere ait "gulâmhâne"lerde bulundukları tahmin edilebilir[208]. Eğer bu doğru kabul edilecek olursa "taşthâne"ye alınan gulâmların, Nizâmü'l-mülk'ün Sâmânî modeline uygun olarak[209] eğitimlerinin bir bölümünü tamamlamış olanlardan, doğrudan "gulâmhâne"lere alınanların ise eğitimlerine henüz yeni başlayanlar arasından seçilmiş olmaları muhtemeldir. Bu durumda gulâm eğitiminin en azından bir bölümünün de "taşthâne"de geçirildiği söylenebilir. Nitekim bazı devlet ricâlinin, "baba" unvanını taşıdığını gösteren bir kayıt bulunmayan Emîr-i taştdâr Celâlü'd-dîn Karatay'ın "eğitim ve terbiyesinden geçmiş oldukları"nı gösteren bilgilere tesadüf edilmektedir.[210]

İbn Bîbî'nin "gulâmhâne"yle ilgili son kaydına ise Moğol vesâyeti döneminde, Pervâne Fahreddin Ebu Bekir ve Emîr-i dâd Nusretin'in, Şemsü'd-dîn Hasoğuz ile Esededdin Ruzbe'yi öldürmek için

208 Vryonis, "Selçuklu Gulâmları", s. 100.

209 Nizâmü'l-mülk'ün kaydına göre Sâmânîler devrinde bir gulâm, eğitiminin ancak beşinci yılında bir sâkî ve beline bir kadeh asılı "abdâr" (taşt-dâr) olabilirdi.

210 İbn Bîbî, s. 668.

kurdukları tuzak sırasında tesadüf edilmektedir. Müellifin kaydına göre Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî'nin sarayında gerçekleştirilmesi kararlaştırılan suikast için ayarlanan Akşehir ve Âb-ı Germ (Ilgın) taraflarında bulunan "serverân-i rünûd"u çağırarak, gece vakti gizlice Sâhib Şemsü'd-dîn'in sarayının etrafında bulunan, ancak sıradan ve seçkin kimselerin girmeye izni olmayan hücrelere (حجرات) ve "gulâmhâneler"e yerleştirilmiştir[211]. Neticede plan uygulanmış ve sadece söz konusu iki emîr değil, bu emîrlerin birçok yakınları ve adamları da öldürülmüştür[212].

Kayıtta dikkat çeken ilk husus, sadece Konya'da bile birden fazla "gulâmhâne"nin mevcut olup bunların vezîr sarayının yakınlarında bulunduğudur. Bunun yanında hücre ve "gulâmhâneler"in beraber zikredilip sıradan hatta seçkin kimselerin bile girmeye izni olmadığı kaydedilmiştir ki, buna göre "gulâmhâneler"in bir bölümü olan hücrelerin kışla anlamına geldiğini ve eğitim gören gulâmların bu hücrelere yerleştirildiği anlaşılmaktadır[213]. Dikkat çeken diğer bir husus ise sıradan hatta seçkin kimselerin bile "gulâmhâne"ye

211 İbn Bîbî, s. 553-554. *Anonim Selçuknâme*'de söz konusu suikastın, emîrlerin nüfuzunu ortadan kaldırmak isteyen Sultân tarafından tertip edildiğini, hadisenin Sultân'ın sarayında gerçekleştiğini kaydetmiştir. Müellif, sarayın etrafındaki hücrelerde (در حجره ها ی سرای) gizlenen rindlerin toplam 12 emîri öldürüldüğünü zikretmekle beraber "gulâmhâne"den bahsetmemektedir. Bkz. *Anonim Selçuknâme*, s. 50, Türkçe terc, s. 33; Simon de Saint Quentin, s. 62.

212 Simon de Saint Quentin, "bir günde on beş ya da kimine göre en büyük yirmi dört emîr gizlice öldürüldü. Latinler ya da Hıristiyanlar, Isfahânî'nin altmış kadar emîr öldürttüğünü, kimilerini peşine düşerek kaçırttığını, kimilerini de hapse attırdığını söylerler" demektedir. Bkz. Simon de Saint Quentin, s. 62.

213 Fatımî, Eyyûbî ve Memlûklerde de gulâmların kaldığı, gulâm eğitiminin yapıldığı yerlere hücre denilmekteydi. Yaacov Lev, *State and Society in Fâtımîd Egypt*, Brill 1991, s. 85-86, 100-102; Aynı yazar, "Regime, Army and Society in Mediavel Egypt, 9th 12th Centuries", *War and Society in the Eastern Mediterranean*, 7th-15th Centuries, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997, s. 143-144, 147; Aynı yazar, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999, s. 156; Paula A. Sanders, "The Fâtimid State, 969-1171", *The Cambridge History of Egypt-Islamic Egypt 640-1517*, Volume I, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge Univesty Pers, 1998, s. 154-156; Çetin, *a.g.t.*, s. 60.

girmeye izni olmadığının vurgulanmış olmasıdır[214]. Ayrıca söz konusu kaydın Moğol vesâyeti dönemine ait olması "gulâmhâneler"in bu dönemde de mevcut olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

"Vuşâkhâne" (وشاقخانها) ye gelince: İbn Bîbî'nin "vuşâkhâne"yle ilgili tek kaydına I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un tahta oturması sırasında rastlanır. Bu kayda göre yeni Sultân'ın tahta oturmasından sonra devlet ricâli tarafından takdim edilen at, katır, ay yüzlü gulâm, altın kesesi ve sair eşyadan oluşan hediyeler, hazîneye, "vuşâkhâne"ye ve ahıra (ıstabl) teslim edilmiştir[215].

"Vuşâk" kelimesinin "çocuk, gulâm" anlamına gelen Türkçe "uşak" kelimesiyle alâkalı olduğu şüphesizdir[216]. Bununla beraber, Memlûklerde "el-ocakiyye (الاوجاقيه)" olarak da kullanılan "el-uşâkiyye/el-vışâkiyye/el-vuşâkiyye (الاوشاقيه)" tabirlerinin "atların terbiyesi ve bakımından sorumlu olan kişiler" için kullanıldığına dair kayıtların bulunması[217] ve İbn Bîbî'nin kaydındaki "vuşâkhâne" ile ahır (ıstabl) ifadelerinin ardı ardına kullanılmış olması, "vuşâkhâne" tabirinin saray ahırı veya buradaki görevlilerin kaldığı yer anlamında da kullanılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Ancak söz konusu kaydın "vuşâkhâne"yle ilgili tek kayıt olması ve bu ihtimali destekleyecek yeterli bilgi içermemesi bir şey söylemeye imkân vermemektedir. Dolayısıyla "vuşâkhâne" ile "gulâmhâne"nin aynı anlamda olmak üzere kullanılmış olduğunu farzetmek daha uygun olacaktır.

İbn Bîbî, bir yerde de "mekteb" ifadesini kullanmıştır. Müellif, I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un, kardeşi Alâü'd-dîn Keykubâd'ın sığındığı Ankara Kalesi'nin kuşattığı (1212) sırada Melik Alâü'd-dîn

214 Bununla beraber bu derece güvenlik önlemine rağmen suikastçıların "gulâmhâne" hücrelerine yerleştirilmesi ve gece boyunca burada gizlendikten sonra Sâhib'in sarayına geçerek suikastı gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir.

215 İbn Bîbî, s. 113.

216 *Ferheng-i Ferheng-i Fârisî-i Âmid*, s. 1950; *Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ*, III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay, İstanbul 1984, s. 1963; Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 70.

217 el-Kalkaşandî, V/7, V/224, XI/170; Aşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şam*, Kahire, 1986, s. 412; Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, s. 203; Çetin, *a.g.t.*, s. 293.

Keykubâd'ın saffında bulunan Mübârizü'd-dîn İsa ile Sultân İzzü'd-dîn Keykâvus'un saffında olan Emîr-i Cândâr Necmeddin Behrâmşâh arasındaki mübârezeden bahsederken bu iki meşhur kumandanın, "çocukluk yıllarında Sivas'ta "mekteb"teyken kavga ettiklerini ve o kavgadan sonra aralarındaki husumetin hiç bitmediğini" kaydetmiştir[218] ki, ikisi de gulâm kökenli olan bu devlet adamlarının çocukken eğitim gördükleri Sivas'taki "mekteb"in bir "gulâmhâne" olması kuvvetle muhtemeldir.

Türkiye Selçuklularında gulâm eğitiminin yapıldığı "gulâmhâne"lerle ilgili kayıtlar bunlardır. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla başta Konya olmak üzere Sivas, Diyarbakır ve muhtemelen daha birçok vilâyette "gulâmhâne"ler mevcuttur. Ancak bunların sayısını ve Konya, Sivas ve Diyarbakır dışında hangi bölgelerde faaliyet gösterdiklerini tespit etmek mümkün değildir. Konya'da Vezîr sarayının etrafında bulunan "gulâmhâneler"de özel güvenlik tedbirleri cari olup giriş ve çıkışlar kontrol altına alınmıştır.

"Gulâmhâne"lerle ilgili kayıtlara Moğol vesâyeti döneminde de rastlanılması, bu müesseselerin söz konusu dönemde de varlığına

218 İbn Bîbî, s. 134. Kaydın devamı şu şekildedir: "Emîr Mübârizü'd-dîn İsa, meydandan bağırarak Necmeddin'i savaşa çağırdı. Necmeddin Behramşah da Sutan İzzü'd-dîn'den izin alarak meydana geldi. Hiç beklemeden mızraklarını ellerine alarak aslanlar gibi savaşa giriştiler. Musa'nın ejderhasına dönen mızraklarını birbirinin canına kastetmek için kullandılar. Firavun'un büyüsü gibi darda, Nemrud'un ateşi gibi sıkıntıda kaldılar. Buna rağmen birbirleriyle yiğitçe mücadele ettiler. Aradan uzun bir süre geçmesine rağmen galip, mağlup belli olmadı. Mızrakları paramparça olunca bu defa ellerini eyerin çıkıntısında bulunan gürzlerine attılar. Ağır gürzlerini örsün üzerine inen demirci balyozu gibi birbirinin zırhları ve kaftanı üzerine indirmeye başladılar. Ondan da bir sonuç alınamayıp yenen yenilen ayırt edilemeyince kılıçlarını kınından çekip kavgayı sonuçlandırmak istediler. Fakat o sırada Melik Alaaddin, şehrin içinden Emîr Mübârizü'd-dîn'i çağırmalarını buyurdu. Çavuşların sesini duyunca emîr Mübârizü'd-dîn geri döndü. Necmeddin Behramşah da Sultân İzzü'd-dîn'in yanına gitti. Behramşah yanına gelince Sultân, onun yiğitliğini, sabrını ve dayanma gücünü övdü. O kavgada saldırılara karşı koyma ve darbeleri savuşturma konusundaki maharetini göklere çıkardı. Ona hil'at-i hâss vererek makam ve mevkiini yükseltti." İbn Bîbî, s. 135.

işaret etmektedir. Ancak bu dönemde "gulâmhâne"nin, devlet ricâline karşı yapılan bir suikastta -güvenlik tedbirlerinin hilafına olarak- kullanılmış olması, diğer müesseselerde olduğu gibi "gulâmhâne" sisteminin de bozulmuş olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Mevcut kayıtlardan "gulâmhâne"lere küçük yaştaki gulâmların alındığı ve buradaki eğitimin "baba" adı verilen kişiler nezaretinde yapıldığı anlaşılmakla beraber, burada verilen eğitimin mahiyeti hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber muhtelif Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da gulâm eğitiminin dinî ve askerî olmak üzere ikiye ayrıldığı, dinî eğitimin din adamları aracılıyla; ata binme, ok, kılıç, mızrak ve diğer hafif ve ağır silâhların kullanılması ve harp sanatına dair strateji, taktik ve sair hususları içeren askerî eğitimin de yüksek rütbeli askerî ricâl tarafından verildiği söylenebilir. Bütün bunların yanında hükümdara ve diğer devlet ricâline hizmet adabı ve muhtelif merasimlerde uyulacak kaideler ile dil eğitimi üzerinde durulmuş olması da muhtemeldir[219].

"Gulâmhâne" eğitiminin ne kadar sürdüğü hakkında da bir bilgi mevcut değildir. Nizâmü'l-mülk, Samanî devri uygulamasını örnek vererek yedi yıllık temel eğitimin ardından muhtelif işlerde tecrübe

219 Gulâm eğitimi hakkında en geniş bilgiler Memlûk dönemine aittir. Bu dönemde uygulanan gulâm-memlûk eğitimi hakkında toplu bilgi için bkz. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s. 221 vd.; Hassanein Rabie, "The Training of the Mamlûk Fâris", *War, Technology and Society in the Middle East*, (Edited by V. J. Parry), London: Oxford University Press, 1975, s. 153-163; Reuven-Preiss Amitai, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Pres, 1995, s. 17, 73, 216-218, 221; Aynı yazar, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), New Haven: Yale University Press, 2006, 40-50, s. 46-64; Amelia Levanoni, "The Sultân's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, (Edited by Michael Winter-Amalia Levanoni), E.J. Brill, Leiden 2004, s. 84-100; David Nicolle, *Saracen Faris 1050-1250 A.D*, London: Osprey, 1994, s. 10-11; Çetin, *a.g.t.*, s. 57-78; Aynı yazar, "Memlûk Askerinin Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, (Ağustos 2003), s. 219-235; Gökhan, a.g.m, s. 133-161.

edilen bir gulâmın 35-40 yaşlarına varmadan emîrlik makamına gelemeyeceğini söylemekte ve bununla ilgili hikâyeler nakletmektedir. Bununla beraber liyâkat ve sadakatiyle temayüz etmiş bazı gulâmların, daha erken yaşlarda göreve getirilebileceklerine dair de bir örnek vermiştir[220]. es-Seâlibî ise orduya kumandan tayin edilen bir gulâmın tecrübeli biri olması gerektiğini şu hikâyeyle anlatmaktadır:

"Mu'izzü'd-Devle Ebû'l-Hasan bin Büveyh'in, Tekin el-Cândâr adlı bir hizmetkarı vardı. Bu çocuk sabahtan akşama kadar içer, eğlenceden başını ayırmazdı. Ayık gezdiği görülmemişti. Fakat Mu'izzü'd-devle onu çok sevdiği için, Ebû'l-Mercâ ve Hibetullah bin Nâsırü'd-devle'ye karşı gönderilecek bir ordunun başına geçirdi. Vezîr Ebû Muhammed el-Mühellebî, böyle yapılmaması gerektiğini, daha tecrübeli, yaşlı bir kumandanın ordunun başına tayin edilmesinin iyi olacağını salık vermesine rağmen Mu'izzü'd-devle kararından vazgeçmedi.

Tekin el-Cândâr 1000 kadar askerle, Ebû'l-Mercâ ve Hibetullah'a saldırdı. İlk anda onları perişan etti. Fakat Ebû'l-Mercâ ve Hibetullah, taşıdıkları ziynetleri, savaş aletlerini meydanda bırakarak çevreye gizlendiler. Tekin el-Cândâr'ın askerleri ansızın yağma hareketine girişti. Kimse savaşı düşünemez oldu. İşte tam o sırada Ebû'l-Mercâ ve Hibetullah, bulundukları yerden çıkarak elde kalan birlikleriyle baskın yaptılar. 1000 kişilik orduyu darmadağın ettiler. Tekin el-Cândâr zar zor kurtuldu.

Kaçış esnasında çapulcu bedevîlere rastladı. Onu soymak istediler. Hemen kendini tanıttı ve diledikleri herşeyi verebileceğini söyledi. Eğer Mu'izzü'd-devle'ye varabilirse başındaki serserilere hediye dağıtacaktı güya. Nihayet Mu'izzü'd-devle'ye vardı. Ama gönderilen ordudan geriye kendisi ve zayıf bir er kalmıştı. O zaman tecrübeli vezîr Mühellebî'nin ne kadar haklı olduğunu Mu'izzü'd-devle çok iyi anlamıştı. Lakin hatasını yine kabullenmedi ve hiçbir şey söylemedi."[221]

220 Nizâmü'l-mülk, s. 141-142, Türkçe terc, s. 135 vd.

221 Kaydın devamı şu şekildedir: "Ebu İshak es-Sâbii, Şair Mühellebî'nin bu çocuk hakkında bazı dizeler söylediğini belirtiyor. Vezîr Mühellebî o çocuğun suretini beğense de hiçbir zaman savaş ehli olamayacağını ancak eğlence meclislerine yaran olarak katılabileceğini vurgularmış: Bir çocuğun kemerine kılıç

Türkiye Selçuklu gulâmlarının da Nizâmü'l-mülk, es-Seâlibî ve sair müelliflerin[222] belirttiği gibi liyâkat, hüner ve şecaatleri herkesçe malum olduktan ve muhtelif hizmetlerde tecrübe edildikten sonra kabiliyetlerine göre ayrılıp muhtelif saray hizmetleri veya orduda istihdam edildikleri, burada gösterdikleri başarıya göre de emîrliğe kadar yükseldikleri anlaşılmaktadır[223]. Nitekim Türkiye Selçuklu devlet teşkilâtı incelendiğinde hâcibler ve melikü'l-hüccâb, üstâdü'd-dâr, emîr-i çaşnıgîr, emîr-i cândâr, emîr-i silâh, emîr-i meclis, emîr-i şikâr, emîr-i ahûr, emîr-i 'alem, emîr-i devât, emîr-i mahfil, emîr-i câmedâr, şarabdâr-ı hâss (şarab salâr), taştdâr (âbdâr), havâyic salar, serheng (çavuş/dûrbâş) gibi devlet ricâli ve bunlara bağlı diğer saray görevlileri; başta vezîr (Sâhib/Sâhib-i azâm) olmak üzere nâibü'l-hadra, beglerbegi (melikü'l-ümerâ), tuğraî, atabeg, pervâne, emîr-i ârız, müstevfî, müşrif, emîr-i dâd gibi hükümet ve merkez teşkilâtını teşkil eden ümerâ gulâm kökenli devlet adamlarından oluşmaktadır. Bunların dışında Malatya, Niğde, Çorum, Antalya, Honas, Elbistan, Niksar, Âmid, Amasya, Erzurum, Kayseri, Erzincan, Sivas gibi vilâyetlere tayin edilen "serleşker/sübaşı"ların büyük çoğunluğu gulâm kökenli devlet adamlarıdır ki, bu durum sadece saray, merkez veya hükümet teşkilatında değil taşra teşkilâtında da büyük etkinlikleri olduğunu göstermektedir[224].

---

bağladılar/Ve saldılar savaşa/Koskoca ordunun kumandanı ettiler de/Askeri perişan etti, mahvetti takipçilerini!" Ebu Mansur es-Seâlibî, *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, (Çev. Sait Aykut), İstanbul 1997, s. 166).

222 Bu husus, *Kutadgu Bilig*'de de vurgulanmıştır (*KB*, b. 2332-2336, 2366-2370, 2371-2373.

223 Liyakat ve sadakat sâhibi bir gulâmın devlet hizmetindeki yükselişine Celâlü'd-dîn Karatay örnek olarak gösterilebilir. Alâü'd-dîn Keykubâd ve halefleri döneminde Atabeg, Nâib, Emîr-i-devât, Emîr-i taşthane ve Hazînedâr-ı hass gibi önemli makamlarda bulunmuştur. Devletin dört temel direğinden biri olarak, saltanatın kime geçeceğine karar vermede, vezîrlerin ve diğer görevlilerin tayininde önemli bir rol oynamıştır. Karatay hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45, (1948), s. 17-171.

224 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 78-112; Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 151-164; Vryonis, a.g.m, s. 97-98.

"Gulâmhâne"lerdeki eğitime nezaret ettiği anlaşılan "babayân"a gelince: İbn Bîbî, "baba" tabirini sadece bir yerde, büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra başıboş kalan gulâmlardan yaşı küçük olanların bir kısmının "gulâmhâne"lere teslim edilmesi münasebetiyle kullanmıştır. Bir yerde de Tuğraî Şemsü'd-dîn Mahmud'un lakabı olarak da karşımıza çıkmaktadır[225] ki, bu lakabının, Şemsü'd-dîn Mahmud'a tuğraîlik ve vezîrlik görevinden önce "gulâmhâne"lerde vazife yapmış olması münasebetiyle verildiği tahmin edilebilir[226].

Bunun dışında Hüsâmü'd-dîn Çoban[227], Seyfü'd-dîn Kızıl[228], Şemsü'd-dîn Altunaba[229], Mübârizü'd-dîn Ertokuş[230], Şemsü'd-dîn Isfahânî[231] ve Celâlü'd-dîn Karatay[232] gibi büyük devlet ricâlinin de aralarında bulunduğu bazı emîrlerin, gulâmların eğitimiyle

225 İbn Bîbî, s. 550, 596, 722 (s. 596'da Sarı Baba olarak geçmektedir).

226 Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, s. 87 n.

227 Yazıcıoğlu'nda Hüsameddin Çoban'ın "Kayı ve Bayat boyundan kuvvetlü yiğitler devşirib, Kıbcak kullar alub savaş ve harb ta'lîm ettirdiği"ne dair bir kayıt bulunmaktadır (s. 320-321). Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi de bu kaydın İbn Bîbî'de yer almaması, müellif tarafından sonradan ilave edildiğini göstermektedir.

228 İbn Bîbî, eserinin bir yerinde "şimdiye kadar Rûm ülkelerindeki beglerin çoğunun, Melikü'l-ümerâ Hüsamü'd-dîn Çoban ile Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl'ın gulâm veya çocukları olduğu"nu ifade etmektedir bkz. İbn Bîbî, s. 138.

229 Esededdin Ruzbe ve Fahreddin Ayaz, Şemsü'd-dîn Altunaba tarafından yetiştirilen gulâmlar idiler. Bkz. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (Nisan 1947), s. 200.

230 Mesela Armağanşâh, Mübârizü'd-dîn Ertokuş tarafından yetiştirilmişti. Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XI/43, (1947), s. 420.

231 Pervâne Fahreddin Ebu Bekir ile Emîr-i dâd Nusret'in entrikalarından şikâyet eden Sâhib Şemseddin, büyük bir sıkıntı içinde ister istemez onların arzularının peşinden sürüklendiğini bu sebeple çocukluklarından beri terbiyesi altında yetişip büyüyen ve dünyayı onun gözüyle gören emîrlerin dostluğundan bu uğursuzların ihaneti ve hilesi yüzünden mahrum kaldığını söylemektedir. İbn Bîbî, s. 560.

232 İbn Bîbî, Emîr Seyfü'd-dîn Çalış b. İshak'ın, Celâlü'd-dîn Karatay'ın "eğitim ve terbiyesinden" geçtiğini kaydetmiştir (İbn Bîbî, s. 668). Bunun dışında büyük emîrlerin tasfiyesinden sonra başıboş kalan gulâmlardan bir kısmının da Celâlü'd-dîn Karatay'ın gözetimine verildiği bilinmektedir. Ayrıca bkz. Turan, "Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 19.

ilgilendikleri anlaşılmakla beraber, bunların "gulâmhâne"de "baba"-lık yaptıkları veya "baba" unvanını taşıdıklarına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

İbn Bîbî'nin küçük büyük birçok memuriyetten ve bu memuriyetlerde bulunan ricâlden bahsetmesine rağmen "gulâmhâne"de "baba"lık görevini yetine getiren herhangi bir kişiyi zikretmemiş olması ilginçtir. Bu durum "baba" tabirinin, resmî bir mansıb veya memuriyet olarak değil, gulâm ile efendi veya onu yetiştiren kişi arasındaki ilişkinin mahiyetine işaret etmek amacıyla kullanılmış olabileceği fikrini akla getirmektedir. Nitekim İbn Bîbî, söz konusu tabirin bu şekliyle kullanıldığına dair örnekler verdiği gibi[233] başta Memlûkler olmak üzere diğer Müslüman Türk devletlerinde de gulâm-efendi ilişkisinin baba-evlat bağıyla ifade edildiğini gösteren kayıtlara rastlanmaktadır[234].

Gulâmların eğitim süresi boyunca yeme içme, giyim kuşam, kalacak yer, alet edevat ve diğer masraflarının devlet hazînesinden karşılandığı şüphesizdir. Yine bu tür ihtiyaçları karşılamak amacıyla kullanılmak üzere gulâmlara belirli bir meblağ veya harçlık ödendiği tahmin edilebilir. Ancak ne bu tahsisat ne de bununla ilgili düzenlemelere ait herhangi bir kaydın olmaması, kesin bir şey söylemeye imkân vermemektedir.

233 Mesela bir yerde "Ey emîrlerin efendisi, saltanat sürenlerin en şereflisi. (Bütün köleler) senin babaları olmanı arzulamadılar mı?" denmektedir. İbn Bîbî, s. 634.

234 Memlûklerde "baba" tabirinin iki farklı kullanımı vardır. Bunlardan ilkine "taşthâne"de rastlanır. Efendisinin elbise, eşya vesairesini temizleyen müşfik "baba"ya benzetilen taşthâne reisi ve hademelerine saygı ifadesi olarak bu tabir kullanılmıştır (el-Kalkaşandî, IV/10; Aşûr, *a.g.e.*, s. 412; Mahmud Nedim Ahmed Fehim, s. 200-201; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 344) Diğer kullanımı ise memlûk/gulâm ile efendi (üstâz/üstâd) ilişkisinin baba-evlat bağıyla özdeşleştirilmiş olması münasebetiyledir (Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultânate*, s. 89; Ayalon, "Mamluk Army I", s. 207; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, s. 185-186; Reuven Amitai, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", s. 62.

Gulâmların Azâd Edilmesi ve Azâdnâme Sûreti

Gulâmların, gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra mezuniyetleri ve azâd edilişleri hakkında bilhassa Memlûkler dönemi kaynaklarında geniş malumâta tesadüf edilse de Selçuklular dönemine ait bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu konuda elimizdeki en önemli kayıt, Türkiye Selçukluları dönemine ait münşeat mecmualarından biri olan Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bir azâdnâme suretidir. Bu azâdnâme sûreti şu şekildedir:

"Sûret-i Âzâdnâme
Kudreti yüce olan Hazret-i yaratana yaklaşmak ve onun tarafından ödüllendirilmek için en güzel hayır ve en makbul iyilik, kölelerin azâd edilmesi ve memlûklerin hür bırakılmasıdır.

Bu cümleden olmak üzere daima ahlak-ı hamide ve evsaf-ı şerife ile bilinen, zorluk ve bolluk hâlinde itaat yolundan ayrılmayan, emânete riayeti ve güzel hizmetleriyle hukuku sâbit olan sâhib-i mektûb dolgun yanaklı/yüzlü, esmer tenli, açık kaşlı, dalgalı/kıvırcık saçlı Emîr-i 'İzz-i İkrâm Falaneddin Falan bin Abdullah-i Rûmî'nin kulluk bağı boynundan çıkarılmış, onun hür insanların mertebesiyle şereflenmesi uygun görülmüştür. Seçim yuları/dizgini, kendi iş ve ahvaliyle özgürce uğraşması ve hayırla anılan vazifeleri ve güzel hizmetleri ifası için onun tasarrufuna vermiştir.

Gulâmın sahibi olarak hayatım müddetince ve vefatımdan sonra yakınlarımdan, evlad ve taallukatımdan hiç kimsenin, zikredilen bu husus üzerine söz söylemeye, husumet ve düşmanlık yapmaya hakkı yoktur. "Artık her kim bunu işittikten sonra değiştirirse günahı onun üzerinedir. (Bakara:181)

Bu vesîka şahitler huzurunda yazılmıştır."[235]

Vaktiyle Osman Turan'ın da işaret ettiği üzere vesîkaya konu olan şahsın "lâalettayin bir kul değil, Emîr unvanı taşıyor olması

235 Vesîka metni için bkz. el-Hoyî, *Rüsûmur-Resâ'il*, s. 43-44; Karş. Turan, *Resmî Vesîkalar*, s. 183.

vesîkanın ehemmiyetini artırmaktadır. Yine onun belirttiği üzere, bu vesîkada da başka kaynaklarda da gulâmların babalarının adı "Abdullah" olarak zikredilmiştir ki, bu durumun, genellikle ihtida etmiş kimseler için özellikle tercih edildiği malumdur. Ya gulâmların babalarının gayr-i müslim isimleri zikredilmek istenmemiş ya da küçük yaşta alınıp satılan bu esir çocukların babalarının ismi gerçekten bilinmediğinden bu şekilde kaydedilmişlerdir. Bunun yanında vesîkanın hukukî mahiyeti ve gulâmın tasvirine dair kayıtlara bakılacak olursa, azâdnâmelerin bir hüviyet varakası mahiyeti taşıdığı da söylenebilir[236].

Görüldüğü üzere elde mevcut yegâne belgeden Selçuklu gulâmlarının gulâmhâne eğitimi sonrası durumları ve azâd edilişleriyle ilgili ancak bu kadar bilgiye ulaşılabiliyor. Bununla birlikte tıpkı Memlûkler çağında olduğu gibi Selçuklular döneminde de gulâmların, düzenlenen bir merasimle gulâmhâneden (tabaka) mezun edildikleri, bunun için kendilerine bir tür mezuniyet belgesi (itâka) verildiği, gulâmların genellikle toplu bir şekilde azâd edilip özel atlar, askerî üniforma, her türlü silah ve diğer askerî teçhizatla donatıldıkları ve böylece resmen ve hukuken bir gulâm veya memlûk olarak göreve başlayarak maaş ve diğer ödenekleri almaya hak kazandıkları tahmin edilebilir[237].

Gulâmlara Ödenen Maaş ve Ücretler

Gulâmhâne eğitimini tamamladıktan sonra azâd edilen gulâmlar, önce küçük görevlerde tecrübe edilir, ardından saray hizmeti veya orduda müteferrik vazifelerde görevlendirilirdi. Bu görevlerde gösterdikleri liyâkat ve sadakat nisbetinde sarayda, orduda, merkez ve taşra teşkilâtında önemli mevkilere kadar yükselebilen gulâmlara, mevki ve makamlarına göre değişen belli bir ücret ödenirdi. Ancak

236 Turan, *Resmî Vesîkalar*, s. 184.

237 Bu konuda Memlûkler dönemindeki muamelat hakkında geniş bilgi için bkz. Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s. 229-234; Kızıltoprak, *a.g.t.*, s. 101-103.

Emevîler ve Abbâsîlerde[238], Gazneli[239], Büyük Selçuklu[240], Eyyûbî[241], Memlûk[242] ve sair Müslüman Türk devletlerinde de mevcut olan bu ücretin, yılın hangi dönemlerinde ne şekilde ödendiği, miktarı, vazife ve makamlar arasındaki ücret farkı, bunların dağıtımı ve bu tahsisâtın devlet hazînesine getirdiği yük gibi konularda neredeyse hiçbir malumat bulunmamaktadır.

Esasen Türkiye Selçuklu gulâmlarına da diğer Müslüman Türk devletlerinde olduğu gibi muhtemelen üç ayda bir olmak üzere yılda dört defa "bistgânî/bistegânî (بستگاني)"[243], "mevâcib

238 Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, s. 59-95; Parry, "İslâm'da Harp Sanatı", s. 194-195; Palabıyık, *a.g.e.*, s. 206-212.

239 Beyhakî, s. 59, 185, 267, 392-394, 410, 430, 487, 498, 518, 537, 549, 644.

240 Nizâmü'l-mülk, kadîm padişahların usulünde ıktâ' tevcihi olmayıp herkese rütbeleri nisbetinde yılda dört defa olmak üzere maaş (mevâcib) verildiğini, nakit olarak ödenen bu maaş sayesinde zengin bir durumda bulunan gulâmların, kendilerine verilen vazifeler için daima hazır bulunup işlerini doğru yaptıklarını söyleyerek Selçuklu yöneticilerine "ehl-i ıktâ'"ve "gulâmân" olarak tefrik ettiği orduya ödenecek paranın (mâl) belli edilmesini, "gulâmların" paranın (mâl) zamanı gelince kendilerine verilmesini söylemekte ve ödemenin (vech), muhabbet, birlik ve beraberlik duygularının pekiştirilmesi için bizzat Sultân tarafından yapılmasını önermiştir (Nizâmü'l-mülk, s. 134, Türkçe terc, s. 127). Büyük Selçuklularda Sultân Melikşâh döneminde gulâmlara ödenen maaş miktarının 600-700 bin dinar olduğu görülmektedir (el-Hüseynî, s. 46).

241 Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, s. 140-141, 147, 160-161; Lev, *Saladin in Egypt*, s. 160.

242 David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (Aug, 1957), s. 37-65; (Concluded) *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/3 (Oct, 1958), s. 257-296; Ayalon, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", s. 229; Northrup, *From Slave to Sultân*, s. 71, 82-83, 141, 168; Levanoni, *A Turning Point in Mamluk History*, s. 127, 194; Çetin, *a.g.t.*, s. 215-230.

243 Birçok araştırmacı bu kelimeyi, "bitegani, bişegani, pişegani" şeklinde zikretmiştir. Hâlbuki kelimenin aslı "bistgânî/bistegânî (بستگاني)" olub özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemi kaynaklarında rastlanmaktadır. Hasan Enverî, kelimenin Beyhakî, Nizâmü'l-mülk ve muhtelif şairler tarafından ne şekilde ve hangi anlamlarda kullanıldığını zikrettikten sonra bazı araştırmacıların kelimenin etimolojisi hakkındaki görüşlerini vermiştir. Müellifin de ifade ettiği gibi kelimenin aslının nereden geldiği belli olmayıp araştırmacıların görüşleri

(مواجب)"[244], "müşâhere (مشاهره)"[245], ulûfe (علوفه)[246] veya "câmegî (جامگي)"[247] adı verilen belirli bir maaş ödendiği, "Dîvân-ı Arz"ın uhdesinde olan bu işin, belli bir düzen ve denetime tabi olduğu şüphesizdir[248]. Bunun dışında cülus merasimleri, iyi neticelenen

tahminden ibarettir. Kaynaklarda, orduya ödenen maaş anlamında kullanılıldığı anlaşılmakla beraber üç ayda bir mi, yirmi günde bir mi yoksa senelik veya aylık olarak mı ödendiğine dair kesin bir hüküm çıkarmak mümkün değildir. Hasan Enverî, s. 79-82.

244 Aylık veya senelik anlamlarında kullanılan "mevâcib, Büyük Selçuklularda sivil hizmetkârlara (hadem), tercihen askerî hizmetkârlara (haşem) ve bundan başka bir melike, bir yüksek emîre ve diğer devlet ricâline verilen maaşlardır. Bu kelime ordu mensupları (mütecennide) ve köle askerlere (gılmân) ödenen ücret nevini gösterir. Mevâcib, ekseriya ıktâ' ile münasebettar olarak geçer. Öyle ki, bu takdirde mevâcib ile ıktâ' şeklinde tahsis edilmiş maaş kastedildiği farzedilebilir. Köymen, *Selçuklu Devri Araştırmaları*, s. 367.

245 Aylık ücret anlamına gelen "müşâhere" kelimesi, Gazneli ve Büyük Selçuklularda kullanılmıştır. Hasan Enverî, s. 109; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, II, s. 1808; Beyhakî, s. 146, 611; Nizâmü'l-mülk, s. 84, 86, 136, Türkçe terc, 79, 81, 110.

246 Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 47.

247 "Câme (elbise) kelimesinden gelen "câmegî/câmegiyât/cevâmik" tabiri, Büyük Selçuklu, Eyyûbî ve Memlûk devletlerinde maaş anlamında kullanılmakla beraber Türkiye Selçuklularında günlük ücret anlamında kullanıldığı, bazı yüksek rütbeli devlet ricâline ödenen ücretin "câmegî" ile ifade edildiği görülmektedir. Bkz. Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 44; el-Kalkaşandî, III/524, 526, 597, IV/42, V/136, XI/316, XIII/107, XIV/446; Hasan Enverî, s. 91; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s. 670; *Ferheng-i Ziyâ*, I, s. 639; Aşûr, *a.g.e.*, s. 426; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, *a.g.e.*, s. 209; Çetin, *a.g.t.*, s. 215 vd; İbn Bîbî, s. 594; Aksarayî, s. 12.

248 İbn Bîbî, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in İstanbul'daki gurbet hayatından bahsederken şu olayı nakletmiştir: "Dîvân üyeleriyle elbise yüzünden tartışmaya giren Frank, Vasilyus'un huzuruna gelerek onlardan uzun uzun şikâyette bulundu. Her ne kadar Vasilyüs ona, 'Bugün Sultân burada. Bir az sabret de yarın bu meseleyi senin istediğin doğrultuda halledelim' dediyse de Frank, Tekfur'un sözüne aldırış etmedi. Utanmazlığı, arlanmazığı, yüzsüzlüğü kendine davranış şekli olarak seçti. Küstahlığı haddini aşınca Sultân'ın sabrı tükendi. Vasilyüs'e dönerek, 'Bu emîr ne istiyor?' diye sorunca 'Dîvân üyeleri onun normal ücretini ödemeyi ihmal etmişler' cevabını verdi. Onun üzerine Sultân, 'Vasilyüs, kullarına yüz mü veriyor da onlar hadlerini hududlarını aşarak ona küstahlık ediyorlar' dedi." İbn Bîbî, s. 53.

seferler veya herhangi bir müsbet hadise sonrasında bizzat Sultân veya yüsek dereceli devlet ricâli tarafından bahşiş türü ödemeler yapıldığı, ayrıca ganimetten pay aldıkları da anlaşılmaktadır[249]. Yüksek makamlarda bulunan gulâm kökenli devlet adamlarına ise maaş yerine ıktâ'lar tevcih edildiği[250], bazen de hem maaş hem de ıktâ' verildiği görülmektedir[251].

İbn Bîbî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla özellikle saray hizmetinde bulunan gulâmların sayısının ve bunlara ödenen maaşlar, Moğol vesâyeti döneminde artmıştır. Nitekim Selçuklu tahtında üç kardeşin birden oturduğu müşterek saltanat döneminin hemen başında (1249) Celâlü'd-dîn Karatay'ın vezaret makamına getirmek istediği Necmü'd-dîn Nahcivânî, "ülke ancak parayla ve adamla korunup elde tutulur. Rûm devlet büyüklerinin (ricâl) düşmana karşı koyacak güçleri olmadığına göre, bari Müslümanların hazîne gelirlerinden hakettiklerinden fazlasını almasınlar, onu har vurup harman savurmasınlar" diyerek kendisine hazîneden (beytü'l-mâl) sadece günlük (câmegî/جامگي) iki dirhem, yani yılda 720 dirhem ödenmesini, diğer ümerâ ve ricâlin maaşlarının da buna göre belirlenmesini şart koşmuştur. Fakat ümerânın böyle bir duruma asla razı olmayacaklarını bilen Karatay, Necmü'd-dîn'e, devletin geçmiş tarihindeki en iyi ve en kanaatkâr vezîrlerinden biri olan -Pervâne Mu'înü'd-din Süleymân'ın babası- Mühezzibü'd-dîn Ali'nin aldığı 40.000 dirhem (aded) yıllık tahsisatı kabul ettirmiş, emîrleri de eski aldıklarının yarısını almağa razı etmiştir[252].

Moğol vesâyeti döneminde hem saray görevlilerinin hem de maaşlarının arttığını gösteren diğer bir kayıt da bu duruma tepki gösteren Alâü'd-dîn Keykubâd döneminin meşhur devlet adamlarından

249 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 247.

250 İbn Bîbî, s. 165-166, 168, 219, 272-273, 471, 540; *Anonim Selçuknâme*, s. 47, (Türkçe terc, s. 30-31)

251 İbn Bîbî, s. 289, 412.

252 İbn Bîbî, s. 594-595; Kaymaz, *Pervâne*, s. 48-49; Turan, "Celâlü'd-dîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", s. 37.

Şemsü'd-dîn Altunaba'nın[253] sözleridir. Devlet hazînesinin bir yandan Moğolların yüklediği masraflarla diğer yandan ise devlet ricâlinin israf ve yolsuzlukları neticesinde büyük bir sıkıntıya girmesine tepki gösteren Şemsü'd-dîn Altunaba, "Eski büyük padişahların, imkânlarının ve yeteneğinin onda birine sahip olmayan Sultân Alâü'd-dîn'in o kadar azametine, gücüne, kuvvetine ve dirâyetine rağmen iki tercümanı ve dört münşisi yokken, bu düşkünlük ve yoksulluk içinde zor durumda bulunan ve üstelik de haraç ödemeye mahkûm olan sizin bu kadar maaşlı (mevâcib hor/مواجب خولر) bulundurmanız doğru değildir" demek suretiyle devlet ricâlini tenkid etmiş, ancak onun bu uyarıları dikkate alınmadığı gibi, kendisi de kısa bir süre sonra bir suikastle ortadan kaldırılmıştır[254].

Gulâmların Özel Hayatına Dair Bazı Mülâhazalar

Gulâmların özel hayatlarına dair bilgilerimiz, devlet hayatı ve ordu içerisindeki yerlerine kıyasla yok mesabesindedir. Ancak Gazneliler dönemine ait bir hadise, gulâmların özel hayatı hakkında içerdiği bilgiler bakımından son derece önemlidir. Her ne kadar bu bilgiler doğrudan Selçuklu gulâmlarıyla alakâlı olmasa da iki devlet arasında gerek teşkilat ve müessese gerekse âdet ve an'ane bakımından tesadüf edilen benzerliğin, bu konu için de geçerliği olması kuvvetle muhtemeldir. el-Utbî'nin Târîh-i Yemînî'sinde ve ondan nakilde bulunan Reşîdü'd-dîn ve Mîrhând gibi müelliflerin eserlerinde yer alan bu kayıt, Sultân Mahmûd dönemine aittir.

253 İbn Bîbî, biri I. Alâü'd-dîn Keykubâd zamanında yaşayan ve oğlu Gıyâsüd-dîn Keyhusrev'in atabegi olup onun saltanatı döneminde Sa'âdü'd-dîn Köpek'in telkiniyle öldürülen, diğeri de Alâü'd-dîn Keykubâd'ın hâs kölelerinden olup Âmid sipehdârı bulunan, iki Şemsü'd-dîn Altunaba'dan bahsetmiştir. Burada zikri geçen zat, ikincisidir. Bkz. Turan, "Şemsü'd-dîn Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", s. 198.

254 İbn Bîbî, s. 605-607; Kaymaz, *a.g.e.*, s. 53. (Görev sahiplerinin sayısının artmasının, başta masrafların arması olmak üzere bazı sıkıntılara sebep olacağı, meliklerin bu konuda dikkatli davranmaları gerektiği hususu el-Mâverdî'nin, *Nasîhatü'l-Mülûk*'unda da zikredilmiştir (s. 253).

Esir edilen Şâr unvanlı Garcistân hâkimine dair rivayet edilen hikâye şu şekildedir:

"Şâh Şâr'ın yanına nöbetçi olarak bir gulâm bırakılmış idi. Bu gulâm, Gazne'ye hareket etmeden önce karısına bir mektup göndermek, ona havâdis vermek istedi. Gulâm, elleri ve ayakları bağlı bir şekilde bulunan Şâh Şâr'ı çağırıp kaba bir şekilde "Haydi bana bir mektup yaz." dedi. Bir gulâmın kendisine bu şekilde emir vermesi, Şâh Şâr'ın çok canını sıktı. Ama yapacağı bir şey yoktu. İstemeye istemeye gulâmın sözünü dinledi ve oturdu. Aslında mektubu yazmak hiç istemiyordu. Fakat biraz düşündü ve sonra "Peki yazayım" dedi.

Gulâm, karısına sevgi ve övgü dolu sözlerle hitap ediyordu. Fakat Şâh Şâr, gulâmın dediğine bakmıyor, kendi istediği gibi yazıyordu: "Ey utanmaz fahişe! Ey arsız kahpe! Senin fesadlık ve kötülük yolunda yürümekte olduğunu, savurganlık ve israfını, bunlar için mâlımdan yaptığın harcamaları duymayacağımı, zamanını şarap içmekle, eğlenceyle ve yasaklanmış şeylerle geçirdiğini öğrenmeyeceğimi mi zannediyordun? Her gün bir dostunla içki içiyor, her gece bir aşığınla yatıyorsun. Ocağımı berbâd ettin, itibarımı yerlere attın. İffet ve namus perdesini yırtıp parçaladın. Benim artık sana hürmet nazarım kalmadı. Eğer selâmetle evime ve vatanıma dönersem, senin layığını vereceğim. Yaptıklarının cezâsını yanına koyacağım [ödeteceğim]."

El-hâsıl bu vâdilerde sözleriyle uzun uzadıya bir mektup yazdı. Mektubu kapattı, mühürledi ve gulâma verdi. Gulâm da mektubu karısına gönderdi.

Mektup kadının eline geçip de okuttuğu zaman aklı başından gitti. Önce düşmanlarından birisinin, kendisini kocasına karşı karaladığını yahut bir hased sahibinin fesadına kurban gittiğini düşündü. 'Mutlaka böyle olmuştur' dedi. Ama bir yandan da 'Yarın kocam gelirse ne yaparım.' diye düşündü ve korkusundan evi terkedip gitti. İzbe bir yere kaçıp gizlendi.

Gulâm eve döndüğünde İrem'in gülistânı gibi bıraktığı evini, Lut çölü gibi buldu. Hanımından, evin kâhya ve hizmetçilerinden bir iz ve eser göremedi. Şaşırıp kaldı. Durumu komşularına sorup

soruşturdu. Komşuları ona mektubu ve mektupta yazan kötü sözleri anlattılar.

Gulâm feryad edip ağlamaya, hanımını aramaya başladı. Nihayet bir müddet sonra bulmayı başardı. Karısının gönlünü almaya çabaladı. Ahidler verip yemînler etti. 'Benim o yazılanlardan haberim yoktur.' dedi ve sonunda hatununu eve getirdi."[255]

Bir latife olarak kaydedildiği anlaşılan bu hikâyeden hareketle gulâmların özel ya da ev hayatıyla ilgili şu neticelere ulaşılabilir:

- Hikâyeye konu olan gulâm, gulâmhâne eğitimini tamamlamış, sonrasında azâd edilmiş bir gulâmdır.

- Her ne kadar makam ve rütbesi tespit edilemese de orta dereceli bir vazifede görevli olduğu tahmin edilebilir.

- Mektubu kendisi yazmadığına, üstelik söyledikleri yazılırken takip etmediğine ya da yazılanları okuyup anlayamadığına bakılırsa okuma-yazma bilmemektedir.

- Bir eşi ve evi olup saray ya da iş hayatı dışında bir de ev ve aile hayatı vardır.

- Kendisine verilen ilave vazifeden dolayı eve gecikecek olmasını hanımına bildirmek istemesine bakılırsa, iş hayatında belirli bir mesaiye tâbidir.

- Kendi evinde hizmetçiler çalıştıracak derece ekonomik gücü vardır.

Sadece bu örnekten hareketle gulâmların aile ya da özel hayatına ilişkin kat'î genellemeler yapmanın ya da kesin yargılara varmanın sakıncalı olabileceği muhakkaktır. Ancak sadece bu kısa hikâyeden çıkarttığımız neticeler bile, gulâmların sadece saray ve devlet teşkilatı içerisinde değil, toplumsal, kültürel ve ekonomik hayat içerisinde de önemli bir unsur olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bu noktada gulâm sistemi ve gulâmları, devlet hayatındaki askerî ve

255 el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, (Terc, Abdurrâb Yelgar), [TTK Kütüphanesinde Yayınlanmamış tercüme], s. 157-158; Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 4. Cüz (Sultân Mahmud ve Devrinin Tarihi), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay, Ankara 1999; 177-178; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV, (Tashîh ve tahşiye: Cemşîd Kiyânfer), Tahran 1385, s. 2925-2926.

idarî vasıflarının yanında toplumsal yönleriyle de ele almanın, sözkonusu sistemin tarihî rolünü anlama konusunda büyük faydalar sağlayacağı şüphesizdir.

Bir Gulâmın Serencâmı: Köle Pazarından Gazne Tahtına Alptegin[256]

Daha önce de belirtildiği gibi küçük yaşta dergâha alınan gulâmlar, gulâmhânelerde eğitim görür ve eğitimi tamamlandıktan sonra da azâd edilerek devlet hizmetine alınırdı. Liyâkat, hüner ve şecaatleri herkesçe malum olduktan ve muhtelif hizmetlerde tecrübe edildikten sonra kabiliyetlerine göre sınıflara ayrılıp muhtelif saray hizmetleri veya orduda istihdam edilir ve burada gösterdikleri başarıya göre emîrliğe kadar yükselirlerdi.

Bu durum, İslâm tarihi boyunca esir veya köle olarak saraya alınan birçok kabiliyetli gulâmın ön plana çıkmasına, hatta bunlardan bazılarının merkezî otoritenin çökmesinin ardından, bazılarının ise merkezî otorite ile yaşadıkları çatışmalar neticesinde istiklâllerini ilan ederek müstakil siyasî teşekküller kurmalarına sebep olurdu.

Bunlardan biri de Gazneliler Devleti'nin kurucusu olan Alptegin idi. Sâmânî Emîri Ahmed b. İsmail (907-914)[257], ömrünün so-

256 Bu makale daha önce yayınlanmıştı. Erkan Göksu, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 96/191 (Mart-Nisan 2011), s. 97-116.

257 Ahmed b. İsmail, babası İsmail b. Ahmed'in 15 Safer 295/25 Kasım 907 senesinde Cûy-i Mûliyân'da ölümünden sonra Sâmânî tahtına geçmişti. Geniş bilgi için bkz. en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Türkçe terc, *Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2013*, s. 134-135; Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran 1363, s. 325; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, [el-Mektebetü'ş-Şâmile], s. 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, (Türkçe terc, Ahmet Ağırakça) İstanbul 1989, s. 13-14); İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, (Türkçe terc, Mehmet Keskin), İstanbul 1995, s. 188); el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî, Kâbil 1342, s. 202; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362, s. 378; Mîrhând, IV, s. 2821-2823.

nuna doğru Türk kökenli bir gulâm olan Alptegin'i satın almış[258] ve böylece Alptegin, Sâmânî Devleti hizmetine girmişti. Ancak kısa bir süre sonra meydana gelen bir hadise, onun devlet hizmetine girmek suretiyle elde ettiği şansı/talihi tehlikeye soktu. Zira efendisi Ahmed b. İsmail, 11 Cemâziye'l-ahir 301/12 Ocak 914'de[259] kendi gulâmlarından oluşan bir topluluk tarafından öldürülmüştü[260]. Gulâmla-

258 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 139); Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1989, s. 1. Gulâm tedariki, genellikle harp esirleri arasından seçme, satın alma ve hediye gibi klasik yöntemlerle yapılırdı. Bunlardan en yaygın olanı harp esirleri arasından seçme idi. (Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010, s. 66-77). Emîr Şemsü'l-Mealî Kâbûs b. Veşmgir (İskender b. Keykâvus), eserinin bir faslını "köle satın almak ve şartları"na ayırmıştır. Müellif köle satın alma işinin filozofluk bilgisi gerektiren önemli bir iş olduğunu, iyi köle almanın "anlama kabiliyetiyle kölenin görünür ve görünmez kusurlarını ortaya çıkarmak, görünür belirtilere göre iç ve dış hastalıklarını anlamak ve cinslerini tanıyarak olumlu ve olumsuz özelliklerini bilmek gibi üç şarta bağlı olduğunu zikretmiş ve kölelerin özellikleri, köle satın alınırken dikkat edilmesi gereken hususları uzun uzun anlatmıştır (İskender b. Keykâvus, *Kâbûsnâme*, 23. fasıl). Ayrıca bkz. Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 181-182.

259 en-Narşahî, s. 92; es-Sem'ânî, III, s. 201. Ahmed b. İsmâ'îl, Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre üç yüz senesi Cemâziye'l-âhirin üçünde (15 Ocak 913), Mîrhând ve İbnü'l-Esîr'e göre 301 yılının Cemâziye'l-âhir ayının çıkmasına yedi gün kala (24 Ocak 914) perşembe gecesi öldürülmüştür. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 389; Mîrhând, IV, s. 2825; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 69-70).

260 en-Narşahî, İsmail b. Ahmed'in gulâmları tarafından öldürülmesi hâdisesini şu şekilde anlatıyor: "O avlanmayı severdi. Ceyhûn kıyısına ava gitmiş ve çadır kurmuş idi. Avdan dönünce bir haberci geldi ve Taberistân Emîri Ebû'l-Abbâs'dan bir mektup getirdi. Mektûbu okudu. Ebû'l-Abbâs "Hüseyin bin 'Alâ (diğer kaynaklarda "en-Nasr" veya "Nasr-ı Kebir" de denilen el-Hasan b. Ali el-Alevî el-Atrûş/Utrûş) isyan etti. Gürgân vilâyetinin büyük kısmını ve Taberistân'ı ele geçirdi. Bizim mecbûren kaçmamız gerekiyordu." diye yazmış idi. Emîr üzüldü/canı sıkıldı ve çok kederlendi. "Ey Bâr-ı Hudâ. Eğer bu taht benden gitmek isterse bana ölüm ver." diye dua etti ve çadıra girdi. Her gece onun uyuduğu hânenin kapısına zincirle bağlanmış bir arslan bulundurmak gelenek idi. Her kim bu hâneye girmek isterse, o arslan onu parçalardı. O gece üzgün olduğundan bütün bendeler düşünceli idiler. Bu yüzden arslanı

rın bu cür'eti affedilemezdi. Büyük bir tahkîkât ve ta'kîbât başladı. Ahmed b. İsmail'in yerine tahta oturan Nasr b. Ahmed (914-943)[261]

getirmeyi unuttular. O, uyudu. Emîr'in gulâmlarından bir topluluk hâneye girdiler ve 11 Cemâziye'l-âhir 301 Perşembe günü (12 Ocak 914) başını kestiler. Onu Buhârâ'ya getirdiler, yeni yapılmış olan bir kabre koydular ve ona Emîr-i Şehîd lakabını verdiler. (en-Narşahî, Türkçe terc, s. 136-137). Ayrıca bkz. Gerdîzî, s. 329). Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre onun âlimleri sevip, bunlarla ilim meclislerinde bulunmasından ve özellikle menşûrları (menâşîr) ve hükümleri (ahkâm), sarây Farsçasından (zebân-ı derî) Arabçaya değiştirmesinden dolayı gulâmlar ondan nefret etmiştir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 378). Barthold da onun bu davranışının sonunu hazırladığı düşüncesindedir. (W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay, Ankara 1990, s. 258-259). Aydın Usta ise Mansûr b. İshâk b. Ahmed ile Hüseyin b. Ali'nin aralarından anlaştıklarını ve Ahmed b. İsmâ'îl'in gulâmlarından bir kısmını yanlarına çekerek onu öldürdüklerini belirtmiştir. (Aydın Usta, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007, s. 112). İsmail b. Ahmed'in öldürülmesi hakkında ayrıca bkz. Mîrhând, IV, s. 2824; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 71-73); İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, (İng terc, *History of Tabaristan, Trans.* E. G. Browne,) Leyden, London 1905, s. 198-201; İsa Doğan, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, s. 356-358; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 69).

261 Nasr b. Ahmed dönemi, Sâmânîlerin ikbal çağı olarak kabul edilir. Ahmed b. İsmâ'îl'in Buhârâ'da defnedilmesinden sonra ümerâ ve erkân-ı devlet II. Nasr olarak da bilinen Nasr b. Ahmed'e bey'at ettiler. O henüz sekiz yaşında idi. Ahmed b. Muhammed b. Leys bu bey'at işini bizzat kendisi yüklenip deruhte etmişti. Ahmed b. Muhammed b. Leys Buhârâ emîri olup es-Sa'îd yani Nasr b. Ahmed boynunun üstüne alıp taşımış ve halk bu şekilde bey'at etmişti. Bey'at sırasında iyice görülsün diye babasının hizmetçileri tarafından taşınınca korkmuş ve şöyle demişti: "Babamı öldürdüğünüz gibi beni de mi öldürmek istiyorsunuz?" Onlar ise "Hayır, biz seni babanın yerine geçirip emîr yapmak istiyoruz." demişler o zaman da bu korkusu geçmişti. Halk, Nasr'ı küçük görmüş ve onun yönetimde zaafa düşeceğini düşünerek Sâmânîlerin en yaşlısı bulunan babasının amcası İshâk b. Ahmed'in hayatta olmasından dolayı onun yönetimi elinde tutamayacağını zannetmişlerdi. Bu yüzden Semerkand valisi bulunan İshâk b. Ahmed'e meyilli idiler. Bu sırada Nasr b. Ahmed'in yönetim işlerini ve devletin yükünü Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî yüklenerek işleri yürütmüş, devleti ve yönetimi kontrolü altına almıştı. Çevre vali ve emirlerin Sâmânî devletine tamah, edip hücuma kalkışmalarına ve bu

hâdiseyle bizzat ilgileniyor, hâdiseye karıştığı tespit edilen veya şüphelenilen gulâmlar derhal idam ediliyor[262] ve bu herc ü mercde canlarını kurtarmak isteyen gulâmlar Türkistân'a kaçıyorlardı[263].

Ahmed b. İsmail'in gulâmlarından olan Alptegin, bu hâdiselerin yaşandığı dönemde Sâmânîlerin payitahtı olan Buhârâ'da bulunuyordu. Ancak henüz nâmdâr ve meşhûr olmayıp[264], muhtemelen eğitimi devam eden bir "gulâmçe" veya "kara gulâm" idi[265]. Sadece

---

hususi faaliyetlerine rağmen Ebû Abdullah el-Ceyhânî ile bazı devlet ricali idareyi yüklenerek durumu kontrol altına aldılar. Nasr b. Ahmed ve dönemi hakkında bkz. en-Narşahî, s. 92 vd; Gerdîzî, s. 329 vd; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 379-380; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 69-70 ve muhtelif yerler); Mîrhând, IV, s. 2826 vd; K. V. Zettersteen, "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s. 104; Tülay Yürekli, *Sâmânîler*, AÜ SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s. 69-83; Usta, *a.g.e.*, s. 115-157.

262 en-Narşahî, s. 92; Gerdîzî, s. 329.

263 en-Narşahî'nin verdiği bilgiye göre hâdiseden sonra gerekli tedbiri almadığı veya hâdiseyi bizzat tertib ettiği gerekçesiyle Ahmed b. İsmail'i korumakla görevli/memur (gumâşte) olan Ebû'l-Hasan suçlanmıştır. O, Buhârâ'ya getirilip idam edilmiş ve gulâmların bir kısmı olay esnasında öldürülen gulâmların diğeri de yakalanarak öldürülmüştür. Canlarını kurtarabilenler ise Türkistân'a kaçmışlardır. (en-Narşahî, s. 92)

264 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 379.

265 Daha önce de belirtildiği üzere muhtelif yollarla dergâha alınan gulâmların, özellikle küçük yaşta olanları belli bir eğitim sürecinden geçerdi ve bu bakından ileri yaşta olanlar ise çoğu zaman doğrudan muhtelif görevlere verilirdi. Ancak küçük yaşta alınarak yetiştirilen gulâmlar, diğerlerinden daha üstün tutulurdu. Bu durumun temel sebebi, küçük yaştaki gulâmların temelden yetiştirilmesi ve verilen eğitim sonunda velinimeti olan efendisine son derece sadık bir gulâm olarak hizmete hazır olması idi. Bu bakımdan gulâm sistemini uygulayan bütün devletlerde, saraya küçük yaşta alınan gulâmların yetiştirilmesine özel bir önem verilirdi. Bunun yanı sıra Sultân'ın ve sarayın muhafazasında ve merkez ordusunda görev alan gulâmlar da belli bir düzen ve disiplin içinde harp eğitimlerine devam ederlerdi. "Saray"ın en büyük gulâm yetiştirme merkezi ya da mektep idi. Gulâmları yetiştirmek üzere hususî "öğretmen"ler tayin edilirdi. Nizâmü'l-mülk, Sâmânîler devrinde gulâmların satın alındıkları günden ihtiyarlamış ve yükselmiş oldukları zamana kadar yetiştirilmeleri ve derecelenmeleri hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilere daha önce işaret ettiğimizden burada tekrarlamıyoruz.

velinimeti olan efendisini kaybetmekle kalmamış, hâdiseden sonra birçok gulâmın idamıyla neticelenen tahkîkât ve ta'kîbâttan dolayı da sıkıntıya girmişti[266]. Neyse ki ne efendisini kaybetmiş olması, ne de gulâmlara yönelik tahkîkât ve ta'kîbât, onun ikbâline engel oldu. Zira o, Nizâmü'l-mülk'ün ifadesiyle "son derece itimada şayan, vefalı, rey ve tedbîr sahibi, adam tutucu, emri altındaki askerleri seven, civanmerd, tuzu ve ekmeği bol, Allah korkusu olan birisi" idi[267]. Gerek klasik gulâm eğitimi esnasında, gerekse müteferrik vazifelerde gösterdiği başarı ile göz doldurdu. Nasr b. Ahmed tarafından azâd edilen Alptegin, onun ölümünden[268] sonra Sâmânî tahtına oturan Nûh b. Nasr (943-954)[269] döneminde önce emîrlik, daha sonra da Hâcibü'l-hüccâblık[270] makamına kadar yükseldi.

---

266 Daha önce de belirtildiği üzere gulâmlar, efendileri sayesinde sadece hayatlarını değil, istikballerini de garantiye alırlar, bir yandan refah içinde yaşamak diğer yandan ise devletin idarî veya askerî teşkilâtında önemli mevkilere gelebilmek şansına kavuşurlardı. Konumlarının muhafazası, parçası oldukları sistemin ve efendilerinin Sultân'ın varlığına ve muhafazasına bağlıdır. İşte bunun için gulâmlar, efendilerine karşı kendi kavminden veya yerli tebaadan daha fazla sadakat gösterirler. "İtaatkâr bir köle (bende) 300 evlattan iyidir. Zira çocuklar babanın ölmesini, köle ise uzun yaşamasını ister" darb-ı meseli, bu durumu çok manidar bir şekilde özetlemektedir. Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 151).

267 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 135).

268 Bazı kaynaklarda Nasr b. Ahmed'in on üç ay süren verem hastalığından sonra 27 Receb 331/6 Nisan 943'te öldüğü zikredilmiştir. el-Cûzcânî, I, s. 208; es-Sem'ânî, III, s. 202; Mîrhând, IV, s. 2831; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 340); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ise 12 Ramazan 330 (31 Mayıs 942)'da öldüğünü kaydetmiştir. (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 381)

269 I. Nûh olarak bilinen Nûh bin Nasr 331 senesi Şa'bânının başında (Nisan 943) mülke/tahta oturmuş (en-Narşahî, s. 94) ve onun hükümdarlığı Halîfe tarafından onaylanarak Mâverâü'n-nehr ve Horâsân menşuru gönderilmiştir. el-Cûzcânî, I, s. 209; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 340-341).

270 "Bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı" anlamına gelen "hâcib", muhtelif Müslüman Türk devletlerinde mevcut olmuştur. Saraydaki teşrifatı organize ve idare eden, özellikle hükümdarın kabulleri sırasında protokol kurallarını uygulayan ve hükümdar ile devletin ileri gelen erkânı arasında irtibatı sağlayan Emîr-i Hâcib, en büyük saray memuru olup, devlet teşkilâtında vezirden

Alptegin'in ikbâli, Nûh b. Nasr'ın ölümünden[271] sonra on yaşında iken tahta oturan oğlu Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr (954-961)[272] döneminde daha da parladı. Esasen Abdu'l-melik dönemi, Sâmânî emîr ve kumandanlarının devlet yönetimindeki nüfûzunun arttığı, devlet siyasetinin bu ümerâ ve erkân-ı devlet arasındaki çatışmalarla şekillendiği bir dönem idi. Sâmânî sarayı ve Abdu'l-melik büyük ölçüde Vezîr Ebû Mansûr Muhammed b. Uzeyr ve Horâsân sipehsâlârı Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik el-Ferganî'nin nüfûzu altında olmakla beraber, gulâm sisteminden yetişen Türk kökenli kumandanlar da her geçen gün güçlenmekteydi[273]. Abdu'l-melik bunları itaat altına

sonraki en yüksek makamdır. Ancak bu görevlerinin dışında askerî vazifeleri de haiz olup aynı zamanda da ordu kumandanıdır. Hâcib'lik hakkında genel bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s. 86-89; el-Kalkaşandî, III/77; V/422-423; Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 72-73), 134-135; Hasan Enverî, s. 20, 29-32; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 33-34,79-80; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 91-93; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı,* s. 130 vd.

271 Nûh b. Nasr'ın saltanat dönemi genellikle iç meselelerle ve nüfûz sâhibi kumandanların isyanlarıyla geçti. Rebî'ü'l-âhir 343/Ağustos-Eylül 954'de vefat etti. (en-Narşahî, s. 95; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 381; Mîrhând, IV, s. 2840; el-Cûzcânî, I, s. 210; es-Sem'ânî, III, s. 202; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 438); I. Nûh dönemi hakkında ayrıca bkz. Barthold, *Türkistân*, s. 263 vd; Usta, *a.g.e.*, s. 157-193; Yürekli, *a.g.t.*, s. 94-104; C. E. Bosworth, "Nûh I", *EI²*, VIII, s. 109-110; K. V. Zettersteen, "Nûh I", *İA*, IX, s. 346-347.

272 Gerdîzî'nin verdiği bilgiye göre Nûh b. Nasr'ın Abdu'l-melik, Ahmed, Nasr ve Abdülaziz isimlerinde dört oğlu olup, kendisinden sonra sıra ile tahta geçmelerini vasiyet etmiş ve bu hususta ümerâ ve erkân-ı devletten bey'at almıştı. (Gerdîzî, s. 349). Müellif Nûh b. Nasr'ın ikinci oğlu Mansûr'un ismini burada zikretmemiş ise de başka bir yerde belirtmiştir (Gerdîzî, s. 354). el-Cûzcânî ise önce Nûh b. Nasr'ın Abdu'l-melik ve Mansûr olmak üzere iki oğlunun olduğunu zikretmiş, daha sonra ise bunlara Abdulaziz'i de eklemiştir. (el-Cûzcânî, I, s. 209, 213). el-Makdisî ise Nûh b. Nasr'ın üç oğlundan bahsetmekte ve bunların her birini bir emîre emânet ettiğini kaydetmektedir. Müellifin kaydına göre Abdu'l-melik'i Neccâh'a, Mansur'u Fâ'ik el-Hassa'ya ve Nasr'ı da Zarîf adındaki komutana teslim etmiştir (el-Makdisî, I, s. 124). Kardeşlerin en büyüğü Abdu'l-melik olup babası öldüğünde on yaşında iken tahta geçmişti. (en-Narşahî, s. 95)

273 Sâmânîlerin hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirleri ve yoğun bir Türk nüfusu bulunmaktaydı. Dolayısıyla muhtelif Ortaçağ İslâm devletlerinde olduğu gibi Sâmânî ordusunda da Türklerin bulunduğu, birçok Türk emîrin çeşitli

almakta zorlanıyordu. Hepsine karşı mücadele etmenin imkânı yoktu. Bu durumda güçlü bir emîre karşı başka bir güçlü emîri yanına çekmekten, güçlü bir emîri ortadan kaldırmak için başka bir güçlü emîri kullanmaktan başka bir hâl çaresi görünmüyordu.

Abdu'l-melik'in tahta oturduktan sonra karşılaştığı ilk ciddi mesele, babası Nûh b. Nasr döneminde Horâsân'da isyan eden ve hala kontrol altına alınamamış bulunan Ebû Ali b. Muhtâc idi[274].

---

askerî görevlerde ve devlet hizmetinde bulunduğu görülmektedir. Alptegin'in de aralarında bulunduğu bu Türk kökenli emîrlerden bazıları Hüsâmü'd-devle Ebû'l-Abbâs Taş, Begtüzün, Fâ'ik el-Hassa ile Sîmcûrîler ailesidir. Bunlar hakkında toplu bilgi için bkz. Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, (Çev: Neşet Çağatay) Ankara 1964, s. 156; Richard N. Frye, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge, 1993, IV, s. 152; C. E. Bosworth, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs)*, (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s. 162-164; Erdoğan Merçil, "Sâmânîler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi*, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra), Sayı:35, (1994), s. 253-266; Aynı yazar, "Sîmcûrîler I-Simcûr ed-Devatî", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı. 32, (1979), s. 71-88; Aynı yazar, "Sîmcûrîler II-İbrahim b. Simcûr", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10-11, (1981), s. 91-96; Aynı yazar, "Sîmcûrîler III-Ebûl-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Sîmcûr", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı:33, (1982), s. 115-132; Aynı yazar, "Sîmcûrîler IV-Ebû Ali b Ebûl-Hasan Sîmcûr", *Belleten*, XLIX/195, (1985), s. 547-567.

274 Kaynaklarda Ebû Ali el-Çagânî veya Isfahânî olarak da geçen Ebû Ali b. Muhtâc, X. yüzyıldan XI. yüzyılın ortalarına kadar Mâverâü'n-nehr'in Çagâniyân bölgesinde hüküm süren Muhtâcoğulları hanedanındandır. Bu sülaleden Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâc, önemli Sâmânî kumandanlarından biri idi. II. Nasr döneminde birçok hadisede görev aldıktan sonra hastalandı ve yerine oğlu Ebû Ali Ahmed Horâsân orduları kumandanlığına getirdi (324/936). Ebû Bekir Muhammed 329'da (941) öldü ve Çagâniyân'da defnedildi. Ebû Ali Ahmed, Horâsân'a geldiğinde ilk işi Deylemli mahallî kuvvetlere Sâmânî Devleti'nin üstünlüğünü yeniden kabul ettirmek oldu. Daha sonra bölgenin başşehri Cürcân'a yürüyüp yedi ay süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirdi (328/940). Büveyhîler, Ebû Ali'yi sürekli olarak Ziyârîler'den Veşmgîr üzerine harekete teşvik ediyorlardı. Ebû Ali, 329 yılı Muharreminde (Ekim 940) Büveyhîlerle anlaşıp Veşmgîr"in yönetimindeki Rey'e yürüdü. Onun Büveyhîler ile ittifak yaptığını haber alan Veşmgîr de Mâkân b. Kâkî ile anlaştı. İki tarafRey civarındaki İshâk-âbâd'da savaşa tutuştu (21 Rebî'ü'l-evvel

Abdu'l-melik, Ebû Ali'nin üzerine leşkerkeş ve Horâsân sipehsâlârı olan Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik el-Fergânî'yi gönderdi. Ebû Sa'îd, Nûh b. Nasr döneminde Ebû Ali b. Muhtâc'ın azledilmesinden sonra Horâsân sipehsâlârı olarak tayin edilmiş ve Nûh b. Nasr'ın ölümünden sonra tahta Abdu'l-melik'in oturmasında rolü olmuştu. Bu yüzden Abdu'l-melik, Sâmânîler Devleti'nin en önemli mevkilerinden biri olan Horâsân sipehsâlârlığını, itimadını kazanmış olan Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik'den almamıştı. O aynı zamanda da ordu kumandanı (leşkerkeş) idi[275].

Abdu'l-melik'in emriyle Horâsân'a yürüyen Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik, Ebû Ali'yi mağlup ederek bölgeye hâkim oldu (Şa'bân 343/ Aralık 954)[276]. Ancak kısa bir süre sonra maiyyetine (haşem) kötü davrandığı ve onların ihtiyaçlarını karşılamadığı gerekçesiyle itham edildi[277]. Durumdan haberdar olan Abdu'l-melik, Ebû Sa'îd Bekr b.

329/24 Aralık 940). Mâkân savaş sırasında öldü, Veşmgîr Taberistân'a kaçtı. Rey'e sahip olan Ebû Ali kışı burada geçirdi. Ertesi yıl Zencan, Ebher, Kazvin, Kum, Kerec, Nihâvend ve Dînever gibi şehirleri zaptetti. Onun başarıları sayesinde Sâmânî Devleti batı yönünde en geniş sınırlara ulaştı. Ebû Ali, daha sonra Veşmgîr Sârî'yi ele geçirince Mâkân b. Kâkînin amcası Hasan b. Fîrûzân ile birlikte Sârî'yi kuşattı. Veşmgîr'in Sâmânîler'e itaatini sağlayıp Horâsân'a döndü. Öte yandan Emîr Nasr'ın ölümünden sonra kumandanları arasında anlaşmazlıklar çıktı (331/943). Yeni emîr I. Nûh, Ebû Ali'ye Büveyhîler'in zaptettiği geri almasını emretti. Ordusunun bir kısmının ihaneti yüzündenden mağlûp olan Ebû Ali, daha sonra tekrar Rey üzerine yürüdü. Rüknü'd-devle onun kalabalık bir orduyla geldiğini öğrenince şehri terketti. Ebû Ali Rey'i ele geçirdi ve Kuzey Cibâl'in diğer yerleşim merkezlerine de hâkim oldu. Bu sırada Emîr Nûh'un, Nîşâbur'da bulunduğu sırada halktan bir topluluk Ebû Ali ve adamlarının hırsızlık ve tecavüzlerinden şikâyetçi oldular. Ebû Ali'nin Buhârâ'da olmamasından faydalanan düşmanları onun halka karşı kötü tutumunu öne sürerek Emîr Nûh'un gözünden düşürmeyi başarmışlardı. Nûh da Ebû Ali'yi görevinden aldı ve onun yerine İbrahim b. Sîmcûr'u tayin etti (333/945). Bu tayin, Ebû Ali'nin isyânına sebep oldu. Bkz. İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 380-381, 392-393, 397); Erdoğan Merçil, "Muhtâcoğulları", *DİA*, XXXI, s. 50-51; Richard N. Frye, "The Sâmânids", s. 151-152.

275 el-Cûzcânî, I, s. 210; Gerdîzî, s. 349.

276 Gerdîzî, s. 350; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 438).

277 Gerdîzî, s. 352.

Mâlik'i Buhârâ'ya çağırdı. Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik, otuz yedi kumândân (sâlâr) ile birlikte Buhârâ'ya geldi (Ramazan 345/Aralık 956-Ocak 957). Kendisine hil'at giydirilip yanındaki emîrler geri gönderildi. Abdu'l-melik'in huzuruna çıktığında sol tarafında Hazînedâr Fetegîn sağ tarafında ise Hâcib Alptegin bulunuyordu. O sırada beklenmedik bir şey oldu. Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik, Abdu'l-melik'in huzurunda oturmak istedi. Bunun üzerine yanında bulunan Alptegin onu yere düşürdü. Hemen üzerine atılıp harbe (mızrak) ve kılıç darbeleriyle onu öldürdüler ve Abdu'l-melik'in önünde başını kestiler (345/956-957)[278]. Ardından Vezîr Ebû Mansûr b. Uzeyr azledilip yerine Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyn el-Utbî getirildi. Boşalan Horâsân sipehsâlârlığı da Ebû'l Hasan Muhammed b. İbrahim Sîmcûrî'ye verildi[279]. Ancak her ikisinin de görevi uzun sürmedi. Vezîr Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyn el-Utbî devlet emvâl ve hazînesini sarf ettiği gerekçesiyle azledilerek yerine Ebû Mansûr Yûsuf b. İshâk tayin edildi (348/959-960). Horâsân sipehsâlârı Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrahim el-Sîmcûrî de Horâsân sipehsâlârlarının merkezi konumunda olan Nîşâbûr'da halka zulmetmesi sebebiyle azledilerek yerine Ebû Mansûr Muhammed b. Abdu'r-rezzâk getirildi (349/960-961)[280].

Bu hâdiseler sonrasında devletin askerî ve idarî teşkilatında yer alan İranlı devlet adamları tamamen tasfiye edilmiş, Sâmânîler Devleti Türk kökenli emîrlerin nüfûzuna girmiş bulunuyordu. Alptegin, Sâmânî sarayını tamamen kontrolüne almış ve Abdu'l-melik üzerindeki etkisini artırmıştı. Abdu'l-melik'ten Vezîr Ebû Mansûr Yûsuf b. İshâk'ı azletmesini ve onun yerine Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî'yi[281] tayin etmesini istedi. Çaresiz kalan

278 el-Makdisî, I, s. 124.

279 Gerdîzî, 352; Usta, *a.g.e.*, s. 200. Ebû'l Hasan Muhammed b. İbrahim Sîmcûrî'nin sipehsâlârlık ahd ve menşûru (livâ-i sipehsâlârî) Alptegin'in oğlu İbrahim ile 347/957 senesinde gönderilmişti. Bkz. Gerdîzî, aynı yer.

280 Gerdîzî, s. 352-353.

281 "*Târîh-i Taberî* tercümesiyle meşhur olan Sâmânî veziri. Emîrek diye anılan ve Ebû'l-Fazl Muhammed-i Bel'amî'nin oğlu olduğu için Bel'amî-yi Kûçek de denilen Ebû Alî-yi Bel'amî, Sâmânîlerden Abdu'l-melik b. Nûh'un (954-961) son zamanlarında vezir oldu ve Mansûr b. Nûh devrinde de (961-976)

Abdu'l-melik, Alptegin'in bu isteğini yerine getirdi ve vezîrini azlederek yerine el-Bel'amî'yi atadı[282].

Alptegin ile el-Bel'amî, aralarında anlaşmışlardı. el-Bel'amî, Alptegin ile istişare etmeden hiçbir şey yapmıyordu. Abdu'l-melik, Alptegin ve onunla birlikte hareket eden emîrlerin kendisi ve Sâmânî sarayı üzerindeki nüfûzundan rahatsız olmaya başlamıştı. Bu yüzden onun nüfûzunu kırmak için tedbir düşünmeye başladı. Alptegin de bu durumun farkına varmış olmalı ki, artık Abdu'l-melik'in meclislerine daha az gidiyordu[283].

Bu sırada Abdu'l-melik, Sâmânî Devleti'nin ileri gelen Türk emîrlerden olan Nectegin'i öldürttü (349/960-961). Abdu'l-melik belki de Türk emîrlerin devlet üzerindeki nüfûzunu azaltmak istemişti.

---

aynı görevde kaldı. İkinci hükümdar dönemindeki vezirliğini Alptegin sayesinde elde etmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Gerdîzî'ye göre Cemâziyelâhir 363'te (Mart 974) vezir iken ölmüştür. Utbî'ye göre ise, Nûh b. Mansûr tarafından 382'de (992) tekrar vezir tayin edilmiş ve aynı yıl görevinden ayrılmıştır. Ancak Utbî onun ölüm tarihini zikretmez. Muhtemelen 992-997 yılları arasında vefat etmiştir. Nizâmü'l-mülk kendisinden yetenekli bir devlet adamı olarak söz eder. Bel'amî, Mansûr b. Nûh adına yaptığı Târîh-i Taberî tercümesinde eseri büyük ölçüde kısaltmakla beraber başka hiçbir kaynakta bulunmayan bazı orijinal bilgiler de ilâve etmiştir. Bundan dolayı yeni Farsçanın en eski örneği olan bu tercümeye Târîh-i Bel'amî denilmiştir. Eserin Bel'amî'nin emriyle oluşturulan bir heyet tarafından çevrilmiş olması da muhtemeldir. Târîh-i Bel'amî yani *Terceme-i Târîh-i Taberî*, ilk defa 1291'de Leknev'de tek cilt halinde yayımlanmış, daha sonra İran tarihine ait bölümleri Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından neşredilmiştir (Tahran 1337 hş). Ayrıca Melikü'ş-şuarâ Bahâr'ın tashihleri (Tahran 1341 hş) ve Müctebâ Mînovî'nin önsözüyle tekrar yayımlanmıştır (Tahran 1345 hş). Muhammed Rûşen de bazı notlar ve bir fihrist ekleyerek eseri Târîhnâme-i Taberî adıyla üç cilt halinde neşretmiştir. Târîh-i Bel'amî Vâhidî-yi Belhî tarafından 928'de (1522) Doğu Türkçesi'ne, birkaç defa da meçhul kişiler tarafından *Taberî-i Kebîr Tercümesi* adıyla üç cilt (1260 baskısı beş cilt) halinde Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve 1260, 1288, 1290, 1292, 1327-1328 yıllarında İstanbul'da basılmıştır." Ebû Ali el-Bel'amî hakkında bkz. D.M. Dunlop, "Bal'amî", *EI²*, I, s. 984-985; W. Barthold, "Bel'âmî", *İA*, II, s. 465-466; Tahsin Yazıcı, "Bel'âmî, Ebû Ali", *DİA*, V, s. 390; Usta, *a.g.e.*, s. 579-580.

282 Gerdîzî, s. 353-354.

283 Gerdîzî, s. 354; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 2.

Ancak durum beklediği gibi olmadı. Zira bu durum Horâsân'da büyük kargaşaya yol açtı[284]. Diğer yandan Alptegin'in kendisi ve saray üzerindeki nüfûzunu azaltmak için de bir yol bulmuştu. Onu payitaht dışında bir yere görevlendirecek ve böylece saraydan uzaklaştıracaktı. Bunun için Alptegin'e Belh âmilliği görevini vererek Belh'e gitmesini emretti. Hâcibü'l-hüccâblık gibi yüksek bir mevkide bulunan Alptegin, "Hâl-i hâzırda Hâcibü'l-hüccâb olduğumdan, âmilliği kesinlikle kabul etmem." diyerek Hâcibü'l-hüccâblıktan daha düşük bir makam olan Belh âmilliğini reddetti. Abdu'l-melik, -Alptegin'den çekindiği için mi, yoksa onu payitahttan uzaklaştırabilmek için mi bilinmez- Ebû Mansûr Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'ı azledip onu Sâmânî Devleti'nin en yüksek askerî mevkii olan Horâsân sipehsâlârlığına tayin etti. Alptegin görevi kabul edip Nîşâbûr'a gitti (20 Zi'l-hicce 349/10 Şubat 961). Bununla beraber Sâmânî sarayındaki nüfûzu, bütün devlet işleri hakkında kendisini bilgilendirmesi ve her konuyu kendisiyle istişare etmesi konusunda anlaşmış olduğu Vezîr el-Bel'amî sayesinde devam etti[285].

Bu hâdisenin üzerinden fazla geçmemişti ki Abdu'l-melik'in çevgân oynadığı sırada attan düşerek öldüğü haberi duyuldu (Şevval 350/23 Kasım 961)[286]. Gerdîzî'ye göre Alptegin ona içerisinde atların da bulunduğu birtakım hediyeler göndermişti. Abdu'l-melik

284 İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 459).

285 Gerdîzî, s. 354; Merçil, *Gazneliler Devleti*, s. 2; C. E, Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume: *IV, Part: I, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century)*, (Eds. M. S. Asimov and C. E. Bosworth), Unesco 1996, s. 95-96; Yürekli, *a.g.t.*, s. 105-106; Aynı yazar, Bosworth, "The Early Ghaznavids", s. 164-165; Usta, *a.g.e.*, s. 201-202.

286 en-Narşahî'ye göre 350 senesi Şevvâlinin sekizinci Çarşamba gününün gecesi (20 Kasım 961); Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre 350 Şevvâlinin ortasında (22 Kasım 961); İbnü'l-Esîr'e göre üç yüz elli senesi Şevvâl ayının on birinci Perşembe günü (23 Kasım 961). en-Narşahî, s. 96; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 381; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, VIII, s. 462). Ayrıca bkz. es-Sem'ânî, III, s. 202; el-Cûzcânî, I, s. 210; Mîrhând, IV, s. 2841-2842; Barthold, *Türkistân*, s. 269; Aynı yazar, "Abdu'l-melik", *İA*, I, s. 97; Abdülkerim Özaydın, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr", *DİA*, I, s. 272; Yürekli, *a.g.t.*, s. 106; Usta, *a.g.e.*, s. 203.

meydanda çevgân oynarken teker teker Alptegin'in hediye olarak gönderdiği atlara biniyordu. Bir miktar şarap içmişti. O atlardan biri Abdu'l-melik'i sırtından attı ve yere düşürdü. Başı ve boynu yaralanan/kırılan Abdu'l-melik'i yerden kaldırdıklarında ölmüştü[287].

Abdu'l-melik'in beklenmedik ölümü, Sâmânî tahtına kimin oturacağı konusunda tartışmaya sebep oldu. Esasen vaktiyle Nûh b. Nasr, oğullarının büyükten küçüğe doğru yaş sırasına göre sıra ile tahta geçmelerini vasiyet etmiş ve bu hususta ümerâ ve erkân-ı devletten bey'at almıştı[288]. Dolayısıyla Abdu'l-melik'ten sonra ikinci oğlu Mansûr'un tahta geçmesi gerekiyordu. Bundan dolayı devlet erkânının büyük bir kısmı Nûh b. Nasr'ın diğer oğlu yani Abdu'l-melik'in kardeşi Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un tahta oturması gerektiği düşüncesindeydi. Ancak Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ı[289] destekleyenler de bulunmaktaydı[290].

Bu hengâmede Vezîr el-Bel'amî, ümerâ ve erkân-ı devletin bir kısmı Nîşâbûr'da bulunan Alptegin'e bir mektup göndererek Abdu'l-melik'in yerine kimin tahta oturtulması gerektiğini sordular. Alptegin, Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ın hükümdarlık için daha münasip olduğunu bildirdi[291]. Bunun üzerine el-Bel'amî Nasr b. Abdu'l-melik'i

287 Gerdîzî, s. 354. el-Cûzcânî Abdu'l-melik'in attan düştükten sonra öldürüldüğünü zikreder. (el-Cûzcânî, I, s. 210). en-Narşahî ise attan düştüğü günün gecesi öldüğünü kaydetmiştir. (en-Narşahî, s. 146)

288 Gerdîzî, s. 349.

289 Abdu'l-melik'in oğlunun adının Nasr olduğunu sadece el-Makdisî zikretmiş olup, diğer kaynaklarda bu konuda bilgi bulunmamaktadır (el-Makdisî, I, s. 124).

290 Nizâmü'l-mülk, hâdiselerin Abdu'l-melik yerine hatalı olarak Nuh b. Nasr'ın ölümünden sonra meydana geldiğini, ölen emîrin 30 yaşında bir kardeşi ile 16 yaşında bir oğlu olduğunu kaydetmiştir. Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 138). Hâlbuki Abdu'l-melik'in 17 yaşında öldüğü göz önüne alındığında kendisinden küçük kardeşi Mansûr'un 15 veya 16, oğlu Nasr'ın ise henüz iki üç yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır.

291 Alptegin'in hangi aday lehine görüş beyan ettiği konusunda kaynaklar farklı bilgi vermişlerdir. Gerdîzî, Alptegin'in isim vermeden oğullarından birinin geçmesinin daha uygun olduğunu (Gerdîzî, s. 355), el-Cûzcânî "oğul, tahtta birâderden daha öncedir." diyerek yine isim vermeden Abdu'l-melik'in oğluna işaret ettiğini kaydetmektedir. (el-Cûzcânî, I, s. 211). en-Narşahî, Alptegin'in

tahta oturttu. Ancak diğer devlet erkânı tahtın Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un hakkı olduğunda ısrarcıydılar. Onun hâcibi olan Türk emîr Fâ'ik el-Hassa'nın başını çektiği devlet erkânı anlaşarak, Nasr'ı tahttan indirdiler ve Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'a bey'at ettiler (Şevvâl 350/Kasım 961)[292]. Nasr sadece bir gün tahtta kalabilmişti[293]. Artık Sâmânî sarayı Fâ'ik el-Hassa ve ona bağlı emîrlerin nüfûzu altındaydı. Hâdiselerin, hâmisi Alptegin ve dolayısıyla kendisi aleyhinde geliştiğini gören el-Bel'amî de durumu kabullendi.

Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un iktidarını kabul etmeyen sadece Alptegin kalmıştı. Bu durumda, Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un Alptegin'e karşı bir harekâta girişeceği aşikârdı. Bu sırada Alptegin, Abdu'l-melik'in oğlu Nasr'ın tahtan uzaklaştırıldığını ve Sâmânî

Emîr Reşîd'in yani Ebû Sâlih Mansûr'un tahta oturduğunu duyunca onu yakalamak için Buhârâ'ya hareket ettiğini zikretmekle beraber, Mansûr'a karşı kimi desteklediğini kaydetmemiştir. (en-Narşahî, s. 96). Nizâmü'l-mülk ise hâdiseyi şu şekilde zikreder: "(Bu sırada) Alptegin Nişâbûr'da idi. Büyükler ve ümerâ-i hâss, Buhârâ'dan Alptegin'e bir haberci (kâsıd) gönderdiler ve şöyle bir hadise oldu: Padişah ortadan kalktı, baş ve ayak kalmadı; onun 30 yaşında bir (kardeşi) ve 16 yaşında bir oğlu kalmıştır; padişahlığa kimi getirmemizi emredersin? Zira bu memleketin dayanağı sensin" dediler. (Alptegin), "Her ikisi de tahta ve saltanata (mülk) layıktır. Keza (her ikisi de) bizim efendilerimizin oğludur. Ama (ölen) melikin kardeşi pişmiştir, zamanın soğuğunu, sıcağını tatmıştır (tecrübelidir); herkesi iyi tanır, her birinin kudretini, mevkiini iyi bilir; herkesin saygısını yerine getirir. Melikin oğlu küçüktür, cihanı görmemiştir (tecrübesizdir). Ordu mensuplarını iyi (elde) tutamamasından korkarım; padişahlık ve saltanat (mülk) işini bilmez. (Ölen) melikin kardeşini (tahta) oturtmaları daha doğrudur." diye kendi habercisi (kâsıd) ile mektup gönderdi. Bu mahiyette başka bir mektup daha yazdı ve ertesi gün gönderdi." Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 138). Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî ile Mîrhând'a göre de Alptegin, Mansûr çok genç olduğundan, tahta onun amcasının geçmesini ihtiyar etmiştir. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 382; Mîrhând, IV, s. 2841.

292 Gerdîzî, s. 355; en-Narşahî, s. 96; el-Cûzcânî, I, s. 211; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 382; Mîrhând, IV, s. 2843-2844; Barthold, *Türkistân*, *a.g.e.*, s. 269-270; Frye, "The Sâmânids", s. 152; C. E. Bosworth, "Sâmânids", *EI*, VIII, Leiden, 1995, s. 1027-1028; Erdoğan Merçil, "Sâmânîler Devletinde Türklerin Rolü", s. 260-261; Yürekli, *a.g.t.*, s. 107.

293 el-Makdisî, I, s. 124.

tahtına Emîr-i Sedîd Mansûr b. Nûh'un oturduğunu öğrenmiş ve Buhârâ'ya yürümeye karar vermişti. Zira tahta oturan Mansûr'un, Nasr'ı desteklemesinden dolayı kendisi hakkında olumlu düşünceler içerisinde olmayacağını biliyordu. Nitekim başta Fâ'ik el-Hassa olmak üzere Buhârâ'da bulunan muhâlifleri Ebû Sâlih Mansûr'a sürekli Alptegin aleyhinde telkinlerde bulunuyorlar, "Alptegin'i öldürmedikçe padişahlıkta müstakil olamazsın, fermânın yürümez. Elli yıldır Horâsân'a o padişahlık ediyor, servet (mâl) ve zenginlik yığıyor. Askerler hep onun sözüne kulak veriyorlar. Onu yakalarsan, (O'nun serveti ile) senin hazînelerin dolar, gönlün huzura kavuşur." diyerek onu ortadan kaldırması için teşvik ediyorlardı[294].

294 Nizâmü'l-mülk, diğer kaynakların aksine Alptegin'i hâdiseleri yönlendiren olarak değil, kendisi dışında gelişen hâdiselerin kurbanı olarak nitelendirmekte ve Buhârâ'ya hareketinin sebebini Ebû Sâlih Mansûr'un daveti olarak göstermektedir. Öyle ki, onun kayıtlarına göre Alptegin'in taht değişiminde hiçbir etkisi olmamış, aradaki fesatçılar onun ile emîrin arasını açarak bir komplo kurmuşlar ve onu ortadan kaldırabilmek için Buhârâ'ya davet etmişlerdir. Ancak vaktiyle Barthold'un da belirttiği üzere Nizâmü'l-mülk'ün bu yaklaşımı, hâdiseleri Alptegin'in lehinde değerlendirmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Müellifin hâdiseyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir: "...Mansûr'un padişahlığından, 6 yıl geçtiği, Alptegin paralar sarf ettiği, mümkün olan her gayreti gösterdiği halde, garez sahiplerinin sözleri yüzünden Mansûr b. Nûh'un gönlünü asla elde edemiyordu. Payitaht Buhârâ'da olup biteni, vekildârlar Alptegin'e haber verirlerdi, name ve mektup yazarlardı. Nihayet fesadcılar Mânsur b. Nuh'a, (Sen) "Alptegin'i öldürmedikçe, padişahlıkta müstakil olamazsın, fermânın yürümez: Elli yıldır Horâsân'a o padişahlık ediyor, servet (mâl) ve zenginlik yığıyor; askerler, hep onun sözüne kulak veriyorlar. Onu yakalarsan, (onun serveti ile) senin hazinelerin dolar, gönlün huzura kavuşur, işin doğrusu şudur: Onu dergâha çağır (ve çağırırken de) şöyle de: "Biz memleket tahtına oturmuş bulunduğumuzdan beri, sen dergâha gelmedin ve ahdi tazelemedin. Biz ise (seni görmeye) hevesliyiz. Zira sen bizim için baba yerindesin; devletimiz ve sistemimiz seninle süslenmiştir. Yapılmakta olan bu kadar dedikodu, hep senin huzurumuza gelmemendendir. Dergâha mümkün olduğu kadar çabuk gelmen, dergâhımızda iyi olmayan her ne varsa, düzene koyman lazımdır ki, sana olan itimadımız artsın; garez sahiplerinin sözleri kesilsin." (Alptegin) buraya geldiği zaman onu halvete davet edersin ve başını koparmalarını emredersin" dediler. Sonra, Emîr Mansûr, söyledikleri gibi yaptı. Haberci (kâsıd) gönderdi ve onu dergâha çağırdı. Sâhib-i haberler bu durumu "seni niçin

Gerdîzî, Alptegin'in Buhârâ'ya yürümeden önce vaktiyle Horâsân sipehsâlârlığı yapmış olan ve o sırada Tûs'da bulunan Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'a elçi göndererek onunla anlaşmak istedi. Ancak bu sırada Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh Alptegin'i Horâsân sipehsâlârlığından azledip yerine Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'ı tayin etmiş ve yeni Horâsân sipehsâlârı Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'ın Alptegin'in üzerine yürümesini emretmişti. Muhammed b. Abdu'r-rezzâk, Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh'un kendisine Horâsân sipehsâlârlığının verdiğini ve Alptegin ile savaşmayı emrettiğini Alptegin'in elçileri ile görüştüğü esnada gelen menşûrla öğrendi. Bunun üzerine Alptegin ile yaptığı görüşmeleri kesti. Alptegin büsbütün yalnız kalmıştı. Muhammed b. Abdu'r-rezzâk'ın harekete geçmesini beklemeden durumu kuvvet kullanmak suretiyle kendi lehine çevirmekten başka çaresi yoktu. Zi'l-ka'de 350/Aralık 961-Ocak 962'de Buhârâ'ya yürümek üzere Nîşâbûr'dan ayrıldı. Bunun üzerine Muhammed b. Abdu'r-rezzâk da harekete geçip Alptegin'i takibe başladı. Alptegin, Ceyhun kıyılarına ulaştığı sırada ordusunda karışıklık baş gösterdi. Zira Ebû Sâlih Mansûr b Nûh, Alptegin'in ordusunda bulunan kumandanlara (serhengân) Alptegin aleyhinde mektuplar göndermiş ve onu gâsıb olarak ilan etmişti[295]. Bu durum Alptegin'i daha da sıkıntıya soktu. Zira kendisini hareketinde destekleyen başka hiçbir kuvvet olmadığı gibi, şimdi kendi ordusunda da bir isyan başlayabilirdi. Kendisine bağlılığını sorgulamaya başladığı bu orduyla Buhârâ önlerine ulaşsa bile, son anda kendisini yalnız bırakabilirlerdi. Bu yüzden Buhârâ'ya yürümekten vazgeçti. Ancak Nîşâbûr'a da dönemezdi. Hatta Horâsân'da kalması dahi kendisi açısından tehlikeli idi. Şartları ve gelişmeleri değerlendiren Alptegin, yeni faaliyet alanı olarak Gazne'yi belirlerdi[296].

çağırıyor?" diye yazdılar. Alptegin, "ordu hazırlayınız, Buhârâ'ya gidiyoruz." diye ilan etti. Horâsân'dan çıktı ve Serahs'a geldi…." Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 138-140).

295 Gerdîzî, s. 356; Merçil, "Sâmânîler Devletinde Türkler", s. 261; Yürekli, *a.g.t.*, s. 97-99; Usta, *a.g.e.*, s. 207-208.

296 Alptegin'in yeni faaliyet alanı olarak Gazne'yi belirlemesinin sebebi şuydu: Batı bölgeleri, Fars, Kirman Büveyhîlerin elinde idi. Buralarda herhangi bir

Vakit geçirmeden kararını ordusunda bulunan kumandanlara açtı[297]. "Eğer bundan sonra yiyeceğim bir ekmek varsa, geri kalan ömrümü hoş geçireyim, ahir ömrümde kılıcımı Müslümanlara karşı değil, kâfirlere karşı çekeyim ki, ahıret sevabını bulayım. Şimdi, ey ordu emirleri biliniz ki, Horâsân, Irak ve Mâverâü'n-nehr padişahlığı, Emîr Mansûr'undur. Sizin hepiniz Emîr Mansûr'un ordususunuz. Ben sizi kendisi için tutuyordum. Kalkınız, onun dergâhına gidiniz, onu görünüz, (tayin) fermânlarınızı (menşûr) yenileyiniz ve tekrar hizmetinizin başında olunuz. Zira ben Hindistan'a gidip, gaza ve cihad ile meşgul olacağım. Eğer öldürülürsem şehit olurum. Eğer İslâm'ı yüceltmeye muvaffak olursam, cenneti, aziz ve celil olan Tanrı'nın hoşnutluğunu umarım." diyerek onları geri dönüp

şekilde hâkimiyet kurabilmesi zordu. Ancak, güneyde Gazne şehri bu sırada pek de güçlü olmayan mahalli bir hanedanın elinde bulunuyordu. Ele geçirilmesi diğer yerlere nazaran daha kolaydı. Ayrıca Gazne'den, gayri müslim Hindistan topraklarına yapacağı sefer ve akınlarda elde edeceği zengin ganimetlerle rahatlıkla güçlenebilirdi. Gerek bu zenginliklerin cazibesi ve gerekse gaza amacıyla yanına gelecek olan insanlar vasıtasıyla asker ihtiyacı da fazlasıyla karşılanabilirdi. Usta, *a.g.e.*, s. 207-208.

297 Nizâmü'l-mülk ve Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, Alptegin'in Buhârâ'ya tahta oturmasından altı sene sonra Ebû Sâlih Mansûr'un daveti üzerine Buhârâ'ya doğru hareket ettiğini, fakat Alptegin'in Mansûr'un kendisini çağırmasının hayra alamet olmayıp kendisini öldürteceğini bildiğini, bu yüzden emîrleri ile durumu müzakere ettiğini zikretmişlerdir. Ancak Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî "emîrler ile (onları) sınamak için Mansûr'un aleyhinde konuştu. Emîrlerin hepsi Alptegin'e muhalefet ettiler/karşı çıktılar. Tuz ekmek hakkına ri'âyet ettiler." derken (Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, s. 382), Nizâmü'l-mülk emîrlerin tamamının Alptegin'i desteklediklerini, hatta "Bu işin çaresi kılıçtan başka (bir şey) değildir. Zira kendisinin kalbinde senin hakkında bu olduktan sonra, biz dahi kendisinden ne ümit ederiz? Çünkü senin yerine başka bir kimse olsaydı, bu saltanatı onların elinden alırdı. Biz hepimiz, seni biliriz, seni tanırız. Zira biz bu rızka (nânpâre), mevkie, haşmete ve vilayete senin devletin sayesinde sahibiz. Senden bir kimse olduk; biz hepimiz seninleyiz. Horâsân, Irak, Hârezm, Nîm-Rûz sana teslim edilmiştir. Mansûr b. Nûh'u terk ettiğini söyle ve padişahlıkla tahta otur. Biz hepimiz sana itaatli ve emrine amadeyiz. Eğer istersen, Buhârâ'yı ve Semerkand'ı ona bırak; eğer istersen saltanatı da al." dediklerini ve tam bir ordunun onunla olduğunu kaydetmiştir. Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 141).

Sâmânîlerin hizmetine girmek ya da kendisiyle birlikte hareket etmek konusunda serbest bıraktı[298].

Şeref Muhammed el-Erzanî liderliğindeki bir grup Buhârâ'ya dönüp tekrar Sâmânî hizmetine girmek istediler. Kendisi de yanında kalan üç bin kişi ile birlikte Gazne'ye geçmek üzere Belh'e geldi[299]. Burada etrafa haber göndererek gaza etmek isteyen kimselerin kendisine katılmasını istedi. Ancak bu sırada Nizâmü'l-mülk'ün ifadesiyle iftiracılar ve garez sahipleri Ebû Sâlih Mansûr'a Alptegin aleyhine telkinlerde bulundular "Alptegin ihtiyar bir kurttur. Onu helak etmedikçe kendisinden emin olamazsın. Onu yakalamaları ve önüne getirmeleri için arkasından iyi bir ordu göndermelisin." diyerek Alptegin üzerine kuvvet göndermeye ikna ettiler[300]. Ebû Sâlih Mansûr, Eş'as bin Muhammed komutasında 15-16 bin kişiden oluşan kalabalık bir orduyu Alptegin'in üzerine gönderdi[301].

Nizâmü'l-mülk, Sâmânî kuvvetleriyle Alptegin arasında Rebiülevvel 351/Nisan 962 tarihinde meydana gelen savaşı şu şekilde anlatmaktadır: "Sâmânî ordusu tam teçhizatlı 16.000 kişilik atlı ile Buhârâ'dan Belh'e yöneldi. Ordu Tirmiz'e varıp Ceyhun'dan geçmeye kalkıştığı zaman, Alptegin Belh'den çıktı ve Hulm'a gitti. Belh ile Hulm arasında dört fersah uzunluğunda dar bir dere olup ona Hulm Boğazı/Geçidi derlerdi. Bu boğazın/geçidin sağında ve solunda köyler vardı. Alptegin bu boğaza indi. Hâs gulâmlarından 200

298 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 141-142). Ayrıca bkz. Gerdîzî, s. 356; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, s. 382.

299 Mîrhând, IV, s. 2843-2844; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, s. 382. en-Narşahî'ye göre Alptegin Belh'i ele geçirmiş ve bu suretle muhâlefetini/isyânını ilan etmişti. en-Narşahî, s. 96.

300 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 143).

301 İbnü'l-Esîr, Mansûr b. Nûh'un Alptegin üzerine ordu sevk etmesinin sebebini, onun davet edildiği halde huzura gelmemesi olarak gösterir. Yapılan savaşta Alptegin Sâmânî ordusunu mağlûp etmiş ve ileri gelen kumandanlarını esir almıştı. Hatta bu esirler arasında Emîr Mansûr'un dayısı da bulunuyordu." İbnü'l Esir, (Türkçe terc, VIII, s. 469). Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî'ye göre Emîr Mansûr, Horâsân sipehsâlârlığına Alptegin'in yerine Ebû'l-Hüseyin-i Sîmcûr'u getirmiş ve onu, on bin atlı ile Alptegin ile savaşa göndermişti (s. 382).

yiğit atlıyı bu boğazın başını artçı olarak tutmaya memur etti. Alptegin'in bu sırada hepsi de iyi insanlar olan 2200 Türk gulâmı vardı. Gaza için de diğer yerlerden gelen 800 atlı ona katılmıştı.

Horâsân emîrinin ordusu erişince boğazın önündeki sahraya indi. Boğazdan geçemediklerinden, iki ay bu şekilde beklediler. İki ayın sonunda öncülük nöbet sırası Sebüktegin'e[302] geldi. (O), boğazın başına geldiği zaman, bütün ovayı asker (kaplamış); öncü kıtaları çıkarılmış gördü. Kendi kendine, "Efendimiz Alptegin bütün Horâsân'ı, Irak'ı ve Mâverâü'n-nehr'i, tüm servet (mâl) ve nimeti ile birlikte Horâsân emîrine bırakmış, gazaya yönelmiştir. Bunlar (yine de) onun canına kastetmek için gelmişlerdir. Allah'tan utanmıyorlar, kıymetini bilmiyorlar." dedi. Kendisi ile birlikte olan gulâmlara döndü ve "Bu bize düşen bir iştir. Aziz ve celil olan Allah, mazlumları destekler. Bunlar bize zulmediyorlar. Bugün bunlara el koyalım; efendimiz beğense de beğenmese de; bakalım, ne zuhur edecek?" dedi ve 300 gulâmı ile birlikte kendisini Horâsân emîrinin öncüsünün üzerine attı. Onları derhal bozguna uğrattı ve onların ordugâhına ulaşıncaya kadar ilerledi. Onlar silâhlanıncaya kadar binden fazla insanı yere serdi. Silâhlandıkları zaman, Sebüktegin geri döndü ve boğazın başına geldi. Böylece bir eyerle gitti, onlardan (bir kısım) halkı öldürdü.

Sebüktegin'in böyle bir iş yaptığını, onlardan birçok insanı öldürdüğünü Alptegin'e haber verdiler. Alptegin, Sebüktegin'i (yanına) çağırdı ve "Niçin vurdun?" dedi. Sebüktegin "Ey efendimiz, bizim sabrımız tükendi. Bu işle sabır değil, ancak keskin kılıç başa çıkar. Canımız içimizde bulunduğu müddetçe, efendimizin hayatı için (kılıç) çalarız. Bakalım, ne olur?" dedi. Alptegin "Sizin, bu Hudâvend işini bundan iyi ele almanız gerekir. Yatsı namazı vakti olunca göç etmelerini ve yükleri dar dereden dışarı çıkarmak üzere

302 Sebüktegin, Alptegin'in gulâmlarından olup, kısa zamanda liyakat ve sadakati sayesinde temayüz etmiş ve daha sonra Alptegin'in kızıyla evlenmiştir. Alptegin'in ölümünden sonra Gazne tahtına oğlu Ebû İshak İbrahim, onun ardından Alptegin'in gulâmlarından Bilgetegin, Böritegin ve nihayet Sebüktegin geçmiş ve Gazneliler hânedânı onun neslinden devam etmiştir. Bu bakımdan Gazneliler Devleti'nin kurucusu Alptegin olmakla beraber hânedânın asıl müessisi Sebüktegin'dir.

çadırları sökmelerini ve yükleri bağlamalarını söyleyiniz. Togan'ın bin seçkin kişi ile gizlice sağdaki filan dereye gitmesi lazımdır. Sen ki Sebüktegin'sin, bin yiğit gulâm ile sol koldaki filan dereye git ve ben bin atlı ile, ağırlıklar ile boğazdan dışarı çıkıp ovada durayım. Onlar ertesi güne kadar hiç kimseyi boğazın ucunda görmeyince, Alptegin kaçtı derler. Birdenbire atlanıp bizim arkamızdan gelirler ve dar dereye girerler. Bizi görmedikleri zaman, sizler soldan ve sağdan meydana çıkınız. Kılıç çalınız, vurunuz ve yakalayınız ki, henüz boğaza gelmemiş olan cemaat de dönüp kaçsınlar. Biz bu ötekilerle kaçış yolu arayıncaya kadar savaşırız. Gitsinler diye yollarını açarız. Biz de ordugâhlarına üşüşürüz ve hep ganimet elde ederiz." dedi.

Böyle yaptılar. Boğazdan dışarı çıktılar. Ertesi gün Horâsân ordusu silâhlandı. Savaş düzenine girmiş olarak boğazın başına geldi. Hiç kimseyi göremedi. Boğazda bir fersah ilerledi. Alptegin'in ordugâhına ait bir nişana/ize rastlamadılar ve Alptegin'in gitmiş olduğu kanaatine vardılar. "Şimdi onların peşlerinden gidelim. Ovada onları yakalayıp öldürelim ve Alptegin'i yakalayalım." dediler. Sonra orduyu süratle ileri sürdüler. Seçkin insanları öne koydular. (Onlar) boğazdan dışarı çıkınca, Alptegin'in bin atlı ve biraz yaya ile ovada durduğunu gördüler. Ordunun yarısı boğazdan çıkar çıkmaz, Togan o bin atlı ile (pusudan) çıkarak ordunun arkasına üşüştü. Kılıç vurup öldürüyorlardı. Alptegin önden geri geldi. (Hep beraber) bir saatte (bir miktar) askeri helak ettiler. Ordu emîrine bir mızrak vurdular ve atının sırtından düşürdüler. Geri kalan askerler, bozguna uğradılar. Alptegin askerleri ile ordugâhlarına kadar onların peşine düştü. Aralarına girdiler. At, silâh, deve, altın, gümüş ve ipek yükü, gulâm, ne buldularsa aldılar, Sâmânî ordusu çadır ve eşyayı bırakarak kaçtı. Belh köylüleri aşağı yukarı bir ay, o ordugâhdan kumaş götürdüler. Öldürülenlerin sayısı ise yaralılar hariç 4750 kişi idi."[303]

303 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 143-146). en-Narşahî savaş hakkında hiçbir ayrıntı vermemekte, ancak savaş sonunda hatalı olarak Alptegin'in mağlup edilerek Belh'den çıkarıldığını söylemektedir. (en-Narşahî, s. 97) Sözkonusu savaş hakkında ayrıca bkz. Gerdîzî, s. 356; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 382; Mîrhând, IV, s. 2844; İbnü'l Esir, (Türkçe terc, VIII, s. 469).

Alptegin beraberindeki küçük kuvvetiyle yoluna devam etti. Bâmiyân hâkimi Şîr-i Barik'i ve Kâbil'in Hinduşâhî hükümdarını itaat altına alarak Gazne'ye geldi[304]. Gazne o sırada Levik hanedanından Ebû Bekr Levik'in[305] hâkimiyeti altındaydı. Dört ay süren muhâsaradan sonra Gazne'yi ele geçirdi (13 Zilhicce 351/12 Ocak 963) ve böylece Gazneliler Devleti'nin temellerini atmış oldu[306].

Alptegin, Sâmânî payitahtından uzaklaşıp Gazne'ye gitmesine ve bu suretle Sâmânî tahtı ve idaresi üzerinde hiçbir emeli olmadığını göstermiş olmasına rağmen, Ebû Sâlih Mansûr'un onu ortadan kaldırma isteği devam ediyordu. Bunun için aynı sene (351/963) içersinde Ebû Ca'fer kumandasındaki 25-30 bin kişilik bir orduyu Gazne'de bulunan Alptegin'in üzerine gönderdi. Ancak netice yine Alptegin lehine oldu. Sâmânî ordusunu bir kez daha mağlup eden Alptegin, Gazne hâkimiyetini de kuvvetlendirmiş oldu[307].

Ebû Sâlih Mansûr, nihayet bu mağlubiyetten sonra Alptegin'i kuvvet yoluyla kendisine bağlayamayacağını anladı ve onunla

304 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 146); Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 4

305 Gazne hâkimi Ebû Bekr Levik'in Hindu olması muhtemeldir. Ancak bu isim Türkçe "Enük" (hayvan yavrusu, arslan, sırtlan, kurt, köpek yavruları) manasında da okunmuş ve onun Türk olabileceği ihtimali de ileri sürülmüştür. Ebû Bekr Levik, Gazne'yi kaybettikten sonra Kabulşâhlarının yanına sığındı. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 4.

306 Gerdîzî, s. 354; el-Cûzcânî, I, s. 211; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 382; Mîrhând, IV, s. 2844; Barthold, *Türkistân*, s. 269; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 4-5; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040)*, New Delhi 1992, s. 37; C. E. Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds. M. S. Asimov and C. E. Bosworth), Unesco 1996, s. 96; B. Spuler, "Ghaznawids", *EI²*, II, s. 1050; M. Longworth Dames, "Gazne", *İA*, IV, s. 741-742; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, XIII, s. 479-480.

307 Nizâmü'l-mülk, (Türkçe terc, s. 147-148); Mîrhând, IV, s. 2844; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, s. 382; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 38. en-Narşahî, bu hadiseyle ilgili hatalı olarak Sâmânî kuvvetlerinin Eş'as bin Muhammed kumandasında olduğunu ve bu Gazne önlerinde yapılan savaşta Alptegin'in yenilerek Belh'e kaçtığını zikretmiştir. en-Narşahî, s. 148.

savaşmayı bıraktı[308]. Bir misâl/menşûr göndererek onu affettiğini ve ele geçirdiği bölgelerin idaresini ona verdiğini belirtti[309]. Böylece Ebû Sâlih Mansûr'un Alptegin'i zımnen de olsa kendisine bağladığı söylenebilirse de gerçekte bu durum Alptegin'in kuvveti karşısında aczini ve daha da önemlisi Alptegin'in Gazne hâkimiyetini tescil anlamı taşıyordu.

Bu hâdiseden sonra Alptegin, Büst ve Kabulşâhların ülkesinin bir kısmını zabt etti. Ardından Hindistan gazasına başladı. Onun başarıları ve Hindistan gazası, Horâsân ve Mâverâü'n-nehr'den birçok Müslüman'ın onun yanına gelmesine sebep oldu. Böylece onun emrindeki askerlerin sayısı süratle arttı. Öyle ki Gazne'ye geldiğinde üç bin civarında olan ordusu, bir anda on bir bin atlı ve beş bin yayaya ulaştı. Ancak henüz Gazne tahtını ele geçirmesinin üzerinden bir yıl geçmeden 20 Şaban 352/13 Eylül 963 tarihinde öldü[310]. Böylece onun köle pazarında başlayan hikâyesi, Gazne tahtında son buldu. Ancak onun Gazne'de temellerini attığı devlet, hâkim olduğu coğrafyada günümüze kadar etkisi silinmeyen tesirler bıraktı.

Bir köle olarak başlayan hikâyesi, Gazne tahtında son bulan Alptegin'in hayatı, Ortaçağ İslâm devletlerinde başka örneklerine de rastlanan bir başarı hikâyesidir. Ancak bu başarı, Alptegin'in kişisel özellikleri kadar, yetişmiş olduğu muhitin ve almış olduğu eğitimin de izlerini taşır. Zira o, Ahmed b. İsmail tarafından satın alındığı andan itibaren artık sıradan bir köle olmaktan çıkmış ve devlete komutan ve idareci yetiştiren bir müesseseye, gulâm sistemine dâhil olmuştur. Küçük bir gulâm olarak başladığı devlet hizmetinin ilk safhasını, aynı zamanda büyük bir gulâm mektebi olan sarayda geçiren Alptegin, çok sağlam bir eğitim almış, hem askerî hem de idarî kabiliyetlerini geliştirmiştir. Gerek gulâm eğitimi gerekse müteferrik

308 Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 382.

309 el-Cûzcânî, I, s. 221; en-Narşahî, s. 149; Mîrhând, IV, s. 2844; Bosworth, *The Ghaznavids*, s. 38.

310 Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5; C. E, Bosworth, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, IV, s. 96; W. Barthold, "Alptegin", *İA*, I, s. 386; Erdoğan Merçil, "Alptegin", *DİA*, II, s. 526.

hizmetlerde gösterdiği başarı sayesinde kısa zamanda temayüz etmiş ve azad edilerek önce emîrlik, sonra hâciblik ve Nizâmü'l-mülk'e nazaran otuz beş yaşına geldiğinde de o dönemin en önemli mevkilerinden biri olan Horâsân sipehsâlârlığına tayin edilmiştir.

Sâmânî sarayı üzerinde büyük nüfûzu olan Alptegin, son Sâmânî emîrlerinin çok küçük yaşlarda tahta oturmuş olmaları ve diğer devlet ricâli ile yaşadığı nüfûz mücadelelerinin sonucu olarak merkezî otoriteyle karşı karşıya gelmiştir. Bununla beraber onun efendilerine yani Sâmânîlere karşı doğrudan doğruya bir itaatsizliği veya ihaneti sözkonusu olmamıştır. Esasen o, Sâmânî emîrleri ile ters düştüğü zamanlarda bile, devlet için doğru olduğunu düşündüğü tarzda hareket etmiş, nihayetinde muarızı durumunda olan diğer devlet ricâlinin de etkisiyle neşv ü nemâ bulduğu muhitten ve Sâmânî idaresinden koparak Gazne'ye yönelmiştir. Burada yeni bir devletin temellerini atan Alptegin'in, bu başarıyı sadece kişisel özelliklerine veya talihine değil, yetiştiği muhite ve müesseseye borçlu olduğu unutulmamalıdır.

IKTÂ‘ SİSTEMİ

Iktâ‘ ve Muadili Uygulamalar

Selçuklu ıktâ'ının mahiyeti ve sistemin işleyişiyle ilgili muhtelif çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, ne ıktâ' sistemi ne de bu sistemin askerî vasfıyla ilgili hususların tam olarak aydınlatılabildiği söylenemez. Bu durumun temel sebebi, döneme ait kaynaklarda, konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmamasıdır. Iktâ' tevcihi ve bununla ilgili muamelata ait resmî vesîkalardan mahrum olduğumuz gibi, döneme ait kaynaklarda rastlanan bilgiler de konunun bütün yönlerini aydınlatmaktan uzaktır. Nitekim mevcut kayıtları değerlendiren bazı araştırmacılar, zaman zaman tahminler bazen de genellemeler yapmak suretiyle konuya ışık tutmaya çalışmışlarsa da meselenin tam anlamıyla çözümü mümkün olmamıştır. Üstelik araştırmacılar tarafından ileri sürülen farklı görüşler, konu hakkında hararetli bir tartışmanın başlamasına zemin hazırlamıştır ki bu durum ıktâ'yı Selçuklu tarihinin üzerinde en fazla tartışılan meselelerinden biri haline getirmiştir[1].

1 Tartışmaların bir yönünü, ıktâ' sisteminin menşei ve uygulamaları ile ilgili hususlar teşkil ederken diğer yönünü de ıktâ'nın Ortaçağ Avrupa feodalitesi ve Bizans "thema"sı veya "pronoia"sı ile karşılaştırılması, hatta alâkalandırılması oluşturmaktadır. Bu konudaki görüş ve değerlendirmeler hakkında toplu bilgi için bkz. Xylyfly, *a.g.e.*, s. 15-17; Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc, Lütfi Güçer), *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s. 348-358; Claude Cahen, *Osmanlılardan*

Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "Farsçada "ekmek parçası" anlamına gelen "nânpâre" (نان پاره)[2], Arapçada "ekmek" manasına gelen "hubz/ahbâz" (خبز/ اخباز)[3], Uygur Türkçesindeki "suyurgamak" sözünden alınan ve hükümdarın bir kimseye bağış ya da hibede bulunması anlamına gelen "suyurgal" (سیورغال)[4], Safevîler

---

Önce Anadolu'da Türkler, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 55-59, 182-185; M. Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, V/19 (1941), s. 319-334; Aynı yazar, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 94 vd; Ann K. S. Lambton, "Reflections on the Iqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965, s. 358-372; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, (The Expansion of Islam in the Middle Periods), II, University of Chicago Press, 1977, s. 49-52; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam,* s. 1-18; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 354-355.

2 Nizâmü'l-mülk, s. 21, 37, 45, 138, 147, 154, 156, 205, 252, (Türkçe terc, s. 35, 43, 44, 46, 49, 99, 182); Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 25, 45, 101, 116, 150, 172; er-Râvendî, s. 110, 127, 183, 230 ve muhtelif yerler; 'Atebetü'l-Ketebe, s. 21, 68, 69, 73, 84; İbn Bîbî, s. 128; Hasan Enverî, s. 72-73, 112)

3 *Ferheng-i Fârisî-i Âmid*, I, s. 835; Aşûr, s. 434; Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, s. 211; Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, s. 117, 216; Çetin, *a.g.t.*, s. 29, 80)

4 İlhanlı, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî devletlerinde kullanılmıştır. Bkz. *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, II, s. 1269; Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, 39, (Güz/2006), s. 195-218; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd) London 1991, s. IX, 101-104, 115-118, 124-126; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988; 129; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi), Leiden, E. J. Brill, 1965, s. 373-375; Aynı yazar, "Two Safavid 'Soyurghals'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s. 44-54; V. Minorsky, "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s. 927-960; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001, s. 157, 164; Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", *The Cambridge*

döneminde rastlanan "tuyûl/tiyûl" (تيول)[5] ve Osmanlılar döneminde kullanan "timar" (تيمار)[6] gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın muadili uygulamalara, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde rastlanmaktadır[7]. Hatta bazı yazarlar, İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini

---

History of Iran, The Timurid and Safavid Period, VI, (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Pres 1986, s. 501, 504-505, 510; Tsugitaka Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultâns, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997, s. 9.

5 Safevîler, merkezîyetçi bir yapı oluşturabilmek için "suyurgal" uygulamasını tadil etmişler ve "tiyûl/tuyul" adını vermişlerdir (*Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s. 654; Hasan Enverî, s. 69, 72-73; Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.IX, 101-102, 109-110, 123-126, 139-140; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", s. 373-375.

6 İbn Bîbî "timar" kelimesini sadece bir yerde, I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra rastlanır. Müellifin kaydına göre emîrlerden geriye kalan gulâmların bir kısmı tımara sahip olmaları için gulâmhânelere ve babayâna teslim edilmiştir (İbn Bîbî, s. 274). Said Polat'ın da belirttiği gibi buradaki "tımar" ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılamamaktadır (Polat, *a.g.t.*, s. 99). Buna karşılık Yazıcıoğlu, birçok yerde tımar kelimesini ıktâ'yla beraber veya ıktâ'nın muadili olarak kullanmıştır (Yazıcıoğlu, s. 9, 20, 24, 67, 72, 110 145, 210, 211 ve muhtelif yerler) ki, söz konusu tabirin, Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı ve Osmanlı toprak sistemine genel olarak tımar sistemi dendiği malumdur. Osmanlı tımar sistemi hakkında bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, XII/I, s. 286-333; Aynı yazar, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 873-895; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 281-290; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 94 vd; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 525-551; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar II", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s. 73-94.

7 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 101; Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı*, İstanbul 1977, s. 36-43; Mustafa Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001, s. 180; Aynı yazar, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 43; Cin, *a.g.e.*, s. 55, 57; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985, s. 263-264.

de bir nevi ıktâ' olarak değerlendirmişlerdir[8]. Ancak hem ıstılah hem de sistem olarak ıktâ'nın, İslâm medeniyetine hâs bir kurum olduğu söylenebilir.

İslâm Hukukunda Iktâ'

İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber[9] döneminde rastlanan ıktâ', Hulefâ-i Râşidîn[10], Emevîler[11] ve Abbâsîler[12] döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir.

8 Toplu bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 242-251; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay, Ankara 2002, s. 170, 191, 201.

9 el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403, (Türkçe terc, Çev. Mustafa Fayda) Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2002, s. 16-17, 23, 28-29, 40, 50, 106, 126, 135, 184 ve muhtelif yerler; Şafak, *a.g.e.*, s. 197-198, 209-210; Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1996, s. 15; Cin, *a.g.e.*, s. 54, Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, İstanbul 1992, s. 950; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s. 180-182; Demirci, "İktâ", s. 43.

10 el-Belâzurî (Türkçe terc, s. 15-16, 181-182 ve muhtelif yerler); Turan, "Iktâ", s. 950; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s. 182-184; Demirci, "İktâ", s. 43-44.

11 el-Belâzurî, (Türkçe terc, s. 45, 50, 177, 183, 190-191 ve muhtelif yerler); Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 17-18; Şafak, *a.g.e.*, s. 217; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s. 184-185; Demirci, "İktâ", s. 44; Tsugitaka Satō, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, II, (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006, s. 447; Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001, s. 82 vd, 140-141.

12 Abbasî toprak sistemi ve ıktâ' uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001; Satō, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s. 447-448; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean*, 7th-15th Centuries, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997, s. 105, 109; Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, s. 82 vd; Şafak, *a.g.e.*, s. 208; Demirci, "İktâ", s. 44; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 261-262.

Iktâ'nın Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde başlayan ve zamanla teamül halini alan bir sistem olması, tarihî tecrübenin gelişim seyri ve hareketliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu sürece İslâm hukukçuları da katkıda bulunmuş, mevcut tatbikatı tasvir etmek, gerekiyorsa eleştirmek suretiyle uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. Iktâ' konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmü's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun sonucu olarak literatürde ıktâ'ya konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, ıktâ'dârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz edip etmeyeceği ve ıktâ' ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fikhî tartışmalara rastlanır.

Şöyle ki; "ıktâ' konusunda Kur'an-ı Kerim'de hüküm bildiren sarih bir âyet yoktur. Bu hususdaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmaktadır. Ayrıca sahabe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemindekiler, sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca ıktâ'nın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla ıktâ'da bulunmuştur. Bu ıktâ'ların büyük kısmı 'müellefe-i kulûb'a, bir kısmı da âtıl duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur. Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi ıktâ' uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre ıktâ' kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif ıktâ' şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, ıktâ' şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur. İslâm hukukçuları ıktâ'nın, Müslüman ya da müellefe-i kulûb'dan olup beytü'l-mâl'den istihkak sahibi kişilere hakları nispetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir.

Hz. Peygamber'in tahsis ettiği ıktâ'lar arasında müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla ıktâ'lar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür ıktâ'ların azaldığı, önceden yapılanların denetlendiği ve âtıl bırakılan bazılarının tamamen ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytü'l-mâl'den hak sahibi olmayanlara ıktâ' yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazîneye ait taşınmazlardan beytü'l-mâl'den istihkakı bulunmayanlara ıktâ' yapılması Mâlikîlere ve Hanefîlerden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre caiz değildir. Çünkü beytü'l-mâl üzerinde bütün Müslümanların hakkı vardır. Şâfiîlerle Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler ise kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir."[13].

İslâm tarihi incelendiğinde ıktâ'nın farklı şekillerde uygulandığı görülür[14]. Bunlardan ilki, arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği "ıktâ'u't-temlîk (اقطاع التمليك)"tir. Bu tür ıktâ'ların, mevât ve mamur arazi ile madenlerden yapılması öngörülmüştür. Iktâ'dârın diğer özel mülkleri gibi kira, ariyet, alım satım, hibe, miras vb. akidlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine ıktâ' edilen araziyi vakfetmesinin hükmü mülkiyetin sübûtuna bağlıdır. Vakfa konu olan arazinin ıktâ'dârın mülkiyetine geçtiği hukuken sabitse vakıf sahihtir, aksi takdirde sahih olmaz.

Temlîken ıktâ' üç türlü taşınmazdan yapılabilir: Mevât arazi, mâmur (âmir) topraklar ve madenler. Hukukçuların çoğunluğu, hazîne malından olmayan mevât ve sahipsiz âtıl arazi gibi taşınmazların ıktâ'sının onu ihya ederek kamu yararına işleteceği düşünülen herkese yapılabileceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Mâlikîlere göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mevât topraklar temlîken

13 Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s. 180-185; Demirci, "İktâ", s. 43; Beşir Gözübenli, "İktâ (Fıkıh)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 49.

14 Bkz. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 356 vd; Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 28-30; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 100; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 1-2; Aynı yazar, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s. 447; Şafak, *a.g.e.*, s. 197-198; İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s. 19.

ıktâ‘ edilebilir. Hz. Peygamber'in, ölü bir araziyi tarıma elverişli hale getirenin ona sahip olacağına dair hadislerini ve bu yöndeki uygulamalarını dikkate alan fakihler, mevât toprakların uygun görülen kimselere ihya için ıktâ‘ edilebileceği görüşündedir. Kamu yararı gözetilerek ihya maksadıyla ıktâ‘ edilen topraklar üç yıl üst üste âtıl tutulursa Halife Ömer'in uygulamasına dayanılarak yetkili merci tarafından geri alınır. Ayrıca bir kimseye ihya edemeyeceği kadar büyük toprakların ıktâ'sı caiz değildir.

Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyanın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe ıktâ'dan dönüş caiz olmaz; aksi bir davranış gasp sayılır. Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan ıktâ'lar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu ıktâ'yı kendi rızasıyla iade edebilir[15].

Diğeri sadece tasarruf hakkının ıktâ‘ edildiği "ıktâ'u'l-istiğlâl (اقطاع الاستغلال)"dir. Buradaki "istiğlâl" kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin gelirinden faydalanmaktır. "Iktâ'u'l-vazîfe", "ıktâ'u'l-tazmîn" gibi adlar da alan "ıktâ'u'l-istiğlâl" ise gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve ıktâ'sından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil, sadece kullanım hakkını sağlayan ıktâ'dır. Buna "ıktâ'u'l-imtâ" veya "ıktâ'u'l-intifâ" da denmektedir.

Bazı kamu personelinin ücretlerinin çeşitli devlet gelirlerinin havalesiyle ödenmesi usulü Emevî ve Abbasî dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle ordu mensuplarına hizmetlerinin karşılığı olarak haraç gibi bazı vergilerin toplama imtiyazının verilmesi uygulaması zamanla askerî ıktâ'ları doğurmuştur. Bir ıktâ'dâr, sadece kullanım hakkına mâlik olduğu taşınmazı başkasına kiralayabilir veya ariyet olarak verebilir. Bu hüküm, kiracının tasarrufu altındaki taşınmazı başkasına kiralamasının cevazına benzetilmektedir.

15 Gözübenli, a.g.m, s. 50-51. el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 356; Hasan Enverî, s. 71-72; Muhammad Akram Khan, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003, s. 91; Şafak, *a.g.e.*, s. 197-204.

Iktâ'dârın ölümü veya ıktâ'nın geri alınması durumunda mülkün el değiştirmesi sebebiyle kira akdi düşer. İntifa hakkı devlet başkanı tarafından babadan oğula miras kalacak şekilde ıktâ' edilebilir. Ancak devlet başkanının halefi bu kaydı geçersiz sayabilir. Mülkiyetinin beytü'l-mâle ait olduğu görüşünü savunanlara göre madenler "ıktâ'u't-temlîk"in değil "ıktâ'u'l-istiğlâl"in konusuna girer. Eğer ıktâ', savaş için hazırlık yaparak gereği halinde orduya katılmak koşuluyla verilmişse ıktâ'dâr intifa hakkını kamu otoritesinin iznini almaksızın başkasına devredemez[16].

Diğer bir ıktâ' çeşidi ise "ıktâ'u'l-irfâk (اقطاع الارفاق)" olup kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir. Hanbelî ve Şâfiîler'e göre kamu yararı bulunması halinde bu tür ıktâ'lar caizdir. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili merci tarafından geri alınır. Bu tür ıktâ'lar, ıktâ'dârın ölümüyle miras hükümlerine tâbi olmaz. Iktâ'nın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte Hanefî, Mâlikî ve Hanbelîler ile Şâfiîler'den bazılarına göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında ıktâ' yapılması da caizdir. Bu durumda ıktâ'nın bedeli beytü'l-mâle aktarılır. Ancak bazı Şâfiîler ıktâ'nın bir çeşit atıyye, hibe veya teşvik olduğu gerekçesiyle bedel karşılığında yapılmasına cevaz vermemektedir. Çünkü bedel talebi satış akdinin özelliğindendir[17].

Bununla beraber ıktâ'nın hem amaç hem de uygulama bakımından farklılık arz ettiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim İslâm medeniyetine ait her müessese gibi ıktâ' da bir yandan muhtelif siyasî ve ictimaî hadiselerin diğer yandan İslâm toplumunu oluşturan farklı millet ve kültürlerin katkısıyla tekâmül etmiş ve neticede

16 Gözübenli, a.g.m, s. 51; Hasan Enverî, s. 72; Khan, *a.g.e.*, s. 91; Şafak, *a.g.e.*, s. 205-207.

17 Gözübenli, a.g.m, s. 51; Hasan Enverî, s. 72; Khan, *a.g.e.*, s. 92; Şafak, *a.g.e.*, s. 207.

her devlet, ıktâ‘ sistemini kendi siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre tadil veya tekâmül ettirerek uygulamıştır.

Iktâ‘ Sisteminin Tekâmülü ve Selçukluların Rolü

Iktâ‘ sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devri özel bir yer teşkil eder. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ‘ nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ‘ sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir[18].

Nizâmü'l-mülk'ün Iktâ‘ Düzenlemesi

Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi ıktâ‘, Selçuklulardan önce de mevcut olduğu gibi, Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce Büyük Selçuklularda da vardır[19]. Her ne kadar Nizâmü'l-mülk de eserinin bir yerinde "eskiden askerlere ıktâ‘ verme usulünün olmadığını zikretmiş olsa da[20] başka bir yerde "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vererek bu durumu bizzat teyit etmektedir[21]. Bu duruma işaret eden bazı araştırmacılar, ıktâ‘ sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa denebilecek bir süre içerisinde ülkenin tamamında düzenli bir şekilde uygulanabilmiş olmasının sebebini, bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarında aramışlardır[22].

18 el-Bundârî, s. 59; el-Hüseynî, s. 46.

19 el-Hüseynî, s. 29; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s. 59.

20 Nizâmü'l-mülk, s. 134, (Türkçe terc, s. 127).

21 Nizâmü'l-mülk, s. 43-55, (Türkçe terc, s. 41-51).

22 Xylyfly/Huluflu, s. 12; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 263-264.

el-Bundârî'nin kaydına göre devlet nizâmının, dinî ve ictimaî yapının sarsıldığı, memleketin harab ve hâlî kaldığı bir dönemde vezâret makamına gelen Nizâmü'l-mülk, devlet idaresini, dinî ve ictimaî yapıyı düzenlemiş, vilâyetleri tamir ve imaretleri isal etmiştir. Müellif, kaydın devamında "eskiden askere sarf etmek üzere memleketten mal toplanması usulünün cari olup kimsenin ıktâ'ının bulunmadığını" söyledikten sonra Nizâmü'l-mülk'ün muhtell bir vaziyette bulunan memleketten mal toplanmadığı, hasta olan il'den mahsul elde edilemediğini görüp araziyi ıktâ' olarak askere taksim ettiğini ve böylece asker için bir varidat kaynağı ortaya çıkardığını kaydetmiştir. Müellife göre bu usul, kendisine arazi ıktâ' edilen askerin, gelirini artırmak için araziyi işletmesini gerekli kıldığından, memlekete nizam gelmiştir[23].

Görüldüğü üzere Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî ıktâ' (administrative iqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî ıktâ'nın (military iqtâ')[24] terkibi ve böylece ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını temindir[25]. Osman Turan bunu Orta Asya geleneğine bağlar. Ona göre "eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenen ve imparatorluğun teşkilâtlanmasında bunların lüzum ve ehemmiyetini tamamıyla müdrik bulunan Nizâmü'l-mülk'ün,

23 el-Bundârî, s. 59.

24 Askerî ıktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımîler, Büveyhoğulları ve Eyyûbîlerde uygulandığına dair bkz. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 60-64; C. E. Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, 18, (1965-1966), s. 143-167; Tsugitaka Satō, "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", *Orient*, 18 (1982), s. 83-105; Aynı yazar, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 6-7, 18-42; Aynı yazar, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s. 448; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 2002, s. 116, 122; Turan, "İktâ", s. 951; Demirci, "İktâ", s. 45; Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47.

25 Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 61; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", s. 369; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 7-8.

askerî ıktâ'ları kurarken de yaptığı şey eski Türk askerî ve idarî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibarettir.

Esasen Selçuklu ıktâ'ının menşe'i hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münasebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dair bir kısım unsurları bizzat kendi ictimaî bünyelerinde aramak ilmî bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslâmiyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair elimizde bulunan birtakım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan ıktâ'lar Selçuklu ıktâ'ı ile mukayese edilirse, mahiyet itibarı ile aradaki farkın göçebe ve yerleşik hayat tarzlarına taalluk edenlerden ve yeni bir ıktâ' ıstılahının zuhurundan ibaret olduğu göze çarpar."[26]

Askerî Iktâ'

Gerçekten de Selçuklu ıktâ'ı hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup[27] Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler[28], Hârezmşâhlar[29], Türkiye

26 Turan, "İktâ", s. 953.

27 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 176. (Müellif, bu hususun ilk defa Osman Turan tarafından fark edildiğini söylemektedir).

28 Selçuklular, atabegler de ıktâ'lar vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezîre ve Şam topraklarının büyük bir kısmının askerî ıktâ' haline gelmesini sağlamışlardır. Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 9-10; Aynı yazar, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", s. 448; Yaakov Lev, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999, s. 159; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s. 156; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Pres, 1977, s. 16; Turan, "İktâ, s. 953; Kucur, a.g.m, s. 48.

29 Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", *İA*, V/2, M.E.B. Yay, Ankara, 1992, s. 280, 281; Aydın Taneri, *Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 124; Aydın Taneri, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993, s. 150-151.

Selçukluları, Eyyûbîler[30], Memlûkler[31], Osmanlılar[32] hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde[33] görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır[34].

Selçuklulardan önce örneklerine pek nadir rastlanan askerî ıktâ'nın temel hedefi, ordu için varidât teminidir. Zira askere sarf etmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması, hem idarî hem de iktisadî bakımdan devlet için büyük bir yük teşkil etmekte, özellikle siyasî ve iktisadî buhranların hâkim olduğu dönemlerde bu usulün tatbiki büyük sıkıntılara sebep olmaktadır. Nizâmü'l-mülk,

30 Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 42-75; Lev, Saladin in Egypt, s. 148-150, 155-160; Michael Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", *The Cambridge History of Egypt*, I, İslâmic Egypt 640-1517, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998, s. 227-229; Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D", *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press), London 1970, s. 129-130; Donald S. Richards, "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV/1 (1992), s. 100-105; Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s. 371-375.

31 David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (Aug, 1957), s. 61; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s. 77 vd; Reuven Amitai-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing od Sultân Baybars", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997, s. 268-270, 280-292; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D)*, Stuttgart: Franz Steıner Verlag, 1998, s. 265-268.

32 "Timar"la ilgili dipnota bakınız.

33 Peter Jackson, *The Delhi Sultânate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press), 2003, s. 24, 70-77, 95-102 ve muhtelif yerler; Richard M. Eaton, *The New Cambridge History of India*; I. 8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Pres, 2005, s. 25-26, 41.

34 Turan, "İkta", s. 953-954; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 2002, s. 217. (Lapidus'un zikri geçen eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz. Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi, I (Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, (Çev: Yasin Aktay), İletişim Yay, İstanbul 2002).

askerlere ıktâ‘ tevcihi usulünü yani askerî ıktâ‘ sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazînesinden tek kuruş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır[35].

"Eski sultanlar" döneminde cari ıktâ‘ sisteminin aksayan yönlerini teşhis eden Nizâmü'l-mülk, askerî ıktâ‘ modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve mukta'ların merkezî otoriteye karşı bir güç haline gelmelerini önlemek için gereken düzenlemeleri de ihmal etmemiştir. Gerek tarihî kaynaklarda gerekse bazı resmî vesîkalarda bu düzenlemelere büyük ölçüde riayet edildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır ki bu kayıtlara göre Nizâmü'l-mülk'ün eserinde zikrettiği hususların sadece nazariyatta kalmadığı, fiiliyatta da uygulandığı anlaşılmaktadır.

Selçuklu Iktâ‘ Nizamının Temel Özellikleri

Bu cümleden olmak üzere Selçuklu ıktâ‘ nizamının temel özelliklerini şu şekilde belirlemek mümkündür:

- Mülk ve raiyyet Sultân'a ait olup mukta'nın, arazisinde yaşayan reaya üzerinde hiçbir tasarruf hakkı bulunmuyordu. Bunun aksine hareket ederek reayaya zulüm yapanlar cezalandırıldı[36].

- Iktâ‘ gelirleri önceden belirlenip kayda bağlanırdı[37].

- Mukta'lar, tasarruflarındaki araziyi kesinlikle bir başkasına devredemezler, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları kesinlikle bildirirlerdi[38].

---

35 Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 62-63; Lambton, "Reflections on the iqta", s. 373; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ‘ System", s. 155; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, (The Expansion of Islam in the Middle Periods), II, University of Chicago Press, 1977, s. 49, 51; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 354.

36 Nizâmü'l-mülk, s. 135, (Türkçe terc, s. 128).

37 Nizâmü'l-mülk, s. 134, (Türkçe terc, s. 127).

38 "Iktâ‘ sahipleri (ıktâ‘daran) ne söylesinler: (Emirlerindeki) atlı (hayl)lardan her kim, ölüm sebebiyle veya başka bir sebeple (ortadan) kaybolursa, derhal

- Mukta'lar, rutin olarak veya herhangi bir şikâyet halinde teftiş edilirdi[39].

Bunların yanında Nizâmü'l-mülk'ün mukta'ların kendilerine tevcih edilen arazide daimî olarak bulundurulmayarak bir iki yılda bir değiştirilmesi fikri[40] uygulanamamış ve ıktâ'lar zamanla ırsîleşmiştir[41].

Merkezî Devlet Anlayışı ve Iktâ'

Selçuklu ıktâ'ının, "ülkeyi, hanedan üyelerinin ortak malı sayan" Türk hâkimiyet telakkisine karşı merkeziyetçi devlet anlayışını tesis etme hedefine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş olması da üzerinde durulması gereken bir hususdur. Şöyle ki Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde "kut" anlayışının bulunduğu ve bu anlayışın "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıdığı malumdur. Buna göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayılır ve "sonucuna katlanmak şartıyla" her hanedan üyesinin hükümdar olma hakkı vardır.

---

bildirsinler ve gizli tutmasınlar. Atlının sahiplerine (hüdâvendân) para (mâl) larını aldıkları zaman vuku bulan her mühim (iş) için bütün askerlerini hazır tutmalarını söylesinler. Eğer bir kişi mazeretli olarak kalırsa, derhal söylesinler ki, bu kalış emir (fermân) ile olsun. Eğer bundan başka yaparlarsa, onlar azarlansın ve para cezası çeksinler." Nizâmü'l-mülk, s. 135, (Türkçe terc, s. 127-128).

39 Nizâmü'l-mülk'ün bu hususdaki görüşleri şöyledir: "Eğer bir nahiyeden bir raiyyetden haraplık ve dağılma alameti verirlerse, (bunları) belki de garez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, (padişah) kendi hâss adamları (havâss)ndan birini ansızın göndermelidir. Öyle ki, hiç kimse, kendisinin ne iş için gittiğini bilmemelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, mamurluk ve viranlık bakımından vilayet ve şehrin durumunu öğrenmeli, ıktâ' sahibinin (mukta') raiyyetin ve âmilin durumunu sormalı, memurların (gumâşteğân) ne mazeret ve bahane gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyyetin fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması (avâre) için padişaha bu farz lazımdır." Nizâmü'l-mülk, s. 177, (Türkçe terc, s. 170); Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 66.

40 Nizâmü'l-mülk, s. 62, (Türkçe terc, s. 51).

41 Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 61-62; Turan, "İkta", s. 954; Kucur, a.g.m, s. 48; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 265.

Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması ise "ülüş" veya "ortak hâkimiyet" prensibini beraberinde getirmiştir[42].

Bu uygulama, Osman Turan'ın "Türk feodal devlet sistemi"[43] adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beglerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan

42 "Kut", "ülüş" ve Türk hâkimiyet telakkisi hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982; A. Alföndi, "Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943, s. 507-519; Abdulkadir İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988, s. 241-254; Abdulkadir Donuk, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s. 29-56; Abdulkadir Donuk, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *TDA*, Sayı. 17 (Nisan 1982), s. 103-152; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı 9 (İstanbul), s. 209-226; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s. 33-75; Mahmut Arslan, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, Elazığ, 1990, s. 223-242; Ali Güler, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı.24, (1987), s. 16-22; Harun Güngör, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994, s. 511-519; Dursun Yıldırım, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1991, s. 519-530; Halil İnalcık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s. 69-77; Halil İnalcık, "*Kutadgu Bilig*'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay, Ankara 1966, s. 259-271; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 145-154; Aynı yazar, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Belleten*, II/5-6, (1938), s. 39-72; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1985; Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993; Nevzat Köseoğlu, *Devlet*, İstanbul, 1997.

43 Gerek Osman Turan, gerekse Fuad Köprülü, Bahaeddin Ögel ve Mehmet Altay Köymen gibi araştırmacılar, Selçuklu ıktâ'ı, toprak hukuku veya idarî yapısının "feodalite"den farklı, kendine özgü bir yapıya sahip olduklarını kabul etmekle beraber, eserlerinde "feodalite", "feodal sistem" veya "feodal bey" gibi kelimeleri kullanmada bir mahzur görmemişlerdir.

ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu "feodal hukuk"un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere daha Tuğrul Beg döneminde Türk hâkimiyet telakkisine uygun olarak ülkenin hanedan azası ve Türkmen begleri arasında taksim edilmesinden hemen sonra bir yandan hanedan üyelerinin yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmış diğer yandan da Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmak için çaba sarf edilmiştir[44].

Sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlanması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine hâs bir payitaht düzeni ve merkeziyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir[45]. Tuğrul Beg döneminde görülen ülkenin hanedan azası arasındaki taksimi ameliyatının[46], Alp Arslan döneminde ıktâ' tevcihine dönüşmesi, bu hususa dair ilk işaret olarak değerlendirilebilir.

Nitekim İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan edip hanedan azası ve ümerâ-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra hilatler dağıtmış ve ülkeyi hanedan azası ve emîrlerine ıktâ' etmiştir[47] ki bu uygulamanın, ıktâ' edilen

44 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, II, İstanbul 1999, s. 10-11; Salim Koca, *Dandanakandan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 111-116; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 261.

45 Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 63, 65, 66; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s. 156; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, s. 50. Merkeziyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir.

46 Serahs (1038) ve Dandanakan Savaşlarından (1040) sonra yapılan taksimler için bkz. el-Hüseynî, s. 12; er-Râvendî, s. 104, el-Bundârî, s. 6; Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332, s. 18; Reşîdü'd-dîn, II/5, s. 19-20.

47 İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Sultân Alparslan, Mâzenderân'ı Emîr İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Hârezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi

arazilerin hanedan azası ve emîrlere "ortak hâkimiyet" prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezî otoritenin bir lütfu şeklinde tevcih edildiği muhakkaktır.

Melikşâh dönemine tesadüf eden askerî ıktâ' uygulamasında da iktisadî ve idarî amaçlar kadar merkezîleşme düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Nizâmü'l-mülk'ün, askerî ıktâ' uygulaması ile hedeflediği amaçlardan biri de merkezî devlet anlayışının karşısındaki en büyük güç olarak duran Türkmenleri kontrol altına almaktır. Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultân'ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya ıktâ' tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir[48].

Iktâ' Sistemi ve Türkmenler

el-Bundârî, Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ'yı ilk defa uyguladığı ve bundan ne gibi faydalar temin edildiğini kaydettikten hemen sonra, Nizâmü'l-mülk'ün ayrıca "padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim ettiğini" zikretmiştir[49] ki burada padişahın akraba ve taallukatından kastın Türkmenler, Nizâmü'l-mülk'ün iyi tedbir, idare ve siyasetinin ise ıktâ' tevcihi olduğu muhakkaktır.

İlyas'a, Bağşûr vilayetini ve çevresini yakın adamlarından Mes›ûd b. Ertaş'a, İsfirâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a ıktâ' etmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe tec, X, s. 59). Ayrıca bkz. Cihan Piyadeoğlu, *Sultân Alp Arslan, İstanbul 2017*, s. 108-110.

48 Nizâmü'l-mülk, s. 139, (Türkçe terc, s. 132); Xylyfly/Huluflu, *a.g.e.*, s. 16-17; Anatoy M. Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001, s. 5-6.

49 el-Bundârî, s. 59.

Osman Turan, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "İmparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esası olması zarureti var idi. Bu münasebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebeleri yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icap ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yani göçebelere arazî tevzî etmek suretiyle, askerî ıktâ'ların kuruluşu hadisesi, bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir neticesidir."[50]

Selçukluların Türk hâkimiyet telakkisinin "ortak hâkimiyet" prensibini terk ederek merkeziyetçi devlet anlayışına geçme politikasının başarılı olduğu söylenemez. Nitekim sarf edilen bütün çabalara rağmen ne devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu anlayışı terk edilebilmiş ne de Türkmenlerin merkezî otoritenin kontrolü altına alınabilmesi mümkün olmuştur. Kendilerine ıktâ' edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezî otoriteye bağlı hale gelmeyi reddeden Türkmen beglerinin büyük kısmı[51], Selçuklu yönetiminin zayıf bulunduğu, müstakil olarak hareket edebilecekleri başka bölgelere, özellikle Anadolu'ya göçmeyi tercih ederken, bir kısmı da aynı coğrafyaya bizzat Selçuklu Sultânları tarafından yönlendirilmişlerdir[52]. İleride görüleceği üzere bunlardan bazılarının za-

50 Turan, "Iktâ'", s. 952.

51 Karş, Xylyfly/Huluflu, *a.g.e.*, s. 16-17, 19-20.

52 İl tutmak üzere Anadolu'ya göçen Türkmenleri, hiçbir siyasî hâkimiyeti kabul etmeyenler, Selçuklu yönetimine muhalif olanlar ve Selçuklu Sultânları tarafından Anadolu'ya yönlendirilenler olmak üzere üç kısma ayrılabilir (Polat, a.g.t, s. 26-27. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002, s. 1 vd; Aynı yazar, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 112 vd, 150 vd, 281 vd; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Terc, Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1992.

manla yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmakla beraber[53] bu değişim, merkezin isteği doğrultusunda veya ıktâ' uygulamasının bir neticesi olarak değil, yeni coğrafyanın siyasî, iktisadî ve ictimaî şartlarının sevkiyle meydana gelmiştir.

Diğer yandan Türkmen beglerinin, kendilerine ıktâ' edilen araziler üzerine şahsî hükümranlıklarını tesis ederek müstakil hareket etme ihtimali göz önünde tutularak -Türkmenlerin kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında- boy beglerine *ıktâ'lar* verilmemiş, onların yerine gulâm kökenli sivil ve askerî ricale ıktâ' tevcihi tercih edilmiştir. Ancak bunların da merkezî otoritenin zaaf gösterdiği dönemlerde müstakil hareket etmeleri engellenememiştir[54].

Iktâ' Sisteminin Büyük Selçuklu Devleti'ne Katkısı

Bütün bunlara rağmen, askerî ıktâ'nın, merkezîleşme ve buna bağlı olarak gelişen toprak hukuku değişiminde önemli bir rol oynadığı ve Selçukluların Türk ve İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseselerin en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir[55].

Özellikle bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ' askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maişetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silâh, çadır gibi teçhizâtlarını bulundukları ıktâ'lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur[56].

53 Toplu bilgi için bkz. Polat, a.g.t, s. 67-78.

54 Xylyfly/Huluflu, s. 11-12, 18; Kucur, a.g.m, s. 48.

55 Çetin, a.g.t, s. 24.

56 Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtûşî, (451-520/ 1059-1126), askerî ıktâ'nın Endülüs'teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: "Toprakların askerlere ıktâ' edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ' edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı.

Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen[57] Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ' sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

Görüldüğü üzere, klasik İslâm müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselelerinden biri olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği şüphesizdir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki, bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk tarafından uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimaî ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye Selçuklularında Iktâ'

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu şubesi olması hasebiyle bu devletin siyasî geleneği üzerine inşa edilen Türkiye Selçuklu Devleti'nde de ıktâ' sistemi uygulanmıştır. Ancak tıpkı Büyük Selçuklularda

---

Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silahlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir'in askerî ıktâ' sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazînenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askeri sisteme dönüldü." Sirâcü'l-mülûk, II. 498-499'den nakleden Demirci, "İktâ", s. 46.

57 Nizâmü'l-mülk, s. 133, (Türkçe terc, s. 216).

olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da bir yandan döneme ait kaynaklarda konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmaması, diğer yandan da ıktâ' tevcihi ve bununla ilgili muamelata ait resmî vesîkalardan mahrum olmamız gibi sebepler neticesinde ıktâ'ının mahiyeti ve sistemin işleyişiyle ilgili hususların tam olarak aydınlatılabildiği söylenemez.

Esasen kaynaklarda Türkiye Selçuklularında ıktâ' tevcihinin "Dîvân-ı Pervânegî"de yazıldığı[58], sicil defterlerine kaydedildiği[59] ve ıktâ' tevcih edilen kimselere bu muamelata ilişkin menşûrlar verildiği[60] kaydedilmiş ise de bu vesîkalardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır.[61].

Türkiye Selçuklu ıktâ'ının, Büyük Selçuklu ve sair Yakın Doğu devletlerinden farklı, kendine hâs özelliklere sahip bir nizam olduğunu ileri süren Osman Turan, Türkiye Selçuklu ve buna bağlı olarak da Osmanlı ıktâ'ının menşeini Orta Asya geleneğine bağlamış[62] ve onu takip eden birçok araştırmacı da Selçuklu ıktâ'ının, eski Türk toprak hukuku ve "ortak hâkimiyet" prensibinin yeni şartlara uydurulmasından ibaret olduğu fikrini benimsemişlerdir[63].

Türkiye Selçuklu ıktâ'ı üzerinde muhtelif çalışmaları bulunan ve ıktâ'nın feodalite ile alâkalandırılmasına en ciddi tenkidleri yapan Claude Cahen de Orta Asya geleneğini tümden reddetmemekle beraber, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının menşeinin sadece buna bağlanamayacağını söylemektedir. Ona göre Selçuklu Türkiye'sinde tesis edilen toprak hukuku ve ıktâ' nizamı üzerinde, Türklerin Anadolu'ya

58 İbn Bîbî, s. 348.

59 İbn Bîbî, s. 121.

60 İbn Bîbî, s. 209.

61 Bununla beraber bazı münşeat mecmualarında sübaşı tayini vb. hususlara dair vesîka numuneleri mevcut olup bunlardan, ıktâ'yla ilgili malumat edinmek mümkündür. Bu kayıtlara ileride temas edilecektir.

62 Turan, "İktâ", s. 952-953.

63 Toplu bilgi için bkz. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat*, (Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens, Doktora Tezi), İstanbul 1997, s. 96 vd; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 262 vd.

geldikleri sırada bölgede uygulanmakta olan Bizans "pronoia"sı, İslâm ve Sâsânî geleneklerinin de belirleyici bir rolü bulunmaktadır[64].

Anadolu'daki İlk Iktâ' Tevcihleri

Iktâ'nın daha Anadolu'nun fethi sırasında bölgede uygulanmaya başlandığı ve zamanla bir yandan bu yeni coğrafyanın siyasî, sosyal ve iktisadî şartlarına diğer yandan ise Türkiye Selçuklularının idarî politikası doğrultusunda tekâmül ederek kendine hâs bir mahiyet kazandığı şüphesizdir.

Nitekim Anadolu'daki ilk arazi tevcihlerinin, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Büyük Selçuklular tarafından yapıldığı malumdur[65]. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra da aynı uygulama devam etmiş ve Süleymânşâh'tan itibaren başta Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen begleri olmak üzere muhtelif devlet ricâline araziler tevcih edilmiştir[66].

Ancak Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemine tesadüf eden ve zaman zaman ıktâ' olarak adlandırılan bu ilk arazi tevcihlerini, gerçek manada ıktâ' olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir[67].

---

64 Cahen'in ıktâ' hakkındaki görüşleri için bkz. Claude Cahen, "Iqta", *EI²*, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s. 1088-1091; Aynı yazar, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 55-59, 176-179, 182-185; Aynı yazar, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s. 348-358.

65 Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, s. 28; Reşîdü'd-dîn II/5, s. 38-39; Aksarayî, s. 17; *Anonim Selçuknâme*, s. 35, (Türkçe terc, s. 23). Bazı kaynaklarda, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğulları'nın da Anadolu'ya gelmelerinin bu tür arazi tevcihi neticesinde vuku bulduğu kaydedilmişse de bu konu tartışmalıdır. Konu hakkındaki görüş ve değerlendirmeler için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, Sayı 10-11 (1981), s. 1-28; Salim Koca, *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum 2003, s. 33-37.

66 Cenabî, Süleymânşâh'ın İstanbul'dan Trablus'a kadar olan bütün kale ve kasabaları ele geçirip adamları ve maiyyetindekileri ıktâ' ettiğini zikretmiştir. Cenâbî, s. 2.

67 Büyük Selçuklular döneminde olduğu gibi (Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s. 365.), Türkiye Selçuklularında

Her ne kadar bu ilk arazi tevcihlerinin klasik ıktâ' nizamına veya bu nizamın öngördüğü şart ve hukuka uygun olup olmadığını gösteren etraflı malumat mevcut değil ise de -daha önce de muhtelif vesilelerle zikrettiğimiz üzere- devletin siyasî, idarî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret ananelerine dayandığı, siyasî ve idarî yapılanmanın, merkezî otoritenin tam anlamıyla tesis edilemediği "kuruluş dönemi"nde, diğer müesseseler gibi ıktâ' nizamının da henüz tam anlamıyla ve sistemli bir şekilde uygulandığını söylemek oldukça zordur[68].

Bu durumda daha çok Türkmen beglerine yapılan arazi tevcihlerinin, yeni fethedilen yerlerin begler arasında taksimi mahiyetinde olup bir yandan Türkmenleri yeni fetih faaliyetlerine yönlendirmek diğer yandan ise yerleşik hayata geçmelerine zemin hazırlamak amacına matuf olduğu söylenebilir. Bu hususa dikkat çeken Cahen de Selçuklu Türkiyesi'ndeki toprak idaresi ele alınırken kullanılan kavramların dikkatli seçilmesi gerektiğini, XII. yüzyılda, yani birinci dönemde topraklarda yapılan taksimatın ıktâ' olmadığını, bu tevcihlerle daha sonraki dönemlerde ordudaki emîrlere verilen ıktâ'ların birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir[69].

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idarî ve ictimaî nizamın büyük ölçüde tesis edildiği XII. yüzyıl sonlarından itibaren ise ıktâ'nın hızla yaygınlaştığı ve

---

da ıktâ' teriminin bazen genel, bazen de teknik anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

68 Klasik ıktâ' nizamının uygulanabilirliği, her şeyden önce merkezî otoritenin etkinliği ve yerleşik devlet düzeniyle alâkalıdır. Büyük Selçukluların ıktâ'yı bütün ülkeye yaymalarına karşılık Türkmenleri tam anlamıyla sisteme dâhil edememeleri ve merkezin kontrolü altına alamamaları bundan kaynaklanmaktadır.

69 Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 176-178; Polat, a.g.t, s. 99-100. Cahen, ayrıca "muayyen müesseseleri anlatan tabirlerin teknik ve gerçek manasında kullanılmasında azamî itina göstermek ve bu bakımdan mesela bir feodal olan mukta'yı rastgele amir, beğ, beglerbeyi, sâhib, şıhne, sübaşı ve serleşker'e otomatik bir tarzda benzetmemek gerektiğini" söylemektedir. Bkz. Cahen "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s. 355.

Selçuklu Türkiye'sine hâs özelliklerle devletin idarî ve askerî yapılanmasının temelini teşkil ettiği görülmektedir.

Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "telakki farklılığı" veya "zihniyet değişikliği"[70], diğer yandan ise siyasî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkeziyetçi bir yapıya bürünen devlet, ıktâ' nizamını da bu yapıya uydurmuş[71] ve söz konusu nizamı başarılı bir şekilde uygulamak suretiyle idarî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemesini sağlamıştır.

Bazı yazarlar, bu durumun, Anadolu topraklarının gayr-i müslimler elinden fethedilmesi hadisesinin tabii neticesi olarak arazinin, hemen hemen bütün ülkeye şamil bir şekilde "mîrî" sayılmasına bağlamışlardır. Buna göre "daha fetihten itibaren toprakların büyük kısmının devlet tasarrufunda tutulması ve daha sonra bu nizamın üzerine kurulan askerî ıktâ'ların devlet kontrolüne tâbi kılınması, öteki Selçuk şubelerini çabucak parçalayan "feodalleşme" hadisesine

70 Köprülü'nün "telakki farklılığı" dediği "zihniyet değişikliği"nden kasıt, "göçebe" hayattan "yerleşik" hayata geçiş süreci içersinde yaşanan fikrî ve zihnî değişimdir. M. Said Polat, zihniyet ile yerleşim ilişkisinin, iki şekilde meydana geldiğini söylemektedir. Bunlardan birincisi, zihniyet değişimi ile yerleşimin tabiî bir şekilde seyretmesi ve göçebelerin uzun bir süreçte bu değişimi geçirdikten sonra yerleşime hazır hale gelmeleri; ikincisi, tabiî süreçte olmayıp zihniyet yapısı yerleşimi kabul etmediği halde şartların onu buna zorlaması sonucunda gerçekleşen yerleşimdir. Polat, a.g.t, s. 88-89, Ayrıca bkz. Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s. 353-354.

71 Sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlanması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine hâs bir payitaht düzeni ve merkeziyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir. (Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s. 63, 65, 66; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001, s. 156; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, s. 50). Ancak merkeziyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir. Bkz. Göksu, "Iktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 90.

engel olmuştur. Neticede etnik durumu itibarıyla Büyük Selçuklulara ve diğer kollara nazaran göçebe ananelerinin daha fazla cari olmasına rağmen, onlardan daha kuvvetli bir merkeziyet sistemi tatbik edilebilmesinin bir sebebi budur"[72].

Bu görüşe karşı çıkan bazı yazarlar ise Türkiye Selçuklularının Anadolu'yu Bizans'tan değil, bölgeyi daha önce fethetmiş bulunan Türk İslâm fatihlerinden aldıklarına dikkat çekerek, Anadolu'daki mîrî rejimin, bölgedeki Türkmen beglerinin tasfiyesinden sonra onların mülklerinin devlet mülkü (mîrî) haline getirilmesiyle kurulduğunu iddia etmişlerdir[73].

Nitekim kuruluş döneminde bir vilâyetin askerî, idarî, malî bütün işleri emîr ve kumandanlara ıktâ' olarak terk edilmekte iken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra, "feodal" parçalanmalara nihayet vermek gayesiyle Anadolu'da askerî ıktâ'ların küçültüldüğü ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen büyük emîr ve kumandanların -o bölge askerlerinin kumandanı olmakla beraber- salahiyetlerinin tamamıyla tahdid edildiği, bütün vilâyetin vergileri, maiyyetindeki askerlere ait malî gelir ve ıktâ'lar üzerinde tasarruf hakkı tanınmayarak sadece kendisine tahsis edilen maaşla iktifasının temin edildiği görülmektedir.

Böylece Türkiye Selçuklu ıktâ'ı, "feodal" parçalanmalara, mukta'ların başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkeziyetçi bir anlayış üzerine inşa edilmiştir ki bu durum, idarî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkeziyetçi bir yapıya bürünmesini sağlamıştır. Bu durum, *Takârîrü'l-Menâsıb* ve *Rüsûmü'r-Resâ'il*'de yer alan serleşkerlik menşûrlarından, açık bir şekilde anlaşıldığı gibi[74], İbn Bîbî'nin kayıtları da bu yöndedir. Müellif, Alâü'd-dîn Keykubâd'ın "En büyük bir serleşker (sübaşı) küçük bir hata yapsa, adalete, örfe, şeriata,

72 Nejat Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s. 98.

73 Bkz. Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 283.

74 *Takârîrü'l-Menâsıb*, (Neşr. Osman Turan), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar)*, TTK Yay, Ankara 1988, s. 13-30; Hasan b. 'Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, *Rüsûmur-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963, s. 26-27.

muamelata aykırı davransa, ona büyük bir ceza buyurur, bazen onun varlık ağacını, devrilmiş hurma ağaçları gibi kökünden kazır, suçlulara 'belki yollarından dönerler diye and olsun onlara büyük azabdan önce dünya azabını tattırırız' hükmünü okur, onlara ders verip hizaya getirmek için 'şüphesiz suçlulardan öç alacağız' ayetini söylerdi" demek suretiyle bu hususa işaret etmektedir[75].

Türkiye Selçuklu Iktâ'ının Temel Özellikleri

Eserine, XII. yüzyılın sonlarından (1192) itibaren başlayan İbn Bîbî, ilk sayfalardan itibaren sık sık ıktâ' tevcihlerinden bahsetmek suretiyle hem ıktâ' sisteminin Selçuklu Türkiyesi'nde yaygın bir şekilde uygulandığını göstermekte hem de Türkiye Selçuklu ıktâ'ının genel özellikleri, kimlere, ne zaman ve ne şekilde ıktâ' tevcih edildiği, ıktâ' edilen arazinin ve mukta'ların hukukî durumu gibi konularda önemli bilgiler vermektedir.

Iktâ'yla ilgili ilk kaydına II. Rüknü'd-dîn Süleymânşâh'ın tahta oturduğu 1196 yılında tesadüf edilen[76] İbn Bîbî'nin verdiği bilgiye göre:

- Türkiye Selçukluları döneminde ıktâ'lar sultan veya sultan adına bazı büyük devlet ricâli tarafından belli bir hizmet karşılığı[77] veya bağış şeklinde tevcih edilmektedir[78].

75 İbn Bîbî, s. 225. Türkiye Selçuklu ıktâ'ların merkeziyetçi yapısı hakkında toplu bilgi için bkz. Xylyfly, *a.g.e.*, s. 18-19; Turan, *Vesîkalar*, s. 76; Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s. 354, Kaymaz, "İdarî Mekanizmanın Rolü I", s. 91-156; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 232-245.

76 İbn Bîbî, s. 33.

77 Çinçin Kalesi'nin fethiyle ilgili başka bir kayıt da dikkat çekicidir. İbn Bîbî, bu münasebetle verdiği bilgide, Emîr-i Meclis'in "leşker-i hâssa"sında bulunup onun tarafından geniş ve verimli ıktâ'larla mükâfatlandırılmış olan 100 Kürd gulâmdan da bahsetmiştir (İbn Bîbî, s. 165-166) ki, bu kayıt, ıktâ'ların askerî hizmet karşılığında verildiğini ve Türkiye Selçuklu ıktâ'ının -en azından bu dönem için- ne derece yaygınlaşmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Emîr-i Meclis'in bu ıktâ'ları kendi ıktâ'ını parçalamak suretiyle mi yoksa Sultân adına mı verdiği tam olarak anlaşılamamaktadır.

78 İbn Bîbî, s. 496 ve muhtelif yerler.

- Iktâ‘ arazisi ve gelirleri "dîvân-ı istifâ"nın kontrolündedir[79].

- Iktâ‘ menşûrları "Dîvân-ı Pervânegî"de kaleme alınmaktadır[80].

- Yeni fethedilen bölgelerin uygun görülen bir miktarı ıktâ‘ arazisi olarak belirlenmektedir.[81]

- Meliklere, sivil ve askerî ricale, maaş veya hizmetlerinin karşılığı, ödül, bağış, bazen de hizmete teşvik amacıyla ıktâ'lar verilmektedir[82].

- Iktâ‘ menşûrları, hükümdar değişikliği sırasında yenilenmektedir[83].

- Tevcih edilen bir ıktâ‘ arazinde eksiltme yahut değiştirme olmayıp, mukta'ın eceliyle ölümü halinde "nânpâre"si ailesine veya yakınlarına kalmaktadır[84].

- Buna karşılık daha önce tevcih edilmiş olan bir ıktâ‘ arazisi genişletilebilmektedir[85].

- Iktâ'lardan gelen vergiler, devlet hazînesi için önemli bir gelir kaynağıdır[86].

- Mukta‘, kendisine ıktâ‘ edilen arazi üzerinde yaşayan halktan, normal vergi (rüsûm) dışında "bir tavuk kanadı" bile talep edememektedir[87].

Claude Cahen'in Yanılgısı: Türkiye Selçuklu Iktâ'ının Askerî Vasfı

Türkiye Selçuklu dönemine dair önemli eserlere imza atmış olan Claude Cahen, Iktâ'ın başka Müslüman devletlerde olduğunun aksine Türkiye Selçuklularında askerî bir önem taşımadığını iddia

79 İbn Bîbî, s. 733.
80 İbn Bîbî, s. 348.
81 İbn Bîbî, s. 146.
82 İbn Bîbî, s. 113, 120, 149, 120, 273, 289 ve muhtelif yerler.
83 İbn Bîbî, s. 113, 120, 209-210.
84 İbn Bîbî, s. 128.
85 İbn Bîbî, s. 168.
86 İbn Bîbî, s. 605.
87 İbn Bîbî, s. 477-478.

etmiş[88] ve meşhur eseri *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*'de Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar arasında ıktâ' askerlerinden hiç bahsetmemiştir[89].

Bazı araştırmacıların da belirttiği gibi[90] iddiasını materyal eksikliğine bağlayan Cahen'in bu görüşü, başka araştırmacıları da etkilemiş ve Türkiye Selçuklu tarihi ve bilhassa Türkiye Selçuklu ordusu hakkında şimdiye kadar yapılan çalışmalarda genellikle Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfı üzerinde fazlaca durulmamıştır.

Hâlbuki İbn Bîbî'nin kayıtları dikkatle incelendiğinde bu yargının doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Cahen, İbn Bîbî'nin ıktâ' askerlerini "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" şeklinde ifade ettiğinin farkına varamamış, bundan dolayı da eserde ıktâ' askerine ilişkin neredeyse hiçbir kaydın bulunmadığı kanısına varmıştır.

Bunların yanında, aynı eserde herhangi bir sefer veya hadise münasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" tabirlerinin, fermân gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine döndükleri kaydedilen askerî kuvvetlerin de ıktâ' askerleri olduğu şüphesizdir. Ayrıca ıktâ' arazilerinin idarî ve askerî âmirleri olmaları hasebiyle ıktâ' askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt da ıktâ' askerleriyle ilişkilidir.

Türkiye Selçuklu ıktâ'nın askerî vasfı, döneme ait münşeat mecmualarında yer alan muhtelif vesîkalar tarafından da teyit edilmektedir. Nitekim *Takârîrü'l-Menâsıb*'da yer alan bütün serleşkerlik menşûrlarında, serleşkerlerin, bölgedeki ıktâ' askerlerinin göreve hazır halde bulundurulmasından sorumlu oldukları belirtilmiştir[91].

88 Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 182.

89 Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 228-231.

90 Alessio Bombaci, "The Army of the Saljuqs of Rûm", *Annali*, 38/4 (1978), s. 351; Polat, a.g.t, s. 109; M. Said Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17 (Bahar 2005), s. 36.

91 *Takârîrü'l-Menâsıb*, s. 13-30.

Rüsûmü'r-Resâ'il'deki bir vesîkada da ashâb-ı ıktâ'ât'ın özürsüz olarak hizmette kusur etmeleri ve askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır bulundurmamaları halinde ıktâ'larını değiştirmek veya ıktâ' sahibini azletmek salahiyetinin serleşkere verildiği görülmektedir[92] ki, bütün bu kayıtlar, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır[93].

Leşker-i Kadîm: Iktâ' Askerleri

Daha önce de belirttiğimiz üzere Türkiye Selçukluları dönemine ait resmî vesîkaların günümüze intikal etmediği, diğer muasır kaynakların hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından arzu edilen vaziyette olmadığı ve bu durumun bu dönem araştırmacıları için büyük engel teşkil ettiği malumdur. Ancak sadece Türkiye Selçukluları dönemi araştırmacılarının değil, genel olarak Ortaçağ tarihi araştırmacılarının karşılaştıkları bir başka mesele, mevcut kaynaklarda zikredilen tabir ve terimlerin sık sık karışık bir biçimde kullanılmasıdır. Öyle ki "bunların bazıları hem genel hem teknik bir anlamda kullanılırlar. Tek bir terim, ayrı ayrı birtakım kurumları gösterebildiği gibi, herhangi bir terimin anlamı hem zamana, hem de yere göre değişebilmektedir."[94]

Bu durum, bu dönem araştırmacılarını kaynaklarda yer alan her bilgiyi, tesadüf edilen her kaydı büyük bir titizlikle incelemeye sevk etmektedir. Bazen bilinen bir tabir veya terimin farklı uygulamalara işaret ettiği görülebildiği gibi, bazen de bilinen bir uygulamanın farklı ya da yeni bir tabir veya terimle ifade edildiğine tesadüf edilmektedir.

Bu cümleden olmak üzere Türkiye Selçuklu tarihinin temel kaynaklarından biri olan İbn Bîbî'nin eseri *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*

92 *Rüsûmü'r-Resâ'il*, s. 26-27.

93 Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfı bir sonraki başlıkta ayrıca ele alınmıştır.

94 Bu konuda Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları dönemindeki örnekler ve değerlendirme için bkz. Lambton, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", s. 365-394; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 176-178; Aynı yazar, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", s. 355.

fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye'de geçen "leşker-i kadîm (لشکر قدیم)"[95] ve birçok kez bu tabirle birlikte kullanılan "leşker-i hadîs (لشکر حدیث)" tabirleri de bu tür ifadelerin birer örneğidir.

İbn Bîbî'nin birçok yerde Türkiye Selçuklu ordusu ve bir yerde de Eyyûbî meliki el-Eşref'in kuvvetleri için kullanıldığı bu tabirler, eserin mütercimi Mürsel Öztürk tarafından, "kadîm=muvazzaf" ve "hadîs=yeni" ordu/asker olarak Türkçeye çevrilmiştirr[96]. Bunun dışında birçok araştırmacının sözkonusu tabirleri gerek orijinal, yani "kadîm" ve "hadîs" hâliyle, gerekse eserin Türkçe tercümesinde kullanılan "muvazzaf" ve "yeni" anlamlarında kullandıkları görülmekte ise de bu tabirlerin ıstılahî ve tarihî anlamlarının ne olduğu üzerinde sadece birkaç araştırmacı durmuştur.

"Leşker-i kadîm" ve "hadîs" tabirlerinin ne anlama geldiği ve müellifin bu ifadelerle Türkiye Selçuklu ordusundaki ne tür bir yapılanmaya işaret etmiş olabileceğine dikkat çeken ilk araştırmacı Alessio Bombaci'dir. Bombaci, İbn Bîbî'nin "leşker-i kadîm" ifadesiyle Türkmenler, gulâmlar ve ıktâ' askerlerinden oluşan "eski" (ancient) veya "geleneksel/klasik ordu"ya (traditional army), "leşker-i hadîs" ile ise İbn Bîbî'nin "ecrîhor (cerâhor/cerîhor)"[97] olarak kay-

95 İbn Bîbî bu tabiri zaman zaman "sipâhiyân-ı kadîm (سپاهیان قدیم)", "sipâh-ı kadîm (سپاه قدیم)" ve "asâkir-i kadîm (عساکر قدیم)" şeklinde de zikretmiştir. Metin içerisinde müellif nasıl kaydetmişse o şekilde gösterilecektir.

96 İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), I-II, Ankara 1996.

97 Türkiye Selçuklu ordusunun daimî unsuru olmayıp ihtiyaç halinde sefere dâhil edilen geçici kuvvetlerinin başında "ücretli askerler" gelmektedir. İbn Bîbî, herhangi bir sefer esnasında veya belirli bir süre zarfında hizmet vermek üzere orduya dâhil edilen ve bunun karşılığında belirli bir ücret ödenen bu askerleri "ecrîhor (اجری خوار)", "cerâhor (جرا خوار)", "cerîhor (جری خوار)" ifadeleriyle kaydetmiştir. Esasen her üç kelime de Arapçada "bir iş, hizmet karşılığında verilen ücret" anlamındaki "ecr (اجر)" kelimesi ile Farsça "yemek" anlamına gelen "horden (خوردن / خوردن)" fiilinin terkîbinden ibarettir (Hasan Enverî, s. 63-64; Muhammed Mû'în, *Ferheng-i Farisî*, Tahran 1371, I, s. 148-149, 1261, 1275; *Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd*, I, s. 84; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010, s. 113 vd.). Metin içerisinde sözkonusu kelimeler müellif nasıl kaydetmişse o şekilde gösterilecektir.

dettiği ücretli askerlerden (hired soldiers/mercenaries) oluşan "yeni ordu"ya (new army) işaret ettiğini ileri sürmüştür[98].

Konuya temas eden bir başka araştırmacı M. Said Polat ise İbn Bîbî'ye nazaran Türkiye Selçuklu ordusunun kadîm ve hadîs olmak üzere iki sınıftan teşekkül ettiğini belirtmiş, ancak bu tabirleri Bombaci gibi "eski (old)" ve "yeni (new)" olarak değil, lugavî ve İbn Bîbî'nin eserindeki ıstılahî anlamlarıyla birlikte değerlendirmenin uygun olacağına dikkat çekmiştir.

Buradan hareket eden yazar, "kadîm"in "eskiden beri süregelen" ya da "ananevî olan"a, "hadîs"in ise "def'aten vuku bulan" ya da "muktezâ-yı hâl olarak tatbik edilen"e işaret ettiğini, bu tabirlerin bu şekilde anlamlandırılması halinde, "kadîm" ile "hadîs" arasındaki kronolojik ilişkinin -doğrusal bir zaman hattında- biri diğerini takip eden eski-yeni olarak değil, bir arada var olan "kaide" ve "istisna" olarak kurulabileceği görüşündedir. Polat'a göre, "hadîs olan, ihtiyaç ortaya çıktıkça kendisine başvurulan ve kadîm'e ilâveten istihdam edilen unsurları ifade ederken, kadîm, aslî olması hasebiyle kronolojik olarak önce gelen, fakat hadîs tarafından bütünüyle ikame edilmeyip/eskimeyip mevcudiyeti devam eden esas teşkilata işaret etmektedir."[99]

Bu durumda Türkiye Selçuklu ordusunun "kadîm leşkeri"ni mukta'lar (ıktâ' askerleri), Türkmenler ve gulâmlar; "hadîs leşkeri"ni ise ecrîhor (ücretli askerler) ile vassal ve müttefik devletlerin gönderdiği askerler teşkil etmektedir[100].

Görüldüğü gibi her iki araştırmacı da "leşker-i kadîm" ve "hadîs" tabirlerinin genel bir tasnife işaret ettiği konusunda hem fikir olup, kadîm'in Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan asıl veya daimî kuvvetleri, hadîs'in ise ihtiyaca binaen celp edilen ihtiyat veya yardımcı kuvvetleri kapsadığı düşüncesindedirler. Bombaci, "eski" (ancient) veya "geleneksel ordu" (traditional army) olarak ifade ettiği "leşker-i kadîm"in Türkmenler, gulâmlar ve ıktâ' askerlerinden, "yeni ordu"

98 Bombaci, a.g.m., s. 345-346.

99 Polat, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", s. 35.

100 Polat, a.g.m, s. 36-37, 38, 39-40, 47.

(new army) dediği "leşker-i hadîs"in ise ücretli askerlerden (hired soldiers/mercenaries) müteşekkil bir yapılanmaya işaret ettiğini varsaymakta, Polat ise bunlara ek olarak "leşker-i hadîs"e vassal ve müttefik devletlerin gönderdiği askerleri de ilave etmektedir.

İbn Bîbî'nin Iktâ Askerleriyle İlgili Kayıtları

Aşağıda da görüleceği üzere İbn Bîbî'nin kayıtları incelendiğinde "leşker-i kadîm" tabirinin ıktâ' askerleri, "leşker-i hadîs"in ise ücretli askerler[101] için kullanıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim müellif, eserinin bir yerinde sözkonusu tabirlerin hemen ardından ve bunları açıklayıcı mahiyette olmak üzere "mukta' ve cerîhor" ifadelerine yer vermiş[102] ve bu suretle "leşker-i kadîm"in ıktâ' askerlerine, hadîs"in ise "ecrîhor (cerâhor cerîhor)" yani ücretli askerlere işaret ettiğini bizzat kendisi açıklamıştır. Buna karşılık sözkonusu tabirlerin, gulâmları, Türkmenleri ve tâbi devlet kuvvetlerini de

101 Müslüman Türk devletleri içerisinde belki de en yaygın şekilde Türkiye Selçukluları tarafından uygulanan ücretli askerlik sisteminde Bizans ve Haçlıların etkisi olduğu söylenebilir. Türkiye Selçuklu ordusunda ilk defa 13. yüzyıl başlarından itibaren rastlanan ücretli askerlerin, ordu içerisindeki nüfuzları her geçen gün artmış ve zaman zaman önemli başarılara imza atmışlardır. Başta Franklar olmak üzere muhtelif etnik kökenlere sahip olan ücretli askerler arasında Türkmenlerin de bulunması dikkat çekicidir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Göksu, *a.g.e.*, s. 113-174.

102 Alâü'd-dîn Keykubâd dönemine ait bu kayda Harran, Urfa ve Rakka havalisine yapılan harekât sırasında rastlanır (632/1235). Müellifin kaydına göre Sultân, kendisine yakın bir kısım devlet büyüğüyle Konya ve Aksaray'dan geçerek askerlerin toplandığı yer olan Kayseri'ye varmış, burada ulakların eline fermânlar vererek, ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan askerleri (leşkerhâ-yı der nevâhî-i memâlik) çağırmıştır. En kısa zamanda eşrâfın seçkinleri, yiğitlerin önde gelenleri ve askerlerin gözdeleri Kayseri'nin Meşhed'inde toplanmışlar ve Sultân, Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr ile diğer devlet erkânına Harran, Urfa, Rakka ve oralara bağlı yerlerin fethi için harekete geçmelerini buyurmuştur. Bunun üzerine Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn Kâmyâr, "leşker-i kadîm ve hadîs'ten, mukta'lardan (ıktâ' askerleri) ve ücretlilerden (cerîhor)" oluşan 50.000 süvariyle harekete geçmiştir. İbn Bîbî, s. 447.

kapsadığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir ki bu durum, kadîm ve hadîs tabirlerinin, sadece ıktâ' askerleri ve ücretli askerler için kullanıldığı fikrini akla getirmektedir.

Diğer kayıtlar da bunu teyit eder mahiyettedir. Sözgelimi I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev döneminde Antalya'nın muhasarası sırasında (1207) yiğitlik ve sebat gösteren askerler arasında ismi geçen Hüsâmü'd-dîn lakaplı Yavlak Arslan'ın "sipâhiyân-ı kadîm-i mahrûse-i Konya"[103] olduğu zikredilmiştir ki bu ifadenin, Yavlak Arslan'ın Konya'nın ıktâ' askerlerinden olduğuna işaret ettiği şüphesizdir.

Aynı hususu teyit eden başka bir kayda I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un Haleb Seferi (1218) sırasında rastlanır. Bu sefer sırasında Sultân, Maraş Sâhibi Emîr Nusretü'd-dîn Hasan'a, Malatya ve Sivas beglerine mevkib-i hümâyûnun cünûd ve cüyûş-ı ferâvân (kalabalık ordu ve birlikler) ile onun bölgesine gelmekte olduğunu bildirerek, "leşker-i kadîm" ve "havâşî-i hîş"i (kendi adamları) hazır etmelerini, 'piyâde ve süvâr ecrîhor' (piyâde ve süvari ücretli asker) toplamalarını ve mancınık gibi muhasara aletleri (alât-i muhâssarat ez mancınık) ile cephaneyi (zeredhâne) tertib ederek vakit geçirmeden Elbistan'da toplanmalarını emreden bir fermân göndermiştir[104].

Kaydın devamında Sultân'ın da "leşker-i kadîm ve hadîs"ten oluşan bir orduyla Kayseri'den Elbistan'a doğru hareket ettiği[105], hatta Türkiye Selçuklu ordusuna karşı hazırlık yapan el-Melikü'l-Eşref'in kuvvetlerinin de "leşker-i kadîm ve Arap, Kıpçak ve Kürd cerâhor"-dan oluşan ordu olarak zikredildiği görülmektedir ki[106], bu hadisede üç yerde tekrar edilen "leşker-i kadîm" ifadesinin ıktâ' askerlerini ifade ettiği, ecrîhor/cerâhor kelimesinin de "leşker-i hadîs" tabiriyle eşanlamlı olarak yani ihtiyaca binaen belli bir ücret ödenmek suretiyle toplanan ve vazifelerinin bitiminde terhis edilen geçici ücretli askerler için kullanıldığı anlaşılmaktadır. "Havâşî-i hîş"in ise adı geçen emîrlerin şahıslarına ait gulâmlar olduğu tahmin edilebilir.

103 İbn Bîbî, s. 98.
104 İbn Bîbî, s. 185.
105 İbn Bîbî, s. 189.
106 İbn Bîbî, s. 190.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Moğol tehlikesi karşısında askerî yardım talep eden Halife'ye göndermek üzere hazırlattığı ordu için de "sipâh-ı kadîm" tabiri kullanılmıştır ki, bu kayıt, sözkonusu tabirin ıktâ' askerleri için kullanıldığını gösteren başka bilgiler de içermektedir.

Şöyle ki İbn Bîbî'nin kaydına göre Sultân, "Halife bizden 2000 süvari istemiştir. Biz, sipâh-ı kadîm-i memâlik'in atlıları (fersân), cesur Rûm yiğitleri (abtâl[107]) ve halkından (merdûm), savaşçılıkta meşhur (hancer-kerâr nâmdâr[108]) 5000 adamı, her birinin yanında 10 nefer havâşî'yle gönderelim"[109] dedikten sonra, bu ordu için teçhizât ve bir yıllık erzak hazırlanmasını, ümerâ-yı memâlikten birkaç seçkin emîrin de kendi askerleriyle beraber onlara katılmasını emretmiştir[110].

Burada "sipâh-ı kadîm-i memâlik'in atlıları (fersân)" ifadesinin ülkenin muhtelif bölgelerindeki ıktâ' askerlerine işaret ettiği şüphesizdir. Bunun yanında dikkat çeken diğer bir husus, "sipâh-ı kadîm-i memâlik"ten seçilen ve her birinin yanında 10 havâşîsi

107 "Battal" kelimesinin çoğulu olan "abtâl", cesur, kahraman (Ferheng-i Fârisî-i 'Amîd, 1369, I, s. 73) anlamında kullanılmış olmalıdır. Esasen Eyyûbî ve Memlûklerde, sultanın gazabına uğrayarak devlet hizmetinden uzaklaştırılıp sürgün edilen, ıktâ' ve gelirleri elinden alınarak düşük bir ücret ödenen askerlere de "el-Battâlûn/el-ümerâ el-battâlûn/el-memâlik el-battâlûn/el-ecnâd el-battâlûn" denildiği bilinmektedir. Bu askerlerin söz konusu devletlerde, ihtiyaç halinde sefere çağrıldığı görülse de bunlarla yukarıdaki kayıt arasında bir bağlantı olmadığı meydandadır (Eyyûbî ve Memlûklerdeki "battâllık" uygulamaları için bkz. el-Kalkaşandî, VII, s. 219; Aşûr, s. 419; Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, s. 205; Çetin, a.g.t, s. 153 vd.

108 Bombaci, "hancer-kerâr" ifadesini "hançer kullanan asker" şeklinde tercüme etmiştir (s. 345).

109 (پنج هزار مرد خنجر كرار نامدار از مردوم و ابطال روم و فرسان سپاه قديم ممالك چنانكه هر (مردی را ده نفر حواشی باشد روانه كردايم

İbn Bîbî, s. 260. Yazıcıoğlu bu ifadeyi "çün iki bin atlu istediler. Biş bin hancer-kerâr-ı nâmdâr Rûm diyarından ve Türk bahadırları ve alplerinden ki her bir erin bişer hizmetkârı ola" şeklinde kaydetmiştir (Yazıcıoğlu, s. 265-266). Mürsel Öztürk ise aynı ifadeyi hatalı olarak "O, bizden 2000 süvari istemiş. Biz ona Rûm yiğitlerinden her biri 10 askere bedel olan muvazzaf ordunun süvarilerinden seçilmiş 5000'ini gönderelim" şeklinde tercüme etmiştir. İbn Bîbî, (Terc), I, s. 277.

110 İbn Bîbî, s. 260.

bulunan 5000 savaşçı" ifadesidir. "Havâşî (حواشی)" tabirinin muhtelif kaynaklarda askerî maiyyet anlamında kullanıldığı malumdur[111]. Ancak İbn Bîbî'nin aynı tabiri, Zara'nın Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a ıktâ'ı münasebetiyle de zikrettiği görülmektedir[112] ki buradaki "havâşî" ifadesinin ıktâ' askerlerini ifade etmek üzere kullanıldığı açık bir şekilde belirtilmiştir[113].

İbn Bîbî'nin "leşker-i kadîm"le ilgili başka bir kaydına da yine Alâü'd-dîn Keykubâd döneminde, Harran, Urfa ve Rakka havalisine yapılan harekât sırasında rastlanır (632/1235). Müellifin kaydına göre Sultân, kendisine yakın bir kısım devlet büyüğüyle Konya ve Aksaray'dan geçerek askerlerin toplandığı yer olan Kayseri'ye varmış, burada ulakların eline fermânlar vererek, ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan askerleri (leşkerhâ-yı der nevâhî-i memâlik) çağırmıştır. En kısa zamanda eşrâfın seçkinleri, yiğitlerin önde gelenleri ve askerlerin gözdeleri Kayseri'nin Meşhed'inde toplanmışlar ve Sultân, Emîr Kemâlü'd-dîn ile diğer devlet erkânına Harran, Urfa, Rakka ve oralara bağlı yerlerin fethi için harekete geçmelerini buyurmuştur. Bunun üzerine Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn, leşker-i kadîm ve hadîs'ten, ıktâ' askerlerinden ve ücretlilerden (cerî hor) oluşan 50.000 süvariyle harekete geçmiş ve her üç şehri de ele geçirmiştir[114].

111 Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", s. 330, 354, 367, 372.

112 Müellif, Sultân'ın Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'a ıktâ' ettiği Sivas'ın Zara vilâyetinden, o zamana kadar "geliri 100.000 akçe (sad hezâr aded-i hâsse) olan ve 60 havâşî (حواشی) barındıran bir ıktâ'" olarak bahsetmiştir (İbn Bîbî, s. 272-273) *Rüsûmü'r-Resâ'il*'deki bir vesîkada da serleşkerin, hizmete hazır halde bulundurması istenen ıktâ' askerleri "kadîm ve havâşiden oluşan ordu (تمامت سپاه را از قدیم و حواشی)" şeklinde zikredilmiştir. Bkz. *Rüsûmu'r-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, s. 26.

113 Bombaci, Zara'nın Kemaleddin Kâmyâr'a ıktâ'ı münasebetiyle verilen bilgiden hareketle sırasında 60 havâşî yerine 70 lance (mızrak) tabirini kullanmış ve lance teriminin, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi hizmetkârları tarafından takip edilen bir süvari anlamında olabileceğini ve bunun ıktâ' alakalı olmayabileceğini ifade etmiştir (Bombaci, a.g.m, s. 352). Burada, "havâşî"nin takip edilen değil, takip eden savaşçı olduğu düşünülürse, Bombaci'nin fikrinin tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır.

114 İbn Bîbî, s. 447-448.

Bu kayıtta da açıkça görüldüğü üzere "leşker-i kadîm", "nevâhî-i memâlik"de yani ülkenin muhtelif bölgelerinde bulunan" askerler yani ıktâ' askerleridir. Sultân'ın fermânı üzerine Meşhed'de toplanan ıktâ' askerleri, yine Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn Kâmyâr'ın kumandasına girmiş ve ücretli askerlerle beraber sefer bölgesine hareket etmişlerdir. Ücretli askerlerin sayıca fazla olamayacakları düşünülürse, sözü edilen 50.000 kişilik ordunun, büyük ölçüde ıktâ' askerlerinden oluştuğu söylenebilir.

Alâü'd-dîn Keykubâd'ın, Pervâne Tâcü'd-dîn'in kumandasında Âmid'in fethi için gönderdiği (633/1236) ordu da "leşkerhâ-yı kadîm ve Hârezmlilerden" oluşmaktadır."[115] Bu ordunun başarısız olması üzerine aynı bölgeye gönderilen ve Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî[116] kumandasında bulunan başka bir ordudan daha bahsedilmektedir ki müellifin "Türk, Frank[117] ve Almanlardan[118] oluştuğunu söylediği bu kuvvetlerin[119] de ücretli askerler yani "leşker-i hadîs" olması kuvvetle muhtemeldir.

---

115 (... لشكرها ي قديم و حوارزميان منصور...) İbn Bîbî, s. 450-451.

116 Şemsü'd-dîn Isfahânî hakkında bkz. Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemsü'd-dîn Isfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, SÜ Türkiyat Araş. Enst. Yay., Sayı 19 (Bahar 2006), s. 265-394.

117 Türkiye Selçuklu ordusunda önemli bir yere sahip olup, birçok askerî ve siyasî hadisede karşılaşılan Frank ücretli askerler hakkında geniş bilgi için bkz. Göksu, *a.g.e.*, s. 113-174.

118 III. Haçlı Seferi (1189-1192) sırasında Almanlar tarafından Akka (Acre)'da kurulan bir hastane (1190), 1198 yılında Templar ve Hospitaller gibi dinî-askerî bir şovalye tarikatının (Teutonic Order) merkezi haline gelmiştir. Kayıtta geçen Almanların, söz konusu Alman Töton şovalyelerin (Teutonic Knights) bakiyesi olup ücretli asker olarak Türkiye Selçuklu hizmetinde bulundukları tahmin edilebilir. (Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz. (W. Urban, *The Teutonic Knights: A Military History*, Greenhill Books, London 2003; I. Sterns, "The Teutonic Knights in the Crusader States", *A History of the Crusades (The Impact of the Crusades on the Near East)*, (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin 1985, V, s. 315-378.

119 (... با لشكرى ديكر از ا صناف اطراف ممالك از ترك و فرنك و آ لمان با نقد و حزا نن كران و ...زردخانه) İbn Bîbî, s. 451.

İbn Bîbî'nin Kösedağ Savaşı münasebetiyle verdiği bilgilerde "asâkir-i kadîm" tabirine tesadüf edilmektedir. Moğol tehlikesinin ciddiyetinin farkında olan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve devlet erkânı, Moğollara karşı mümkün olduğu kadar büyük bir kuvvet hazırlamak düşüncesinde birleşmişler ve bunun için bir yandan tâbi devlet kuvvetlerinin celbi, diğer yandan ise ücretli askerler toplanması için faaliyete girişmişlerdir.

Bu cümleden olmak üzere "hepsi kıştan beri hazırlanmış olan 'asâkir-i kadîm' ve bunun dışında Sürmarî (Sermarî)[120], Gencevî, Gürcî, Ucî, Frank, Kaymerî[121] ve Kıpçaklardan oluşan bir ordu toplanmıştır[122]. II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in Moğollarla çarpışmak üzere Sivas'a hareketi sırasında da yanında "kadîm u cerâhor"dan oluşan 70.000 kişilik bir ordunun bulunduğu kaydedilmiştir[123].

"Leşker-i kadîm ve cerâ hor" tabirlerine Anadolu'nun Moğol vesâyetine girdiği 1243 tarihinden sonrtaki dönemde de tesadüf edilir. Bu dönemde 1254 yılına ait ilk kayıt, II. İzzü'd-dîn Keykâvus ile IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan arasında yaşanan taht mücadelesine aittir. II. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın Karakurum'a giderken yolda ölmesi ve Türkiye Selçuklu tarihinde "müşterek saltanat dönemi" olarak adlandırılan dönemin sona ermesinden sonra Konya'dan Kayseri'ye giderek burada saltanatını ilan eden IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan,

120 Sürmarî (Sermarî) tabirinin günümüzde Sürmeli denilen ve Iğdır'a bağlı bir yerleşim birimi olan Sürmariye (Semariye) ile alakalı olup bu bölgeden gelen Türkmenlere bu adın verildiği tahmin edilebilir (Bombaci, a.g.m, s. 356; Polat, a.g.m, s. 42). Sürmariye, kalesiyle meşhur olup birçok kaynakta adı geçmektedir. el-Hüseynî, s. 24, 91; İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc, X, s. 50); İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid*, s. 116, 140; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay, Ankara 2003, s. 369, 383; *Anonim Selçuknâme*, s. 47 (Türkçe terc, s. 30); Hamdullâh Mustawfî Qazwînî, *Nuzhat al-Qulûb*, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co, London 1919, s. 90.

121 Suriye'de bulunan "Halebli" Türkmenler'e bu isim veriliyordu. Bombaci, a.g.m, s. 356; Polat, a.g.m, s. 42.

122 İbn Bîbî, s. 519.

123 İbn Bîbî, s. 519-520.

kısa zamanda taraftar ve asker toplayarak Konya üzerine yürümeye karar vermiş, Aksaray'a bir menzil uzaklıktaki Sultân Alâü'd-dîn Kervansarayı'na kadar ilerlemiştir. Bunun üzerine İzzü'd-dîn Keykâvus da Konya'da savaş hazırlıklarına başlamış ve hazîne sandıklarını dolduran Keykubâdî altınları ortaya dökmek suretiyle "leşker-i kadîm" dışında Arab, Garib, İvâ (Yıva), Gence, Kürd ve Kıpçak'tan oluşan çok sayıda asker topladıktan sonra kardeşiyle savaşmak için harekete geçmiştir[124].

Diğer kayıt ise 1278 tarihine aittir. Karamanlıların ve Siyâvuş'un Konya'daki hâkimiyetlerine son verilmesinden sonra onları takip için Ermenek bölgesine giden, fakat kışın bastırması üzerine geri dönerek Konya'da hazırlık yapan Selçuklu ordusu "leşker-i kadîm ve cerâ hor"dan oluşmaktadır ki[125], bu kayıt, ordunun esas unsurunu teşkil eden "leşker-i kadîm" yani ıktâ' askerlerine dair son kayıt olup, bu tarihten sonra Türkiye Selçuklu ordusunun tamamen çözüldüğünü söylemek mümkündür.

Görüldüğü üzere İbn Bîbî'nin "leşker-i kadîm" ve "hadîs"le ilgili kayıtlarının hepsi, "kadîm"in ıktâ' askerlerine, "hadîs"in ise ücretli askerlere işaret ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla beraber sözkonusu tabirlerin Türkiye Selçuklu ordusunu oluşturan diğer unsurları yani gulâmları, Türkmenleri veya tâbi devlet kuvvetlerini kapsadığına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

İbn Bîbî, Türkiye Selçuklu ordusundaki ıktâ' askerleri için kadîm, ücretli askerler için hadîs veya ecrîhor derken, ordunun diğer unsurlarını teşkil eden gulâmlar için "gulâmân-ı dergâh", "gulâmân-ı hâss", "mefâride", "mefâride-i halka-i hâss", "halka-i hâss", "mülâzım", "mülâzımân-ı dergâh", "mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn", "gulâmân-ı yatak-ı sultan"[126]; Türkmenler için Türkmen, Ucî, "Türkmenü'l-Uc"[127], "Etrâk-i Uc"[128], "Etrâk-i Guz"[129],

124 İbn Bîbî, s. 613.
125 İbn Bîbî, s. 704.
126 Göksu, *a.g.e.*, s. 44 vd.
127 Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, s. 106.
128 Aksarayî, s. 66, 102, 110.
129 Aksarayî, *a.g.e.*, s. 252.

Ucî[130] ve tâbi devlet kuvvetleri için de "leşkerhâ-yı ma'hûd" veya "sipâh-ı ma'hûd"[131] gibi tabirler kullanmıştır. Dolayısıyla "leşker-i kadîm" ve "hadîs" tabirlerinin, Türkiye Selçuklu ordusunun bütün daimî ve yardımcı kuvvetlerini içine alan genel bir tasnife işaret ettiğini söylemek mümkün değildir.

Bütün izah ve açıklamalardan sonra açıkça anlaşılmaktadır ki, "leşker-i kadîm", Selçuklu tarihinin üzerinde en çok tartışılan meselelerinden biri olan ıktâ' sistemiyle ve özellikle de ıktâ'nın askerî vasfıyla, "hadîs" ise daha önceki Müslüman Türk devletlerinden ziyade Türkiye Selçukluları döneminde yaygın olarak kullanılan ücretli askerlerle ilgili tabirlerdir. Esasen Türkiye Selçuklu ordusunun "asıl mühim kuvvetini timarlı sipahilerin (ıktâ' askerlerinin) teşkil ettiği", önceden beri dile getirilen bir husus olmakla beraber[132], döneme ait kaynaklarda doğrudan bu hususa işaret eden fazla malumatın bulunmaması sebebiyle Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfını net bir şekilde ortaya koymak mümkün olmamıştır. Mevcut bilgiler, büyük ölçüde genellemelere ve timarlı sipahilerin (ıktâ' askerlerinin) mühim vilayet merkezlerindeki kumandanları olan sübaşılarla ilgili kayıtlara dayandırılmıştır[133].

Hâlbuki yukarıda izah ettiğimiz üzere İbn Bîbî, ıktâ' askerlerini "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" ifadeleriyle zikretmiş olup bu durum, Türkiye Selçuklu ıktâ'ının askerî vasfını ve Türkiye Selçuklu ordusunun ana kütlesini ıktâ' askerlerinin teşkil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun yanında, herhangi bir sefer veya hadise münasebetiyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" tabirlerinin, fermân gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve

130 İbn Bîbî, s. 115, 391, 438, 459, 519, 525, 619.

131 İbn Bîbî, s. 185, 519.

132 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 139; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 102.

133 Mesela Uzunçarşılı, Türkiye Selçuklu ordusunun mühim kısmını teşkil ettiğini söylediği timarlı sipahilerle ilgili bilgilerin hemen hepsini sübaşılarla ilgili kayıtlara dayanarak vermiştir. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 102-105.

vazifelerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine döndükleri kaydedilen askerî kuvvetlerin de ıktâ' askerleri olduğu şüphesizdir.

Ayrıca vaktiyle Uzunçarşılı'nın da belirttiği üzere ıktâ' arazilerinin idarî ve askerî âmirleri olmaları hasebiyle ıktâ' askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt ıktâ' askerleriyle ilişkili olup, döneme ait münşeat mecmualarında yer alan bazı vesîkalar da bu durumu teyit etmektedir. Nitekim "Takârîrü'l-Menâsıb"da yer alan bütün serleşkerlik menşûrlarında, serleşkerlerin, bölgedeki ıktâ' askerlerinin göreve hazır halde bulundurulmasından sorumlu oldukları belirtilmiştir[134].

"Rüsûmü'r-Resâ'il"deki bir vesîkada da ashâb-ı ıktâ'ât'ın özürsüz olarak hizmette kusur etmeleri ve askerleri teftiş ('arz) vaktinde hazır bulundurmamaları halinde ıktâ'larını değiştirmek veya ıktâ' sahibini azletmek salahiyetinin serleşkere verildiği görülmektedir ki[135], bu kayıtlar, Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Iktâ' Nizamının Bozulması ve Askerî Yapıya Etkisi

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kösedağ Savaşı'ndan (1243) sonra Moğol vesâyeti altına girmesi, birçok müessese gibi ıktâ' nizamını da olumsuz etkilemiştir. Esasen Moğollar, Kösedağ Savaşı'ndan sonra Sivas'a kadar ilerlemelerine rağmen, Türkiye Selçuklu Devleti'ni mühim bir arazi kaybına maruz bırakmadan çekilmişler, hatta başlangıçta fazla bir vergi yükü altına da sokmamışlardır. Ancak zamanla artan baskı ve istila, Selçuklu Türkiye'sini tamiri kabil olmayan kayıplara uğratmış, Moğol askerlerinin ayak bastığı yerler harabeye dönmüş, cemiyette huzur ve emniyet kalmamıştır. Hepsinden önemlisi, yabancı istilâsı ve tahakkümü, devletin kurulu

134 *Takârîrü'l-Menâsıb*, (Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar), (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1988, s. 13-30.

135 *Rüsûmu'r-Resâ'il*, s. 26-27.

idarî ve sosyal düzenini yıkacak her türlü faaliyet ve gelişmeler için çok müsait bir ortam yaratmıştır.[136]

Bu dönemde bir yandan siyasî ve idarî mekanizmada, diğer yandan ise sosyal ve iktisadî yapıda meydana gelen sarsıntı, ıktâ' nizamının düzenli bir şekilde işlemesine imkân vermediği gibi, her geçen gün bozulmasına zemin hazırlamış ve 1243 öncesinde sınırlı bir şekilde uygulanan ıktâ'ların mülk haline getirilmesi uygulaması, Moğol idarecilerinin de etkisiyle hızla yaygınlaşmıştır. Nitekim Olcaytu döneminde (1304-1316) harap olmuş toprakların mamur hale getirilmesi için dîvâna ait toprakların şuurlu bir şekilde mülkleştirildiği görülmektedir ki[137], bu tarihte bile Selçuklu topraklarının bir kısmı devlet mülkiyetindedir[138].

Bu dönemde ıktâ'ların mülkleşmesi hadisesinden en kârlı çıkanlar, Moğollara yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuştur. Böylelikle özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların ellerine geçmiş ve Türkiye Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla birlikte eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının, diğer bir bölümü ise Moğol valilerinin ellerinde begliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki ıktâ'ları, özel mülk haline dönüştürmüşlerdir[139].

Moğolların etkisiyle ortaya çıkan bu duruma, saltanat mücadelesine girişen melik ve sultanların, mücadele ettikleri melik ve sultanlara karşı adam toplamak ve galip gelmek adına devlet topraklarından çok sayıda temlîklerde bulunmuş olduklarını da ilave etmek gerekir.

Sözgelimi IV. Kılıç Arslan'ın, Erzincan civarındaki toprakları emîrlerine ıktâ' olarak dağıttıktan sonra, mücadele ettiği kardeşi II. İzzü'd-dîn Keykâvus'u yenmesi halinde buraları onlara temlîk edeceğine dair söz vermesi, bu hususa dair dikkat çekici bir örnektir[140].

136 Kaymaz, Pervâne, s. 36-37.

137 Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 480.

138 Polat, a.g.t, s. 109.

139 Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 486; Cahen, *Anadolu'da Türkler*, s. 320; Kılıçbay, *a.g.e.*, s. 284.

140 İbn Bîbî'nin kaydına göre IV. Kılıç Arslan, "Rûm topraklarının çoğunu

Dolayısıyla Moğol idaresi kadar, saltanat mücadeleleri içerisindeki Selçuklu sultanları ve devlet adamları tarafından da hızlandırılan bu süreç neticesinde ıktâ' nizamı ve buna bağlı olarak Türkiye Selçuklu ordusu büyük oranda çözülmüştür.

Anadolu'daki Moğol vesâyetinin, işgal haline dönüştüğü 1277 veya ıktâ' askerleriyle (leşker-i kadîm) ilgili son kayda rastladığımız 1278 yılından sonra ise artık müstakil bir Türkiye Selçuklu ordusundan bahsetmek mümkün değildir[141].

sıradan ve seçkin kişilerin mülkü (emlak-ı hâss u âm) yapmış ve o konuda herkese hutût-ı şer'i, menâşir-i sultânî ve emsile-i dîvânî yazarak hak sahiplerine bağışlamıştır. İbn Bîbî, s. 642.

141 Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılış süreci hakkında toplu bilgi için bkz. Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.

KAYNAKLAR

Aksarayî (Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî), *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay, Ankara 1999.

Alföndi, A, "Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943, s. 507-519.

Amitai, Reuven, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), (Yale University Press), New Haven 2006, s. 40-50.

Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001, s. 152-171.

Amitai, Reuven-Preiss, "The Mamluk Institution, or One Thousand Years of Military Slavery in the Islamic World", *Arming Slaves: From Classical Times to the Modern Age*, (Editors: Christopher Leslie Brown, Philip D. Morgan), New Haven: Yale University Press, 2006, 40-50.

Amitai, Reuven-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing of Sultân Baybars", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997, s. 267-300.

Amitai, Reuven-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge University Pres, 1995.

Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme, (Târîh-i âl-i Selçûk der Anadolu), Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, (Yayınlayan ve çev. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara, 1952.

Anonim Süryânî Vekayinâmesi, (Türkçe Terc, Vedii İlmen), I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi, İstanbul 2005.

Arık, Feda Şamil, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl", *Belleten*, LXIII/236, (Nisan 1995), s. 43-93.

Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, Elazığ, 1990, s. 223-242.

Aşûr, Sa'îd Abdu'l-Fettâh, *el-'Asru'l-Memâlikî fi Mısr ve'ş-Şam*, Kahire 1986.

Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997, s. 101-114.

at-Taberî, *The History of Al-Tabari*, XII, (Translated and Annotated by Yohanan Friedmann), (State University of New York Press), New York 1992.

Ayalon, David, "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part I: The Importance of the Mamluk Institution", *Der Islam*, LIII/2 (1976), s. 196-225.

Ayalon, David, "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part II: Ayyubids, Kurds, and Turks", *Der Islam*, LIV/1 (1977), s. 1-32.

Ayalon, David, "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", (Terc, Samira Kortantamer), *Tarih İncemeleri Dergisi*, IV (1988), s. 211-248.

Ayalon, David, "Preliminary Remarks on the Mamluk Military Institution in Islam", *War Technology and Society in the Middle East*, (Ed. V J. Parry-E. Yapp), London 1975, s. 44-58.

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army I", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XV/2 (1953), s. 203-228.

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XV/3 (1953), s. 448-476.

Ayalon, David, "Studies on the Structure of the Mamluk Army III", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XVI/1 (1954), s. 57-90.

Ayalon, David, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (Aug, 1957), s. 37-65.

Aykaç, Mehmet, *Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, TTK Yay, Ankara 1997.

Ayönü, Yusuf, "Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 598-617.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, II, (Çev. Haluk Şaman), Terc, 1001 Temel Eser, (yer ve tarih yok).

Bal, M. S, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir, Şemsü'd-dîn Isfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, SÜ Türkiyat Araş. Enst Yay, Sayı.19 (Bahar 2006), 265-394.

Barkan, Ömer Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 873-895.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980, s. 281-290.
Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", *İA*, XII/I, s. 286-333.
Barthold, W, "Abdu'l-melik", *İA*, I, s. 97-98.
Barthold, W, "Alptegin", *İA*, I, s. 386.
Barthold, W, "Bel'âmî", *İA*, II, s. 465-466.
Barthold, W, *Moğol İstilasına Kadar Türkistân*, TTK Yay, Ankara 1990.
Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, (Türkçe terc, Hüseyin Polat), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1997.
Baykara, Tuncer, *I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, TTK Yay, Ankara 1997.
Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî), *Târîh-i Beyhakî*, (be-ihtimam Ganî ve Feyyaz), Tahran 1324.
Bombaci, Alessio, "The Army of the Saljuqs of Rûm", *Annali*, 38/4 (1978), s. 343-369.
Bosworth, C. E, "Ghaznavid Military Organization", *Der Islam*, XXXVI (1960), s. 37-77.
Bosworth, C. E, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, 18, (1965-1966), s. 143-167.
Bosworth, C. E, "Nûh I", *EI2*, VIII, s. 109-110.
Bosworth, C. E, "Sâmânids", *EI*, VIII, Leiden, 1995, s. 1025-1029.
Bosworth, C. E, "The Early Ghaznavids", *The Cambridge History of Iran, IV, (From the Arab Invasion to the Saljuqs)*, (Edited by R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, s. 162-197.
Bosworth, C. E, "The Ghaznavids", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume: IV, Part: I, (The Age of Achievement: AD 750 to the End of the Fifteenth Century), (Eds. M. S. Asimov and C. E. Bosworth), Unesco 1996, s. 95-117.
Bosworth, C. E, *The Ghaznavids*, Their Empire in Afghanistan and Eastern Caliphate (994-1040), New Delhi 1992.
Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* I, (Çev. Neşet Çağatay) Ankara 1964.
Brosset, M.F, *Gürcistan Tarihi* (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlarla Yay. Haz. Erdoğan Merçil), TTK Yay, Ankara 2003.
Cahen, Claude, "Iqta", *EI2*, V, (E. J. Brill Pres), Leiden 1986, s. 1088-1091.
Cahen, Claude, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?" (Terc, Lütfi Güçer), *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, XVII/1-4, (Ekim 1955-Temmuz 1956), s. 348-358.
Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya ilk Girişi*, (Terc, Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.

Cenâbî Mustafa Efendi, *el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Eva'il ve'l-Evâhir*, (Haz. Muharrem Kesik), *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-Zâhir fi Ahvâli'l-Eva'il ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

Chamberlain, Michael, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", *The Cambridge History of Egypt*, I, İslâmic Egypt 640-1517, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.

Crone, Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, (Cambridge University Press), New York 1980.

Cüveynî (Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemsü'd-dîn-Cüveynî), *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, I-III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvinî), Leyden 1912, 1916, 1324, (Türkçe terc, Mürsel Öztürk), Kültür Bak. Yay, (3 cilt birleştirilmiş İkinci Baskı), Ankara 1999.

Çetin, Altan, "Memlûk Askerinin Eğitimi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/2, (Ağustos 2003), s. 219-235.

Çetin, Altan, "Selçuklu Teşkilatı'nın Memlûklere Tesiri", *Belleten*, LXIII/251, (2004), s. 105-130.

Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

Dames, M. Longworth, "Gazne", *İA*, IV, s. 741-742

Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000.

Demirci, Mustafa, *Abbâsîlerde Toprak Sistemi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.

Dirimtekin, Feridun, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s. 231-258.

Doğan, İsa, "Hasan el-Utrûş", *DİA*, XVI, s. 356-358.

Donuk, Abdulkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *TDA*, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.

Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s. 29-56.

Dunlop, D. M, "Bal'amî", *EI2*, I, s. 984-985.

Eaton, Richard M, *The New Cambridge History of India, I.8, A Social History of the Deccan*, 1300-1761, Cambridge University Pres, 2005.

Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, I-II, (Süryaniceden İngilizceye Çev. Ernest A. Wallis Budge-İngilizceden Türkçeye Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yay, Ankara 1999.

Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, (Türkçe terc, Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.

Ebu'l-Fidâ (İmâdü'd-dîn İsmail b. Ali Ebu'l-Fidâ), *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin-Muhammed Fahrî el-Vasîf), II-III, (Tahkik: M.Z. Muhammed Azab-Yahya Seyyid Hüseyin), Dâru'l-Maarif, Kahire (ty).

ed-Devâdârî (Ebu Bekir b. Abdullah b. Aybeg ed-Devâdârî), *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Gurer*, (ed-Durerü'l-Matlûb fî Ahbâri Mülûki Benî Eyyûb), VI, (Tahkîk. Selâhü'd-dîn el-Müneccid) Kahire, 1380 (1961), VII, (Tahkîk. Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Aşûr) Kahire, 1391 (1972).

el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403, (Türkçe terc, Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara 2002.

el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre*, (Terc, Kıvameddin Burslan), Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.

el-Cûzcânî (İbn Minhâcü'd-dîn Osman), *Tabakât-ı Nâsırî*, I, (Neşr. Abdu'l-hay Habîbî), Kâbil 1342.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963.

el-Hoyî (Hasan b. 'Abdi'l-Mü'min el-Hoyî), *Rüsûmü'r-Resâ'il ve Nücûmü'l-Fezâ'il*, (Tashîh ve İhtimâm: Adnan Sadık Erzi), AÜİF Yay, Ankara 1963.

el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc, Necati Lügal), TTK Yay, Ankara 1999.

el-Kalkaşandî (Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî), *Subhu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, III, IV, V, VI, VII, XI, (Tahkîk. Muhammed Hüseyin Şemsüd-dîn), Beyrut 1988.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.

el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), *Nasîhatü'l-Mülûk*, (Haz. Mustafa Sarıbıyık), (SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.

el-Utbî, *Târîh-i Yemînî*, (Terc, Abdurrâb Yelgar), [TTK Kütüphanesinde Yayınlanmamış tercüme].

Elspeth Whitney, *Medieval Science and Technology*, (Greenwood Pub Group Publication), Westport 2004.

en-Narşahî (Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer), *Târîh-i Buhârâ*, (Türkçe terc, Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2013.

en-Nesevî (Şıhabü'd-dîn Ahmed en-Nesevî), *Sîretu Sultân Celâlü'd-dîn Mengübirtî*, (Türkçe terc, Necip Asım), İstanbul 1934.

en-Nüveyrî (Şıhabü'd-dîn Ahmed bin Abdü'l-vahhâb en-Nüveyrî), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, XXVI, (Tahkîk. M. Fevzî el-Antîl), Kahire 1405/1985.

er-Râvendî (Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî), *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, (Türkçe terc, Ahmet Ateş), I-II. Cilt, TTK Yay, Ankara 1999.

Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Ankara 2010.
es-Seâlibî (Ebu Mansur es-Seâlibî), *Adâbu'l-Mülûk (Hükümdarlık Sanatı)*, (Çev. Sait Aykut), İstanbul 1997.
es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, [el-Mektebetü'ş-Şâmile]
Fahr-i Müdebbir, *Âdâbu'l-Harb ve'ş-Şeca'a*, (Neşr. Ahmed Süheyli-i Hânsârî), Tahran 1346.
Ferheng-i Câmı', I-II, Tebriz, 1370.
Ferheng-i Farisî, I, (Haz. Muhammed Mû'în,) Tahran, 1371.
Ferheng-i Fârisî-i Âmid, I-II, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379.
Finlay, George, *History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, Edinburg 1851.
Fragner, Bert, "Social and Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period*, VI, (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Pres 1986, s. 491-567.
Frye, Richard N, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1993, s. 136-161.
Fulcher of Chartres, "The Chronicle of Fulcher of Chartres, Book I (1095-1100)" (Translated, with notes by Martha McGinty), *The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Material*, (Ed. Edward Peters), (University of Pennsylvania Press), Philadelphia 1971, s. 47-101.
Garcin, Jean-Claude, "The regime o f the Circasian Mamlûks", *The Cambridge History of Egypt, İslâmic Egypt 640-1517*, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.
Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziyâ, I-III, (Haz. Ziyâ Şükün,) MEB Yay, İstanbul 1984.
Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay, Ankara 2002.
Genç, Reşat, *Kaşgarlı Mahmûd'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, TKAE Yay, Ankara 1994.
Gerdîzî (Ebû Sa'îd Abdu'l-hayy b. Dahhâk b. Mahmûd), *Târîh-i Gerdîzî*, (Tashîh ve Mukâbele: Abdu'l-hayy Habibî), Tahran 1363.
Gordon, Matthew S, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200-275/815-889 C.E.)*, (State University of New York Press), Albany 2001.
Gökhan, İlyas, "Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku", *Nevşehir Barosu Dergisi*, I/1 (Mart 2014), s. 133-161.
Göksu, Erkan, *Okla Yükselen Millet*, Kömen Yay, Konya 2013.
Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay, Ankara 2010.
Göksu, Erkan, "Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD)*, 96/191 (Mart-Nisan 2011), s. 97-116.
Göksu, Erkan, "Gulâm Sisteminin Doğuşuna Dair Düşünceler", *2023 Dergisi*, Sayı: 155 (Mart 2014), s. 76-80.

Göksu, Erkan, "Iktâ Sistemi ve Türkiye Selçukluları Dönemi Uygulaması", *Türk Yurdu*, Yıl: 105, Sayı:317 (Temmuz 2016), s. 66-73.

Göksu, Erkan, "Iktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, I/1, (Mart 2009), s. 83-96.

Göksu, Erkan, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)*, I/2, (Ekim 2009), s. 1-14.

Göksu, Erkan, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Sâmânîler", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Yıl 49, Yeni Seri Cilt IV, Sayı 2, (Güz 2011), s. 151-174.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi (A Journal of Oriental Studies)*, Yıl: 7, Sayı: 24, (Güz 2007), s. 65-84.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babaîler İsyanı'nın Bastırılmasındaki Rolleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 74 (2015), s. 211-233.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçukluları Dönemine Ait İki Askerî Istılah: "Leşker-i Kadîm" ve "Leşker-i Hadîs" Tabirleri Üzerine", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, 14, (Bahar 2011), s. 137-147.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklularında Iktâ'", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26 (Güz 2009), s. 137-154.

Göksu, Erkan, "Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29 (Bahar 2011), s. 261-283.

Gözübenli, Beşir, "İktâ (Fıkıh)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 49-50.

Güler, Ali, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 24, (1987), s. 16-22.

Güneş, Abdulbaki, "Kur'ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/3 (2005), s. 7-28.

Güngör, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994, s. 511-519.

Haarmann, Ulrich, "Joseph's Law-the carers and activites of Mamluk descendants Before the Ottoman conquest of Egypt", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998.

Hall, Bert, "Lynn White's 'Medieval Technology and Social Change' after thirty years", *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology*, (Edited by Robert Fox), (Harwood Academic Publishers), Amsterdam 1998, s. 95-97.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Ed. Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yay, İstanbul 2015.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevâ'î), Tahran 1362.

Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535.

Hodgson, Marshall G. S, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, (The Expansion of Islam in the Middle Periods), II, University of Chicago Press, 1977.

Humphreys, R. Stephen, "The Mamluks", *Dictionary of the Middle Ages*, (Ed. Joseph R. Strayer), (Charles Scribners' Sons), New York 1987, s. 68-69.

Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus*, 1193-1260, Albany, State University of New York Pres, 1977.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2015.

Hunkan, Ömer Soner, *İpek Yolu'nun Muhafızları Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu*, İstanbul 2015.

Ioannes Kinnamos, *Historia (1118-1176)*, (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay, Ankara 2001.

Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultânate, 1250-1382*, (Southern Illionis Univesty Press), Carbondale 1986, s. 1-25.

İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmirü'l-'Alâ'iye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay, Ankara 1956.

İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, II, (Çev. Zakir Kadirî Urgan), MEB Yay, İstanbul 1997.

İbn İsfendiyar, *Târîh-i Taberistân*, (İng terc, History of Tabaristan, Trans. E. G. Browne,) Leyden, London 1905.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XI, (Türkçe terc, Mehmet Keskin), İstanbul 1995.

İbn Nazîf (Ebu'l-Fedâ'il Muhammed b. Ali Nazîf b. el-Hamevî), *et-Târihu'l-Mansûrî Telhîsü'l-Keşf ve'l-Beyânı fî Havâdis*, (Tahkîk: Ebu'l-'Iyd Dûdû) Dımaşk 1981.

İbn Vâsıl (Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl), *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, II-III, (Tahkîk: Cemâlü'd-dîn eş-Şeyyâl), Kahire 1972, V, (Tahkîk: H. M. Rabi'-S. A. el-Âşûr), Kahire 1975.

İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995, (Türkçe terc, *el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, VIII-X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1989.

İbnü'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, (Tahkîk: Abdulkadir Ahmed Tuleymat), Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârıkî), *Târîhü'l-Fârıkî*, (Neşr. Bedevî Abdullatîf Avad) Kahire 1379 (1959).

İbnü'l-Ezrak (Ahmed b. Yûsuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî), *Târîhu Meyyâfârıkîn ve Âmid, (Türkçe terc, Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992.

İbnü'l-Verdî (Zeynü'd-dîn Ömer b. el-Verdî), *Tetimmetü'l-Muhtasar (Târîhu İbni'l-Verdî)*, I-II, (Tahkîk: Ahmed Rıf'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389 (1970).

İnalcık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1996, s. 15-30.

İnalcık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay, Ankara 1966, s. 259-271.

İnalcık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s. 69-77.

İnan, Abdulkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988, s. 241-254.

Jackson, Peter, *The Delhi Sultânate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003.

Kaegi, W. E, "The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia", *Speculum*, XXXIX (1964), s. 96-108.

Kafesoğlu, İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu?", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s. 1-28.

Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lügâti't-Türk Tercümesi*, (Çev. Besim Atalay), I-IV, TDK Yay, Ankara 1988.

Kaya, Selim, *I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve II. Süleymânşâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.

Kaymaz, Nejat, "Anadolu Selçuklu Devletinin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü (I-II)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3 (1964), s. 91-155, III/4-5 (1965), s. 23-61.

Kaymaz, Nejat, "Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Türkleşmesine Dair", *Malazgirt Armağanı*, TTK Yay, Ankara 1993, s. 259-268.

Kaymaz, Nejat, Pervâne *Mu'înüd'd-dîn Süleyman*, DTCF Yay, Ankara 1970.

Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, (Terc, Füsun Doruker), İstanbul 1995.

Kennedy, Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001.

Kesik, Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultân I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK Yay, Ankara 2003

Kesik, Muharrem, *At Üstünde Selçuklular*, İstanbul 2011.

Khan, Muhammad Akram, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003.

Khazanov, Anatoy M, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001, s. s. 1-23.

Kılıç, Şahin, "Yükselme Devri Selçuklu-Bizans İlişkileri", *Türkler*, VI, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002, s. 618-629.

Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985.

Kızıltoprak, Süleyman, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yay, Ankara 2002.

Kızıltoprak, Süleyman, *Memlûk Sistemi ve Memlûk Devletinin Kuruluşu*, Yüksek Lisans Tezi, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü), İsyanbul 1997.

Kızıltoprak, Süleyman, "Memlûk," *DİA*, XXIX, s. 87-90.

Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe, Mecmua-i Müraselât-ı Dîvân-ı Sultân Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.

Koca, Salim, "Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst. Yay, Sayı.23 (Bahar 2008), s. 1-53.

Koca, Salim, "Sultân İzzeddîn Keykâvus ile Melik Alâeddîn Keykubâd Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten*, LIV/211 (1991), s. 935-943.

Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Uçları", *Pax Ottomana*, *Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara 2001, s. 821-833.

Koca, Salim, *Anadolu Türk Beylikleri Tarihi*, Trabzon 2001.

Koca, Salim, *Dandanakandan Malazgirt'e*, Giresun 1997.

Koca, Salim, *Malazgirt'ten Miryokefalon'a*, Çorum 2003.

Koca, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Ankara 2005.

Koca, Salim, *Sultân I. İzzü'd-dîn Keykâvus (1211-1220)*, TTK Yay, Ankara 1997.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, II, Ankara 2003.

Konukçu, Enver, "Gazne", *DİA*, XIII, s. 479-480.

Kopraman, Kâzım Yaşar, "Dîvân (Memlûklerde)", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 383.

Kopraman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara 1989.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, VII/27, (Temmuz 1943), s. 379-458.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından, Kitabeler", *Hayat Mecmuası*, II, İstanbul 1927.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Arz", *İA*, I, İstanbul, 1992, s. 657-660.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Hârezmşâhlar", *İA*, V/2, İstanbul 1992, s. 280-281.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Belleten, II/5-6, (1938), s. 39-72.*

Köprülü, Mehmet Fuad, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", Belleten, V/19 (1941), s. 319-334.

Köprülü, Mehmet Fuad, "Türk ve Moğol Sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti", Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I, Ankara 1944.

Köprülü, Mehmet Fuad, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981.

Köseoğlu, Nevzat, *Devlet*, İstanbul, 1997.

Köymen, Mehmet Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, V, (1967), s. 1-74.

Köymen, Mehmet Altay, "Miryokefalon Meydan Muharebesi", *Millî Kültür*, I/9, (1977), s. 27-30.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I- Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *DTCFD*, VIII/4 (1951), s. 537-648

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", Tarih Araştırmaları Dergisi, *DTCF Tarih Araş. Ens*, II/2-3, (1964), 303-380.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", Tarih Araştırmaları Dergisi, *DTCF Tarih Araş. Ens*, II/2-3 (1964), s. 303-380.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâü'd-dîn Keykubâd ve Anadolu Savunması", *Belleten*, LII/205, s. 1539-1545.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Ordusu", *Belleten*, LII/202 (1988), s. 91-99.

Köymen, Mehmet Altay, "Türkiye Selçuklu Devleti", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, Ankara 1987, s. 277-384.

Köymen, Mehmet Altay, "Türklerin Anadolu'da Denize ilk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdikleri Üstünlük", *Millî Kültür*, I/3-4. (1977), s. 8-12/13-16.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I (Kuruluş Devri)*, TTK Yay, Ankara 2000.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III (Alp Arslan ve Zamanı)*, TTK Yay, Ankara 2001.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi V (İkinci İmparatorluk Devri)*, TTK Yay, Ankara 1991.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1993.

Kucur, Sadi S, "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47.

Küçükkalay, A. Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.

Lambton, A. K. S, "'Atebetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", (Çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, XXXVII/147 (1973), 365-394.

Lambton, Ann K. S, "Reflections on the Iqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965, s. 358-372.

Lambton, Ann K. S, "Two Safavid 'Soyurghals'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s. 44-54.

Lambton, Ann K. S, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative*, Economic and Social History, 11th-14th Century, New York 1988.

Lambton, Ann K. S, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.

Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 2002.

Lev, Yaacov, "Regime, Army and Society in Mediavel Egypt, 9th 12th Centuries", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997.

Lev, Yaacov, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999.

Lev, Yaacov, *State and Society in Fâtımid Egypt*, Brill 1991.

Levanoni, Amalia, "Rank-and-file Mamluks Versus Amirs: New Norms in the Mamluk Military Institution", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998.

Levanoni, Amalia, "The Mafarida in the Mamluk Army: Reconsidered", *Arabica*, LIII/3, (2006), s. 331-352.

Levanoni, Amalia, *A Turning Point in Mamluk History: The Third Reign of al-Nasir Muhammad b. Qalawun 1318-1341*, Leiden: E. J. Brill, 1995.

Levanoni, Amelia, "The Sultân's Laqab: A Sign of a New Order in Mamluk Factionalism", *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, (Edited by Michael Winter-Amalia Levanoni), E.J. Brill, Leiden 2004, s. 84-100.

Levavoni, Amelia, "The Mamluk Conception of the Sultânate", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 373-392.

Lilie, Ralph-Johannes, "XII. Yüzyılda Bizans ve Türk Devletleri", Çev. Yusuf Ayönü, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1, (Temmuz 2005.), s. 197-209.

Macit, Yunus, "Savaş Kuralları Açısından Hz. Peygamber'in Sünnetinde Doğal ve Fizikî Yapının Masuniyeti", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, V/4 (2005), s. 95-110.

Mahmûd Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983.

Merçil, Erdoğan, "'Tuzgu' Kelimesi ve Selçuk Devrinde Kullanılışı", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12/2002 (Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan: Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı), İstanbul 2002, s. 73-78.

Merçil, Erdoğan, "Alptegin", *DİA*, II, s. 525-256.

Merçil, Erdoğan, "Gazneli Ordusunda Görev Alan Hintliler", *Belleten*, LXX/259 (Aralık 2006), s. 833-844.

Merçil, Erdoğan, "Gulâm", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 181-184.

Merçil, Erdoğan, "Sâmânîler Devletinde Türklerin Rolü", *İÜ Tarih Dergisi, (Hakkı Dursun Yıldız'a Hatıra)*, Sayı:35, (1994), s. 253-266.

Merçil, Erdoğan, "Selçuklularda Taştdâr Müessesesi", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 55-59.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler II-İbrahim b. Simcûr", *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10-11, (1981), s. 91-96.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler I-Simcûr ed-Devatî", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı. 32, (1979), s. 71-88.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler III-Ebûl-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Sîmcûr", *İÜ Tarih Dergisi*, Sayı:33, (1982), s. 115-132.

Merçil, Erdoğan, "Sîmcûrîler IV-Ebû Ali b Ebûl-Hasan Sîmcûr", *Belleten*, XLIX/195, (1985), s. 547-567.

Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.

Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK Yay, Ankara 2007.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK Yay, Ankara 2000.

Mikhail Psellos, *Khronographia*, (Yay. Haz. Işın Demirkent), TTK Yay, Ankara 1992.

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2015.

Minorsky, V, "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s. 927-960.

Mîrhând, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu), TTK Yay, Ankara 2015.

Mîrhând (Muhammed Hândşâh b. Mahmûd), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, IV, (Tashîh ve tahşiye: Cemşîd Kiyânfer),Tahram 1385.

Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı.9 (İstanbul), s. 209-226.

Muhammed Mû'în, *Ferheng-i Farisî*, I, Tahran 1371.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1985.

Müneccimbaşı (Ahmed b. Lütfullah), *Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I. (Horâsân-I-rak-Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Yay. Ali Öngül), İzmir 2000, *Selçuklular Tarihi II. (Anadolu Selçukluları ve Beylikler)*, (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001.

Müneccimbaşı, *Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukileri*, (Çev. Hasan Fehmi Turgal) Türkiye Yayınları, İstanbul 1935.

Nicolle, David, *Saracen Faris 1050-1250 A.D*, London: Osprey, 1994.

Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1995.

Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.

Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), (Türkçe terc, Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.

Northrup, Linda S, *From Slave to Sultân: The Career of al-Mansûr Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.

Nuhoğlu, Güller, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gaznelîler'de Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, (İÜ SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1995.

Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII in Orientem*, (Ed. and Trans. Virginia Gingerich Berry), New York 1948.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1999.

Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 242-251.

Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.

Özaydın, Abdülkerim, "Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr", *DİA*, I, s. 271-272.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Ülüş Sisteminden Merkezî Devlete: Selçuklu Devlet Telâkkisinin Teşekkülü (1038-1064), *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 249-264.

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular, I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013.

Özdemir, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.Ü. Türkiyat Araş. Enst. Yay., Sayı 18 (Güz 2005), s. 211-230.

Palabıyık, M. Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler (Devlet ve Saray Teşkilatı)*, Ankara 2002.

Parry, V. J. "Savaşçılık", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, II, (Ed. P. M. Holt-A.K.S. Lambton-B. Lewis), İstanbul 1997.

Parry, V. J, "İslâm'da Harp Sanatı", (Terc, Erdoğan Merçil ve Salih Özbaran), *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı 28-29 (1974-1975), s. 194-218.

Paydaş, Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilig*, 39, (Güz/2006), s. 195-218.

Pipes, Daniel, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, London 1981.

Piyadeoğlu, Cihan, *Sultân Alp Arslan*, İstanbul 2017.

Polat, M. Said, "Türkiye Selçuklularında Askerî Teşkilât (1071-1243)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17 (Bahar 2005), 17-53.

Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat*, (Marmara Üni. Türkiyat Araş. Ens, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Qazwînî, Hamdullâh Mustawfî, *Nuzhat al-Qulûb*, (Translated By G. Le Strange), (E. J. W. Gibb Memorial Series: XXIII), Luzac & Co, London 1919.

Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D", *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970, s. 129-138.

Rabie, Hassanein, "The Training of the Mamlûk Fâris", *War, Technology and Society in the Middle East*, (Edited by V. J. Parry), London: Oxford University Press, 1975, s. 153-163.

Reşid, Abdullah, *İslâm'da Ordu ve Komutan*, İstanbul 1992, s. 147-152, 418-425.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh-Selçuklu Devleti* (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk), (Yayına Hazırlayanlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), İstanbul 2014.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay, Ankara 1999.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 4. Cüz (Sultân Mahmud ve Devrinin Tarihi), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.

Richards, Donald S, "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV/1 (1992), s. 98-105.

Richards, Donald S, "Mamluk Amirs and Their Families and Households", *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, (Edited by Thomas Philipp-Ulrich Haarmann), New York, Cambridge University Press, 1998, s. 33-42.

Runciman, Stephan, *Haçlı Seferleri Tarihi* I-III, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay, Ankara 1992.

Sa'îd Abdu'l-Fettâh Aşûr, *el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısr ve'ş-Şam*, Kahire 1986.

Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 352-363.

Sanders, Paula A, "The Fâtimid State, 969-1171", *The Cambridge History of Egypt-Islamic Egypt 640-1517*, Volume I, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge Univesty Pers, 1998, s. 151-174.

Satō, Tsugitaka, "Land Tenure and Owneship, or Iqta", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, II, (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006, s. 447-448.

Satō, Tsugitaka, "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", *Orient*, 18 (1982), s. 83-105.

Satō, Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultâns, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997.

Savvides, Alexes G. C, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultânate of Rûm in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. (1192-1237)*, (Kentron Vyzantinon Ereunon), Thessalonike 1981.

Simon de Saint Quentin, *Histoire des Tartares*, (Türkçe terc, *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu*, (Çev. Erendiz Özbayoğlu) Antalya 2006.

Sourdel, D, "Ghulâm- The Caliphate", *EI2*, II, s. 1079-1081.

Spuler, B, "Ghaznawids", *EI2*, II, s. 1050-1053.

Sterns, I, "The Teutonic Knights in the Crusader States", *A History of the Crusades (The Impact of the Crusades on the Near East)*, V, (General Editor: Kennet M. Setton, Edited by Norman P. Zacour and Harry W. Hazard), Madison, Wisconsin 1985, 315-378.

Sümer, Faruk, *Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, TDAV Yay, İstanbul 1985.

Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195), II, (Türkçe terc, Hrand D. Andreasyan), Ankara 1944. (TTK Kütüp. No:44'de yayınlanmamış tercüme).

Şafak, Ali, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı*, İstanbul 1977.

Şeşen, Ramazan, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbiler Devleti: (Hicrî 569-589 / Milâdî 1174-1193)*, İstanbul 1983.

Takârîrü'l-Menâsıb, (*Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar)*, (Neşr. Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1988.

Taneri, Aydın, *Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.

Taneri, Aydın, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993.

Tekindağ, Şehabeddin, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultânlığı, (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)*, İstanbul 1961.

Terzi, Mustafa Zeki, "Gulâm", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 178-181.

Turan, Osman, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", *The Cambridge History of Islam*, Vol.1/A, (Edited by Peter Malcolm Holt, Ann Katharine Swynford Lambton, Bernard Lewis), Cambridge 1970, s. 231-262.

Turan, Osman, "İktâ", *İA*, V/2, İstanbul 1992, s. 949-959.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I, Şemsü'd-dîn Altun-Aba, Vakfiyyesi ve Hayatı", *Belleten*, XI/42 (Nisan 1947), s. 197-235.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübârizü'd-dîn Er-Tokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, XI/43, (1947), s. 413-429.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, XII/45, (1948), s. 17-171.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.

Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1998.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye, Siyâsî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 2002.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul 1999.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK Yay, Ankara 1988.

Turan, Refik, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, VII, Ankara 2002, s. 151-164.

Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, Ankara, 1995.

Turan, Şerafeddin, "Silâhdâr", *İA*, X, İstanbul 1992, s. 640-643.

Unsurü'l-Me'âlî Keykâvus b. İskender, *Kâbûsnâme*, (Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1362.

Urban, W, *The Teutonic Knights: A Military History*, Greenhill Books, London 2003.

Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (Türkçe terc, Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), TTT Yay, Ankara 2000.

Usta, Aydın, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâmânîler Devleti (874/1005)*, İstanbul 2007.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay, Ankara 1988.

Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s. 525-551, II, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s. 73-94.

Vardan, *Compilation of History*, (Trans. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, (Türkçe terc, "*Cihan Tarihi*", (Çev. Hrant D. Andreasyan), Tarih Semineri Dergisi, III, İÜEF, (1937), s. 154-255.

Vryonis, Speros, "Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri", (Çev. Tuncay Birkan), *Cogito*, 29, (2001), s. 93-114.

White, Lynn Townsend, *Medieval Technology and Social Change*, (Oxford University Press), Oxford 1962.

Xylyfly/Huluflu, V, *Səlcyk Devlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir*, (ADETI Nəşrijatь), Baqь 1930.

Yazıcı, Tahsin, "Bel'âmî, Ebû Ali", *DİA*, V, s. 390.

Yazıcıoğlu Âlî, *Tevârîh-i âl-i Selçûk, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî*, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902.

Yıldırım, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci, Kaldırma, Kötürme, Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1991, s. 519-530.

Yiğit, İsmail, "Halka", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 360-361.

Yusuf Hâs Hacib, *Kutadgu Bilig* I Metin, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TDK Yay, İstanbul 1947, (*Kutadgu Bilig* II Tecüme, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), TTK Yay, Ankara 1959.

Yürekli, Tülay, *Sâmânîler*, A Ü SBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

Zahîrü'd-dîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.

Zettersteen, K. V, "Nasr b. Ahmet", *İA*, IX, s. 104-106.

Zettersteen, K. V, "Nûh I", *İA*, IX, s. 346-347.

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I, Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik, İstanbul 1971.

Zuhaylî, Vehbe, *İslâm Hukukunda Savaş*, (Çev. İsmail Bayer), İstanbul 1996.

İNDEKS

I. Alâü'd-dîn Keykubâd 131, 153, 160, 162, 163
I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev 48, 51, 52, 73, 76, 85, 100, 161
I. İzzü'd-dîn Keykâvus 47, 48, 52, 53, 71, 76, 77, 90, 91, 161
I. Kılıç Arslan 36, 37
II. Alâü'd-dîn Keykubâd 165
II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev 47, 48, 65, 165
II. İzzü'd-dîn Keykâvus 165, 169
II. Kılıç Arslan 39, 71, 73, 153
II. Rüknü'd-dîn Süleymânşâh 85, 154
II. Süleymânşâh 76
IV. Kılıç Arslan 169
IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan 165

A
Abbasî 20, 28
Abbâsî ihtilali 22
Abbâsîler 21, 22, 23, 99, 132
Abbâsî ordusu 22
abd 13
abdâr 24, 83, 88
Abdu'l-melik b. Nûh b. Nasr 110
Âb-ı Germ (Ilgın) 89
Acem 22
acemi gulâmlar 82
Afrika 24
ağır silâh teknolojisi 42
ahır 90
Ahlat 47, 54
ahmâs-ı hâss 72, 73
Ahmed b. İsmail 105, 108, 125
Ahmed Türk İsyanı 54
aile hayatı 104
Akçaderbend 60
Akka Muhasarası 57
Aksaray 160, 163, 166
Akşehir 47, 89
Alâ'iye seferi 64
Alaşehir 40
Alaşehir Savaşı 51
alât-i muhâssarat 161
Alâ'ü'd-dîn Keykubâd 54
Alâü'd-dîn Keykubâd 47, 48, 55, 60, 61, 64, 66, 67, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 90, 91, 94, 101, 102
Almanlar 71, 164
Alp Arslan 82, 110, 144, 181
Alptegin 105, 108, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 182
Altay 24, 183
altın 44, 85, 90, 123
Amasya 94

Âmid 35, 37, 40, 50, 67, 71, 73, 77, 90, 94, 102, 130, 164, 165, 178
Anadolu 32, 35, 39, 41, 54, 57, 71, 76, 80, 81, 94, 130, 139, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 169, 179, 186
Anadolu'nun fethi 41, 150
Ankara 24, 34, 37, 39, 41, 49, 63, 64, 77, 82, 87, 104, 143, 172, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187
Ankara Kalesi 90
Antalya 47, 48, 67, 71, 73, 94, 161
Arap 27, 28, 79, 161, 166
Arap askeri 22
Arap birlikleri 28
arazi hukuku 133
arazi mülkiyeti 134
arazi tevcihi 150, 151
Artuklu 77
asabiyyet 25
asâkir-i kadîm 156, 158, 165, 167
ashâb-ı dîvân 47, 54
ashâb-ı ıktâ'ât 157, 168
aşiret ananeleri 33, 38, 39
asker 138, 146, 161, 162, 164, 166
askerî 14, 24, 26, 27, 28, 29, 33, 36, 38, 41, 42, 44, 45, 47, 58, 59, 67, 68, 79, 84, 100
askerî âmirler 156, 168
askerî eğitim 14, 18, 92
askerî ihtiyaçlar 152
askerî ıktâ' 138, 139, 140, 141, 145, 146, 147, 152, 153
askerî kışlalar 82, 84
askerî maiyyet 68
askerî nizâm 35
askerî okul 15
askerî rical 147, 155
askerî teknoloji 29
askerî teşkilât 26, 58
askerî üniforma 98
askerî yapı 24
Asya 24, 75
at 20, 23, 51, 83, 90, 91, 147
atabeg 94
Atabeglikler 139
Atabeg Şemsü'd-dîn Altunaba 65
atlar 76, 98
atlı 24, 27, 29, 49, 68, 83
Avrupa 18, 129
azad 59
azâd 15, 16, 97, 98, 104, 105, 109
azâdnâme 15, 97, 98
azatlı 32

B

baba 88, 92, 95, 96
Babaîler 67, 71
babayân 82, 84, 86, 95
bac 79
bağış 130, 154
Bahrîler 59
bahşiş 101
Bâmiyân 124
bârgâh 52
Bayat 74, 95
bedevîler 93
begler 34, 40, 53, 87, 151
beglerbegi 94
Beglerbegi Seyfü'd-dîn Ay-Aba 87
Belh 26, 121, 123, 124
Belh âmilliği 115
bende 26
bendegân 45, 62, 67
berde 71, 73
bey'at 107, 110, 116, 117
beytü'l-mâl 71, 101, 133, 134, 136
bistgânî/bistegânî 99
Bizans 14, 18, 39, 40, 43, 51, 52, 62, 64, 71, 129, 131, 143, 150, 153, 160, 167, 180

Bizans ordusu 40
boy begleri 143, 147
Buhârâ 105, 107, 108, 112, 113, 117, 118, 119, 120, 121
bürokratik kaideler 39
Büyük Selçuklu Devleti 32, 38, 58, 137, 148
Büyük Selçuklular 32, 33, 36, 38, 44, 45, 46, 49, 51, 58, 62, 82, 84, 87, 99, 100, 150, 157

C
câmedârlık 24, 83
câmegî 100
cami 81
cândârân 47, 52, 67
cândârlar 44, 52, 61, 65, 94
câriye (kenîz) 71, 73, 74
Celâlü'd-dîn Karatay 48, 94, 95, 101
cephane 161
cerâhor 158, 160, 161, 165
cerîhor 158, 160
Ceyhun 119, 121
ceza 86
cihad 28, 69, 120, 133
Claude Cahen 129, 139, 146, 149, 150
Curmagon Noyan 60, 65

Ç
çadır 62, 147
çadırcık 24, 83
çavuş 45, 94
çeşme 81
çevgân 115
Çinçin Kalesi 72
Çinli gulâmlar 77
çizme 23, 83
çomak 24, 83
Çorum 94

D
daimî kuvvetler 159
daimî ordu 68, 147
dârü'l-harb 74
dehliz 62
dergâh 37, 46, 51, 60, 71, 73, 80, 81, 82, 86
destârçe-i aman 86
deve 123
devlet hayatı 102
devlet hazînesi 141, 155
devlet idaresi 26, 30, 38
devlet ricâli 36, 45, 47, 62, 87, 88, 90, 92, 94, 100, 101, 102, 154
devlet teşkilâtı 38, 151
dil eğitimi 92
Dimyat 59
dinî 138, 164
dinî eğitim 92
dirhem 72, 101
dîvân 47, 50, 54
dîvân-ı arz 100
dîvân-ı istifâ 155
dîvân-ı pervânegî 149, 155
dîvân-ı saltanat 65
dîvânü'l-ceyş 21
dîvânü'l-müfred 50
Dîvânu Lügâti't-Türk 62, 63, 64
Diyarbakır 78, 85, 91
dûrbâş 45, 94
düzenli ordu 41

E
Ebû Ali b. Muhtâc 111
Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî 113
Ebû Bekr Levik 124
Ebû Ca'fer b. Muhammed el-Hüseyn el-Utbî 113
Ebû'l Hasan Muhammed b. İbrahim Sîmcûrî 113

Ebû'l-Mercâ 93
Ebû Mansûr Muhammed b. Abdu'r-rezzâk 113, 115
Ebû Mansûr Muhammed b. Uzeyr 110
Ebû Mansûr Yûsuf b. İshâk 113
Ebû Sa'îd Bekr b. Mâlik el-Ferganî 110
Ebû Sâlih Mansûr b. Nûh 116, 117, 119
Ebû Yûsuf 134
ecrîhor 158, 159, 160, 161, 166
ecrîhorân 56, 57
efendi 26, 28, 82
eğitim 37, 71, 75, 95
eğlence 103
el-ahkâmü's-sultâniyye 133
el-Bel'amî 114, 116
elbise 52
Elbistan 55, 94, 161
el-Bundârî 138, 144, 145
Elçigiday 57
el-Melikü'l-Eşref 161
el-Melikü'l-Kâmil 60
el-Memâlik es-Sultâniyye 59
el-ocakiyye 90
el-uşâkiyye/el-vışâkiyye/el-vuşâkiyye 90
Emevî 21, 28
Emevîler 21, 22, 99, 132
Emevî ordusu 21
Emîr Bahâü'd-dîn Kutluca 87
Emîr Çoban 75
emîr-i ahûr 94
Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre 87
emîr-i ârız 94
Emîr-i Ârız Reşîdü'd-dîn Ebu Bekir Cüveynî 57
emîr-i câmedâr 45, 94
Emîr-i Cândâr Necmeddin Behrâmşâh 91
emîr-i çaşnıgîr 94
emîr-i dâd 94
Emîr-i Dâd Hatırü'd-dîn Zekeriya-yı Sucâsî 56
Emîr-i dâd Nusretin 88
emîr-i devât 45, 94
emîr-i 'alem 94
emîr-i mahfil 45, 94
emîr-i meclis 44, 94
Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh 87
emîr-i şikâr 44, 94
Emîr-i taştdâr Celâlü'd-dîn Karatay 86, 88
Emîr Kemâlü'd-dîn 54, 60, 61, 65, 160, 163
Emîr Komnenos 86
Emîr Nusretü'd-dîn Hasan 161
Emîrü'd-Devât 67
Emîrü'l-Âhûrü'l-Memâlik 67
Emîrü'l-'Alem 67
Emîrü'l-Meclis 67
Emîrü's-Sayd 67
Emîrü's-Silâh 67
Emîrü's-Siyâb 67
Emîrü'z-Zevvâkîn 67
emsile-i dîvânî 170
emvâl 133
Endülüs 24, 132, 147
erkân-ı devlet 65, 107, 110
Ermenek 166
Ermeniler 44, 56, 72, 76, 80
erzak 147, 162
Erzincan 94, 169
Erzurum 60, 94
Eş'as bin Muhammed 121, 124
Esededdin Ruzbe 88, 95
esir 13, 21, 22, 31, 37, 39, 42, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 78, 98, 105, 121
esir mübadelesi 69
esir pazarı 69, 71, 81

eski (ancient) ordu 158, 159
eski (old) ordu 159
es-Seâlibî 28, 93, 94
etnik köken 28, 29, 30, 32, 80, 81
Etrâk-i Guz 166
Etrâk-i Uc 166
evlâd en-nâs 59
eyer 24, 83
Eyyûbîler 45, 49, 58, 59, 60, 61, 71, 73, 78, 85, 89, 99, 100, 140, 185
Eyyûbî meliki el-Eşref 158
Eyyûbî meliki Salih 78, 85
Eyyûbî melikleri 60

F

Fahr-i Müdebbir 30, 81
Fâ'ik el-Hassa 110, 111, 117, 118
feodal 143, 146, 151, 153
feodalite 143, 149
fermân 120, 142, 156, 160, 163, 167
fersah 61
fetih 151
fidye-i necât 69
fil 61
fityân 53, 66
fıkhî tartışmalar 133
fıkıh 133
Frank 52, 67, 76, 78, 80, 100, 164, 165
Franklar 71, 73

G

ganimet 52, 69, 71
ganimet taksimi 71
Garcistân 103
gaza 73, 74, 77, 120, 121
gaziler 28
Gazne 103, 105, 119, 121, 122, 124, 125, 126, 174, 176, 180
Gazneliler 24, 44, 45, 46, 64, 99, 100, 102, 105, 106, 114, 115, 122, 124, 125, 183, 184
Gazneliler Devleti 105, 106, 114, 115, 122, 124, 125
gece bekçileri 63
gece muhafızı 64
gece nöbeti 63
geleneksel (traditional) ordu 159
gem 24, 83
Gence 166
Gencevî 165
göçebe 139, 146, 152, 153
gulâm 10, 13, 14, 15, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45, 48, 52, 57, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 123, 125, 147
gulâmân-i hâss 47, 48, 54
gulâmân-ı bozorg 80, 86, 87
gulâmân-ı dergâh 45, 46, 60, 65, 79, 80, 81, 166
gulâmân-ı hâss 44, 45, 46, 47, 48, 53, 54, 61, 66, 166
gulâmân-ı hord 86, 87
gulâmân-ı saray 46, 57
gulâmân-ı yatak 45, 53, 64, 66
gulâmân-ı yatak-ı sultan 45, 53, 66, 166
gulâmçe 108
gulâmcık 24, 83
gulâm eğitimi 23, 37, 83, 84
gulâmhâne 15, 78, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 98
gulâm kökenli 26, 30, 33, 37, 38, 45, 71, 80, 91, 94, 101
gulâm kökenli devlet adamları 37, 38, 71, 80, 101

gulâmlar 158, 159, 160, 161, 166
gulâm mektepleri 82, 84
gulâm ordusu 32
gulâm sistemi 10, 15, 20, 22, 24, 32, 35, 36, 38, 43, 45, 73
gulâm tedariki 68, 78, 82
gümüş 44, 76, 123
gündüz muhafızı 64
Gürcî 165
Gürcüler 71
güzîde süvari 35

H

hâcibler 84, 94
Hâcibü'l-hüccâb 109, 115
Hâcibü'l-hüccâblık 115
Haçlı birlikleri 59
Haçlılar 36, 71
hadem 45, 67, 85, 100
hâdim 13
hain 40
Haleb 52, 57
Haleb Seferi 161
Halife 76, 78, 135, 162
halka askeri 57
halka es-Sultân 59
halka-i hâss 45, 61, 166
han 81
Hanbelî 136
hanedan azası 144
Hanefîler 134, 136
haraç 79, 102, 133, 135
harbe (mızrak) 113
harçlık 96
Hârezmî 56
Hârezmliler 71, 164
Hârezmşâhlar 45, 49, 67, 139, 186
harp esirleri 68, 81, 82
harp sanatı 92
Harran 160, 163
haşem 45, 67, 85, 100
hâssa 30, 33, 35, 41, 48, 54, 71, 78
hâssa birliği 35
hâssa birlikleri 23
hâssa ordusu 33, 35, 37, 41
havâşî 45, 54, 67, 161, 162, 163
havâşî-i hîş 161
havâss 53, 67
havâyic salar 94
hayl 24, 83
haylbaşı 24, 83
hazîne 36, 71, 72, 73, 86, 90, 101
Hazînedâr Fetegîn 113
hediye 68, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 90, 93
hibe 134, 136
Hibetullah 93
hilat 144
Hindistan 24, 120, 125, 132, 140
hizmet adabı 84, 92
hizmetçi 32, 103
hizmetkâr 62
hizmet terbiyesi 83
Hısn-ı Keyfa 77
Hıtaylı 77
Hokkabazoğlu 86
Hokkabazoğlu Seyfü'd-dîn 87
Honas 40, 94
Horâsân 22, 109, 110, 111, 112, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 175, 183
Horâsânlılar 22
Horâsân sipehsâlârı 110, 112, 113, 119
Horâsân sipehsâlârlığı 112
hubz/ahbâz 130
hukukî statü 15
hükümdar 25, 33, 51
hükümdarlık 25
hükümet 25, 45, 68, 82, 94
Hulefâ-i Râşidîn 132, 133

Hulm Boğazı/Geçidi 121
Humartaş 36
hums-i hâss 72
Hüsâmü'd-dîn Çoban 74, 95
hüviyet varakası 98
Hz. Ebu Bekir 133, 134
Hz. Ömer 20, 133, 134
Hz. Peygamber 132, 133, 135

I
İbn Bîbî 32, 35, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 100, 101, 102, 130, 131, 149, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169
İbn Haldûn 25, 26, 28, 32, 33
İbnü'l-Esîr 137, 144
İbnü'l-Ezrak 35, 36, 37, 40, 71, 73
icazet 86
içki 103
icmâ 133
ictimaî 10, 38, 54, 56, 59, 136, 137, 139, 147, 148, 151
idare 145
idareci 146
idarî 24, 26, 29, 33, 38, 43, 138, 139, 140, 143, 145, 148, 150, 151, 168, 169
idarî âmirler 156
idarî ıktâ' 138
idarî mekanizma 169
ihtiyat kuvvetleri 159
ihyâü'l-mevât 133
iktisadî 10, 29, 38, 137, 138, 140, 145, 147, 148, 150, 169
iktisadî kalkınma 29
il 15, 97, 138, 153, 157, 163, 168
İmparator 40, 52, 67
imparatorluk 28
ipek 123
Irak Selçukluları 45
İranlı 22, 113
İranlı devlet adamları 113
İrem'in gülistânı 103
İslâm devletleri 24, 132, 139, 148
İslâm hukukçuları 133
İslâm hukuku 70
İslâmiyet öncesi 131
İslâm medeniyeti 132, 136
İslâm tarihi 105, 132, 134
İstanbul 2, 20, 26, 40, 63, 69, 76, 90, 105, 143, 178, 186, 187
isyan 55, 56, 57, 79, 80
itâka 98
İvâ (Yıva) 166
İznik 36, 37, 40, 71
ıktâ' 78, 101
ıktâ' arazisi 155
ıktâ' askerleri 45, 60, 68, 147, 148, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168
ıktâ'dâr 133, 135
ıktâ' gelirleri 141
ıktâ'ların mülkleşmesi 169
ıktâ' menşûrları 155
ıktâ'nın askerî vasfı 156
ıktâ' sahibi 157, 168
ıktâ' tevcihi 141, 144, 145, 147
ıktâ' tevcihleri 154
ıktâ'u'l-imtâ 135
ıktâ'u'l-intifâ 135
ıktâ'u'l-irfâk 136
ıktâ'u'l-istiğlâl 135
ıktâ'u't-temlîk 134
ırsî 142
ıstabl 90

J
Jean de Joinville 59

K
Kadisiye Savaşı 20, 21
Kadı Şerefü'd-dînoğlu Pervâne Tâcü'd-dîn 54
Kafkasya 80
kaftan 24, 83
kâhya 103
kale 41, 63
kamçı 23, 83
kanun-ı yatak 66
karaçur 23, 83
kara gulâm 82, 84, 108
Karahanlılar 45
Karakurum 165
Karamanlılar 166
katır 90
Kayı 74, 95
Kaymerî 165
Kayseri 35, 94, 160, 161, 163, 165
Kemâlü'd-dîn Kâmyâr 47, 54, 60, 65, 160, 163, 164
kervansaray 60, 65, 81
Keşmirli 77, 80
kevkeb 24, 83
kevkebe-i hümâyûn 61
Keykubâdî altınlar 166
Kilikya Ermenileri 71
kiralık askerlik 17
kılıç 23, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 53, 71, 73, 83, 91, 92, 93, 113, 122, 123, 179
Kılıç Arslan'ın askerleri 35
Kıpçak 56, 76, 80, 161, 165, 166
Kıpçak gulâmlar 76
Kıpçaklar 71, 72
kıyafet 51
klasik Ortaçağ devletleri 36
klasik Ortaçağ İslâm devleti 38, 41
köle 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 24, 26, 31, 32, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 86, 100, 105, 106, 109, 125
köle askerler 14
köle askerlik 15, 21, 22, 24
köle fiyatı 72
köleler 20, 25, 26, 75, 77, 96
kölelerin orduda kullanılması 14
kölelik 14, 15, 16, 31
kölelik sistemi 15
köle pazarı 73, 75
Konya 36, 37, 47, 48, 55, 61, 66, 77, 89, 91, 160, 161, 163, 165, 166
Konya Ahileri 53, 66
Kösedağ 54, 56
Kösedağ Savaşı 165, 168
küberâ 68
kul 13
külahçık 24, 83
Kur'an-ı Kerim 133
Kürd 56, 154, 161, 166
kurtuluş akçesi 69
kut 142
Kutadgu Bilig 62, 63, 64, 94, 187
Kyr Aleksios (I. Aleksios) 72

L
Laskaris 51, 52, 67
leşkerhâ-yı ma'hûd 167
leşker-i hadîs 158, 160, 161, 164
leşker-i kadîm 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167
leşkerkeş 112
Lut çölü 103

M
maaş 17, 21, 22, 38, 98, 99, 100, 147, 155
maaşlı 14, 18, 32, 41, 102

maden 133
madenler 134, 136
mahrûse-i Konya 161
Malatya 55, 94, 161
Malazgirt Savaşı 150
malî 153
Mâlikîler 134, 136
mancınık 161
mansıb 65, 96
Manuel Komnenos 39, 183
Maraş 161
Marino Sanudo 59
Mâverâü'n-nehr 109, 111, 120, 122, 125
meblağ 96
medrese 81
mefâride 45, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 56, 57, 61, 65, 66, 67, 78, 166
mefâride-i halka-i hâss 45, 46, 48, 60, 65, 166
mekteb 90
mektup 103, 104, 106, 116, 117, 118
Melik Rüknü'd-dîn Cihânşâh 77
Melikşâh 144, 145, 148
Melik Salih 85
melikü'l-hüccâb 94
Melikü'l-Ümerâ 94
Melikü'l-Ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban 74, 77
Melikü'l-Ümerâ Kemâlü'd-dîn 160, 163
Melikü'l-Ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl 74, 77
memlûk 13, 22, 59, 75, 92, 96
Memlûk dönemi 58
Memlûkler 14, 16, 17, 45, 49, 50, 58, 59, 61, 62, 75, 76, 92, 99, 100, 140, 180, 186
Memlûk ordusu 59
Memlûk sultanlığı 59
memuriyet 96
menâşir-i sultânî 170
menşûr 120, 125
merkezî devlet düzeni 38
merkezî idare 40
merkezîleşme 145, 147
merkezî otorite 38, 41, 105, 141, 145, 146, 147, 151
merkeziyetçi anlayış 153
merkeziyetçi devlet 26, 34, 38
merkeziyetçi devlet anlayışı 142, 144, 146, 152
merkeziyetçi sistemi 33
merkez kuvvetleri 147
merkez ordusu 62, 65
mevâcib 99, 100, 102
mevâkib-i hümâyûn 60
mevâlî 21, 22, 25, 26
mevkib 56
mevlâ 13
Meyyâfârıkîn 35, 36, 37, 40, 71, 73
mezuniyet belgesi 98
millet 29
miras 134, 136
Miryokefalon Savaşı 35, 40, 43
Mısır Memlûkleri 62
mızrak 49, 53, 67, 92
Moğol 130, 149, 162, 165, 168, 180, 184
Moğol kuvvetleri 60, 65
Moğollar 60
Moğol ordusu 60
Moğol valileri 169
Moğol vesâyeti 48, 57, 66, 88, 90, 91, 101, 165, 168
Mübârizü'd-dîn Ertokuş 48, 95
Mübârizü'd-dîn İsa 66, 91
müellefe-i kulûb 133
müfred 45, 50
müfredân 45, 49, 50, 51

muhafız kıtası 58
muhafız kuvveti 35
Muhammed b. Abdu'r-rezzâk 119
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî 134
muhasara aletleri 161
Mühezzibü'd-dîn Ali 101
Mu'izzü'd-Devle Ebû'l-Hasan bin Büveyh 93
mukarrebân 45, 67
mukta' 141, 142, 144, 152, 153, 154, 155
mülâzım 45, 62, 166
mülâzımân 45, 46, 48, 54, 60, 62, 65, 66
mülâzımân-ı bârgâh 62
mülâzımân-ı dergâh 45, 166
mülâzımân-ı halvet 62
mülâzımân-ı yatak 48, 62, 65, 66
mülâzımân-ı yatak-ı hümâyûn 45, 46, 48, 60, 62, 65, 166
mülkiyet nakli 133
münşeat 15, 97, 149, 156, 168
münşeat mecmuaları 149, 156, 168
müşâhere 100
Müslüman 43, 45, 46, 51, 69, 70, 71, 81, 85, 92, 96, 99
müşrif 94
müşterek saltanat dönemi 165
müstevfî 94
Müstevfî Sa'âdü'd-dîn Erdebilî 47, 54
müteferrika 51

N

Nâib Hokkabazoğlu Emîr Seyfü'd-dîn 86
Nâib Seyfü'd-dîn 86
nâibü'l-hadra 94
nânpâre 130, 155
Nasr b. Ahmed 107, 109
Necmü'd-dîn Nahcivânî 101
Nectegin 114
Niğde 94
Niksar 94
Nîşâbûr 113, 115, 116, 119
Nizâmü'l-mülk 23, 24, 25, 27, 28, 32, 41, 49, 51, 64, 79, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 92, 93, 94, 99, 100, 106, 108, 109, 110, 114, 116, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 130, 137, 138, 140, 141, 142, 145, 148, 183
nöbetçi 27, 65, 103
nöker 62
Nûh b. Nasr 109, 110, 111, 115, 116

O

ok 49, 61, 92
ok atımı mesafe 61
okluk (kîş) 23, 83
ordu 13, 18, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 35, 37, 38, 40, 41, 43, 44, 59, 60, 64, 65, 68, 73, 81, 82, 84, 94, 98, 100
ordugâh 59
ordu kumandanı 112
Orta Asya geleneği 149
Ortaçağ İslâm devletleri 33
Ortaçağ İslâm dünyası 29
ortak hâkimiyet 143, 145, 146, 149
Osmanlı Devleti 63, 94
Osmanlılar 50, 131, 132, 140, 179
Osman Turan 5, 15, 132, 138, 139, 143, 144, 146, 149, 153, 154, 168, 169, 186
otağ 53

Ö

ödül 155
öşür 135
özel hayat 104
özel mülk 169

P
padişah alayı 61
payitaht düzeni 33, 36, 144, 152
pervâne 94
Pervâne Fahreddin Ebu Bekir 88, 95
Pervâne Mu'înü'd-din Süleymân 101
Pervâne Tâcü'd-dîn 164
piyâde 161
profesyonel asker 14, 29
profesyonel savaşçı 42
pronoia 129, 150

R
rakîk 13
Rakka 160, 163
reaya 141, 146
refakatçilik 47
rehine alma 79
Reşat Genç 62, 63
resmi tören 51
resmî vesîkalar 129, 141, 149, 157
rikâb 23, 83
Romalılar 39
Rûm 52, 56, 75, 156, 162, 169
Rûm gulâmlar 78
Ruslar 71
rüsûm 155
Rüsûmü'r-Resâ'il 153, 157
rütbe 24, 83, 104

S
Sa'âdü'd-dîn Köpek 47, 65, 102
Sâhib Şemsü'd-dîn 53, 56, 57, 66, 89
Sâhib Şemsü'd-dîn Isfahânî 53, 89
Sâhib Ziyâü'd-dîn Kara Arslan 47, 54
sâkî 24, 83, 88
saltanat alayı 61
saltanat mücadeleleri 169
Sâmânî Devleti 106, 111, 114
Sâmânî Emîri 105
Sâmânîler 23, 24, 83, 84, 88, 107, 108, 110, 112, 113, 117, 119, 121, 177, 182, 186, 187
Sâmânî modeli 88
Sâmânî ordusu 121, 123
Sâmânî sarayı 110, 113, 114, 115, 117, 126
Sâmânî tahtı 124
Saraceni 59
saray 26, 30, 36, 37, 44, 45, 46, 47, 50, 60, 62, 63, 67, 68, 74, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 90, 101, 145
saray görevlileri 44, 45, 94
saray hizmeti 98
saray hizmetleri 94
saray hizmetlileri 45
saray memurları 36
saray sofası 47, 66
Sâsânî 14, 18, 150
satın alma 68, 74, 75, 80, 82
savaş 27, 28, 32, 39, 42, 51, 60, 61, 68, 73, 75, 76, 77, 91, 93, 94, 95
savaşçı 163
savaşçı unsur 28, 44, 48
savaşlar 37, 38, 70, 76
savaş teknolojisi 41
Sebüktegin 122
Selâhü'd-dîn Eyyûbî 57
Selçuklu 181, 183
Selçuklu saltanatı 32, 35
Selçuklu sarayı 36
Selçuklu Türkiyesi 149, 151, 152, 154, 168
ser haylân-ı dergâh 46
serheng 45, 61, 94
serhengân 119
serleşkerlik menşûrları 153, 156, 168
serleşker (sübaşı) 48, 56, 94, 151, 153, 156, 157, 168
sevgendnâme 79

silâh 41, 42, 44, 47, 49, 51, 52, 53, 61, 66, 76, 83, 84, 94, 123, 147
silâhdâr 52, 61
silâhdârân 52, 67
Simon de Saint Quentin 55, 56, 89
sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm 156, 167
sipâh-ı kadîm-i memâlik 162
Sivas 48, 60, 65, 75, 76, 77, 91, 94, 161, 163, 165
sivil idare 33
Siyâsetnâme 24, 62, 63, 64
siyasî 10, 28, 29, 32, 36, 38, 42, 79, 136, 137, 140, 146, 147, 148, 150, 152, 164, 169
siyasî teşkilât 38
Siyâvuş 166
sınır 39
starateji 92
sübaşı (serleşker) 94, 156, 167, 168
Suğdaklılar 71
Suğdak Seferi 72, 79
Süleymânşâh 36, 37, 52, 150, 179
Sultân 26, 27, 30, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 73, 76, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 99, 100, 101, 102
Sultân Alâü'd-dîn Kervansarayı 166
Sultânın otağı 53
Sultân Mahmûd 64, 102
su rezervleri 136
Suriye 47, 52, 55, 76, 80
Sürmarî (Sermarî) 165
süvari 54, 59, 61, 161, 162, 163
suyurgal 130, 131

Ş

Şâfiîler 134, 136
Şâh Şâr 103
Şâm 45, 56, 75, 78
şarabdâr-ı hâss (şarab salâr) 45, 94
şebistân 85
şehir 41, 60, 65, 71
şehit 52, 67
Şemsü'd-dîn Altunaba 48, 65, 78, 95, 102
Şemsü'd-dîn Hasoğuz 88
Şemsü'd-dîn Isfahânî 56, 95, 164
Şeref Muhammed el-Erzanî 121
şikâyet 142

T

tabaka 98
tâbi devlet kuvvetleri 160, 165, 166
tâbi hükümdarlar 79
taht kavgaları 143
Takârîrü'l-Menâsıb 153, 156, 168, 186
taktik 92
Târîh-i Yemînî 102, 104, 175
tasarruf hakkı 134, 135
taşra teşkilâtı 45, 94, 98
taştdâr (âbdâr) 45, 94
taşthâne 86, 88, 96
tavâ'if-i uc 65
teftiş 142, 157, 168
Tekin el-Cândâr 93
telakki farklılığı 152
temlîk 136, 169
timar 86, 131
Tirmiz 121
Togan 123
toprağa bağlı ordu 140, 146, 147, 148
toprak hukuku 131, 143, 147, 149
Trabzon Rumları 71
tuğraî 94
tuğraîlik 95
Tuğraî Şemsü'd-dîn Mahmud 95
Tuğrul Beg 144

turgak 63, 64
Türk 22, 23, 27, 33, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 54, 55, 56, 59, 62, 63, 80, 81, 83, 85, 92, 96, 99, 106, 109, 110, 113, 114, 117, 122, 124, 130, 132, 138, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 149, 153, 160, 162, 163, 164, 167, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187
Türk atı 23, 83
Türk beglikleri 39
Türk hâkimiyet telakkisi 142, 144, 146
Türkistân 107, 108, 110, 115, 117, 124
Türkiye Selçuklu Devleti 32, 33, 43, 45, 69, 80
Türkiye Selçukluları 15, 36, 37, 41, 70, 72, 73, 75, 80, 140, 153, 154, 157, 160, 167, 168, 186
Türkiye Selçuklu ordusu 158
Türkiye Selçuklu sultanları 36, 78
Türkiye Selçuklu tahtı 57
Türk kökenli kumandanlar 110
Türkmen 33, 34, 37, 38, 39, 41, 43, 54, 55, 56, 83
Türkmen begleri 144, 146, 147, 150, 151, 153
Türkmenler 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 55, 56, 71, 76, 77, 139, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 158, 159, 160, 165, 166
Türkmenü'l-Uc 166
tuyûl/tiyûl 131

U
uc 55, 56, 74, 77
Uc begleri 71, 77
Ucî 165, 166
ulak 56
ulaklar 160, 163
ulûfe 100
ulus devlet 29
Urfa 160, 163
Urfalı Mateos 37, 186
uruğ 25, 31, 32
uşak 13, 90
Utbî 102, 104, 113, 114, 175

Ü
ücretli askerler 18, 43, 56, 78, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166
ücretli askerlik 18
ülüş 143
ümerâ 46, 68, 87, 94, 101, 107, 110, 116, 117
ümerâ-yı dergâh 46
ümerâ-yı devlet 144
ümerâ-yı memâlik 162
üstâdü'd-dâr 44, 50, 94

V
vakıf 81, 133, 134
vasîf 13
vassal 159, 160
vatan 103
veliaht 144
vergi 25, 39, 140, 155
vergiler 155
vergi tahriri 54
Vezîr Ebû Mansûr b. Uzeyr 113
Vezîr Ebû Muhammed el-Mühellebî 93
Vezîr el-Bel'amî 115, 116
vezîrlik 95
vezîr sarayı 89, 91
vilâyet askerleri 156, 167
visâkbaşı 23, 83
vuşâk 13
vuşâkhâne 85, 90

Y
yağma 52, 93
Yakın Doğu devletleri 149
yardımcı kuvvetleri 159
yatak 27, 45, 46, 47, 53, 54, 60, 62, 64, 65, 66, 85, 166
yatakçı 45, 63, 65
yatgak 62, 63, 64, 66
Yavlak Arslan 161
yaya 23, 49, 61, 68, 83
yay kabı (kırbân) 23, 83
Yazıcıoğlu 74, 75, 95
Yemen Seferi 57
yemîn 104
yeni (new) ordu 159
yerleşik devlet nizâmı 39
yerleşik hayat 145, 147, 151
yerleşik ordular 41
yoldaş 62

Z
Za'îmü'd-dâr Tûsî oğlu Necmü'd-dîn 53, 66
Zara 163
zendenecî kaftan 23, 83
zeredhâne 161
Zeydan 20, 187
zihniyet değişikliği 152
zırh 41, 42